

І. ПРЕДБОРСЬКА, С. ГАНАБА

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

2012 р.

УДК 1:94(075.8)

ББК 87.6я73

П- 71

Рецензенти:

Михальченко М. І. – доктор філософських наук, професор, член-кор. НАПН України, головний науковий співробітник Інституту вищої освіти НАПН України.

Бех В. П. - доктор філософських наук, професор, перший проректор Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Кітов М. Г.- доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії Національного університету харчових технологій.

Авторський колектив:

І. Предборська, доктор філософських наук, професор

С. Ганаба, кандидат філософських наук, доцент

Предборська І. Філософія історії: навчальний посібник // І. Предборська, С. Ганаба / за заг. ред. І.Предборської. –2012. – 230с.

Даний навчальний посібник побудований на уявленнях про історію, які містяться в різних філософських системах, що виникали в різні часи. В ньому викладені вузлові моменти історії з точки зору різних наукових підходів і концепцій, розглядаються соціально-філософські теорії функціонування і розвитку суспільства в історичному процесі. Особлива увага приділяється антропологічній та аксіологічній проблематиці в сучасній історіософії. Мета - ознайомлення з методологічними проблемами історичної науки, методами дослідження сучасного суспільства, в тому числі й нашого, формування світоглядного плюралізму і засад для свободи історичної творчості.

Книга адресується студентам, аспірантам, викладачам, усім, хто цікавиться філософією історії.

ЗМІСТ

Передмова.....	7
----------------	---

ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА**РОЗДІЛ 1****Історія як предмет філософського осмислення**

1.1. Предмет та проблематика філософського осягнення історії.....	10
1.2. Зв'язок філософії історії з іншими науками.....	13
1.3. Особливості філософсько-історичного пізнання.....	15

Тексти першоджерел

Трьольч Е. <i>Історизм і його проблеми</i>	19
Кримський С. <i>Запити філософських смислів</i>	20
Коллінгвуд Р. Дж. <i>Ідея історії</i>	20
Бойченко І. В. <i>Філософія історії</i>	21
Список рекомендованої літератури	22

РОЗДІЛ 2**Основні етапи становлення філософії історії**

2.1. Роль та функції міфу в історії людства.....	24
2.2. Антична та християнська філософія історії.....	26
2.3. Погляд на історію в добу Відродження і Просвітництва.....	30
2.4. Концепції історичного процесу в німецькій класичній філософії та марксизмі.....	32
2.5. Позитивістське тлумачення історії.....	35
2.6. Критична філософія історії.....	37
2.7. Ірраціональні інтенції у філософії історії.....	38
2.8. Сучасні філософські інтерпретації історії.....	40

Тексти першоджерел

Кассірер Е. <i>Міф та релігія</i>	47
Досон К. <i>Християнський погляд на історію</i>	48
Гердер Й.-Г. <i>Ідеї до філософії історії людства</i>	50
Маркс К. <i>До критики політичної економії</i>	51
Поппер К. <i>Злиденність історизму</i>	52
Габермас Ю. <i>Про суб'єкт історії. Деякі міркування щодо хибних альтернатив</i>	53
Колесник І. <i>Українська історія між модерном та постмодерном</i>	54
Список рекомендованої літератури	56

РОЗДІЛ 3

Проблеми історії в українській філософії

3.1.	Філософія історії Київської Русі.....	57
3.2.	Філософія історії XV – XVII століття.....	58
3.3.	Українська історіософія XIX – XX століття.	61

Тексти першоджерел

Костомаров М.	Книга буття українського народу.....	67
Франко І.	Мислі о еволюції в історії людськості.....	69
Табачковський В.	Історія-екзистенція-людина.....	69
Костенко Л.	Україна як жертва і чинник глобальних катастроф.....	70
Грушевський М.	Чи Україна тільки для українців?.....	71
Винниченко В.	Відродження нації.....	72
Список рекомендованої літератури.....		73

РОЗДІЛ 4

Спрямованість і сенс людської історії

4.1.	Лінійні та циклічні теорії історичного поступу.....	75
4.2.	Проблема уніфікації пізнавальних схем історії: закони і закономірності історичного процесу.....	82
4.3.	Цивілізаційний підхід до вивчення історії.....	85
4.4.	Нелінійність як одна з методологічних засад філософської інтерпретації історії.....	90
4.5.	Сенс історії як історіософська проблема.....	93

Тексти першоджерел

Шпенглер О.	Присмерк Європи.....	102
Лотман Ю.	Культура і вибух.....	103
Козеллек Р.	Часові пласти. Дослідження з теорії історії.....	104
Андрущенко В.	Організоване суспільство.....	105
Михальченко М.	Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи.....	106
Фукуяма Ф.	Кінець історії?.....	110
Ясперс К.	Смисл і призначення історії.....	112
Бердяєв М.	Смисл історії.....	113
Левіт К.	Про сенс історії.....	114
Список рекомендованої літератури.....		115

РОЗДІЛ 5

Історична аксіологія

5.1.	Роль історії у ціннісній картині світу.....	117
5.2.	Співвідношення понять «цінність історії» та «історична оцінка»...	120
5.3.	Етика історії. Уроки історії.....	124

Тексти першоджерел

Рікбор П.	<i>Пам'ять, історія, забуття</i>	129
Ніцше Ф.	<i>Несвоєчасні роздуми: про користь та шкоду історії для життя</i>	129
Жак Ле Гофф.	<i>З небес на землю (зміни в системі ціннісних орієнтацій на християнському Заході XII-XIII ст.)</i>	130
Ящук Т.	<i>Філософія історії</i>	131
Предборська І.	<i>Проблема соціокультурної ідентичності в контексті Інтеграції українського суспільства</i>	132
	Список рекомендованої літератури	134

РОЗДІЛ 6

Суб'єкти історичного процесу

6.1.	Суб'єкт історії як предмет історіософських концепцій.....	135
6.2.	Роль особистості та народу в історії.....	138
6.3.	Класи як суб'єкт історії.....	139
6.4.	Теорія етносу та концепції націй, рас.....	142
6.5.	Маса та натовп.....	144
6.6.	Класичні та неklasичні суб'єкти історичних змін.....	146

Тексти першоджерел

Лебон Г.	<i>Думки та вірування юрби</i>	152
Тойнбі А.	<i>Дослідження історії</i>	153
Гегель Г.	<i>Лекції з філософії історії</i>	154
	Список рекомендованої літератури	155

РОЗДІЛ 7

Антропологічний поворот в історіософській думці

7.1.	Завдання антропологічно зорієнтованої історичної думки.....	157
7.2.	Історія повсякденності в тематичному ракурсі.....	163
7.3.	Співвідношення макро і мікродискурсу. Методологічна природа мікроаналізу.....	165
7.4.	Усна історія: теоретичні засади, підходи та методи.....	169

Тексти першоджерел

Данилевський М.	<i>Руські землі очима сучасників і нащадків (XII-</i>	
-----------------	-------------------------------------------------------	--

<i>XIV століття</i>).....	174
Беленький І. <i>Біографія і біографіка у вітчизняній культурно-історичній традиції</i>	175
Сарбей В. <i>За народознавчу історію України!</i>	176
Кітов М. <i>Руська національна філософія в контексті української історії та культури</i>	177
Список рекомендованої літератури	179

РОЗДІЛ 8

Філософія історії: освітній аспект

8.1. Історична освіта в світлі сучасної історіософії.....	181
8.2. Пошук оптимальної моделі історичної освіти: підходи та концепції.....	184
8.3. Пізнавально-дослідницький діалог у царині історичної освіти....	184
8.4. Історія як навчальна дисципліна в контексті мультикультурної освіти.....	191

Тексти першоджерел

Яковенко Н. <i>«Образ себе» - «образ іншого» у шкільних підручниках історії</i>	195
Степанков В. <i>Руйнація методологічних засад сучасної шкільної історичної освіти України: дискусійні нотатки з приводу проекту нової концепції викладання історії України</i>	196
Баханов К. <i>Оновлення змісту сучасної шкільної історичної освіти</i>	197
Грицак Я. <i>Як викладати історію України після 1991 року?</i>	198
Ганаба С. <i>Історична освіта у методологічному фокусі інтерсуб'єктивності</i>	199
Список рекомендованої літератури	201

ДИДАКТИЧНА ЧАСТИНА

1. Репродуктивний рівень. Тестові завдання.....	203
2. Конструктивний рівень. Проблемно-пошукові завдання.....	214
3. Творчий рівень. Завдання для рефератів та досліджень.....	219
Список літератури.....	222

*Головне завдання філософії
двадцятого століття – віддати
належне історії двадцятого
століття.*

Робін Джордж Коллінгвуд

ПЕРЕДМОВА

Написання навчального посібника з філософії історії здійснювалося у певному соціокультурному і політичному контексті. Під час його підготовки ми виходили з наступних обставин. По-перше, у сучасному українському суспільстві історія розглядається не лише як один із навчальних предметів, але й як засіб вирішення ідентифікаційних проблем у суспільстві. За умов політизації всіх його сфер історія використовується з метою політичного реваншу у боротьбі владних еліт у країні. За останнє століття методологічні підходи до викладання цього предмета в Україні змінювалися так швидко, як ніколи, особливо за роки незалежності. По-друге, демократизація суспільства передбачає вміння чути і поважати точку зору Іншого, розуміти вчинки, думки людей, які віддалені від нас у часі. По-третє, перехід до інформаційного суспільства означає зростання ролі знання і відповідальності людини за його виробництво і трансляцію. По-четверте, історія в сучасних реаліях постає радше як продукт сукупної діяльності людей, аніж як самодостатній безособовий процес, наперед визначений об'єктивними законами. Суб'єкт, його діяльність стали стрижнем історичного процесу.

Навчальний предмет «Філософія історії» є складовою циклу філософських дисциплін. Філософія історії є галуззю філософського знання, що охоплює онтологічні питання історичного процесу – такі, як сенс і напрямки історії, розподіл і послідовність головних історичних епох, специфіка історичного процесу, співвідношення історії і природи, свободи та необхідності в історичній творчості, а також гносеологічні та логіко-методологічні проблеми історичної науки.

Даний навчальний посібник побудований на уявленнях про історію, які містяться у різних філософських системах, що виникали у різні часи. У ньому викладені вузлові моменти соціальної історії з точки зору різних

наукових підходів і концепцій, розглядаються соціально-філософські теорії функціонування і розвитку суспільства в історичному процесі.

Особлива увага приділяється антропологічній та аксіологічній проблематиці в історії. Сьогодні ми є свідками антропологічного ренесансу в історіософії, що виявляється в актуалізації історії повсякденності, посиленні інтересу до мікродискурсу в історичному процесі, зростанні значення ціннісних параметрів історичної події та ін. Наявність у навчальному посібнику відповідних розділів цілком резонують із методологічною настановою сучасної епістемології на людиновимірність будь-яких явищ, у тому числі й історичних процесів.

Запропонований читачу матеріал, зрозуміло, не претендує на детальність і вичерпаність у висвітленні основних проблем філософії історії. Він зорієнтований не на виклад вичерпної інформації, а передусім на те, щоб стимулювати інтерес до проблем філософії історії, більш глибокого її вивчення. Метою навчального посібника є ознайомлення студентів із методологічними проблемами історичної науки, методами дослідження сучасного суспільства, в тому числі й нашого, формування світоглядного плюралізму і засад для свободи історичної творчості.

Для того, щоб цього досягти, необхідні цілеспрямовані зусилля щодо подолання цілої низки стереотипів і штампів. Зокрема, потрібно зрозуміти, що існуючі різні методологічні підходи до пояснення історії слід сприймати не як такі, що взаємовиключають один одного, а, навпаки, як такі, що взаємодоповнюють, взаємодіють, збагачуючи методологічний інструментарій історичного пізнання.

Під час підготовки посібника ми також спиралися на думку Гегеля про те, що «філософія повинна оберігатися бажання бути повчальною». Адже відомо, що за радянські часи підручники писалися саме в такому стилі, слугуючи завданням пропаганди партійної ідеології. Але подібні навчальні матеріали, підручники не вчили думати, оскільки орієнтували на готове знання і виключали можливість іншої точки зору.

Відповідно до зазначених концептуальних ідей та інтенцій побудована структура даного навчального посібника та його розділів. У цілому, навчальний посібник складається із двох частин. Перша – **теоретична** – (у 8 розділах) – розкриває, власне, питання філософії історії. Друга частина – **дидактична** – включає три рівні: репродуктивний, конструктивний і творчий, які відповідно передбачають виконання тестових, проблемно-пошукових завдань, написання рефератів та проведення досліджень.

У свою чергу, кожний із восьми розділів навчального посібника складається з двох блоків. Перший присвячений теоретичним проблемам, які викладаються тезово з урахуванням існуючої інформаційної бази, наведеного списку рекомендованої літератури. Сюди також входять

експлікація понять, презентація деяких точок зору різних мислителів, питання для самоконтролю.

У другому блоці кожного розділу наводяться тексти першоджерел – уривки із творів видатних філософів минулого та сучасних представників історіософської думки, серед яких – зарубіжні і вітчизняні мислителі. Особливо потрібно сказати про зміст запропонованих завдань. Вони зорієнтовані на відхід від репродуктивного мислення і на розвиток творчого мислення шляхом залучення студентів, слухачів до аналізу історичних та сучасних суспільних процесів, використання власного життєвого досвіду, обґрунтування і презентації власної думки. Ми намагалися урізноманітнити матеріал шляхом підбору і подання різних точок зору для того, щоб, з одного боку, показати суперечливість тієї або іншої проблеми, а, з іншого – спонукати студента/студентку до подальших міркувань над нею. За таким же принципом побудовані всі контрольні завдання, що містяться в навчальному посібнику.

Через його стиль, структуру та методичні рекомендації ми намагалися зробити даний навчальний посібник доступним, відкритим для читача, таким, що спонукає до діалогу. Сподіваємося, що матеріал, викладений у ньому, сприятиме продукуванню власних думок щодо оцінки історичних подій, а також формуванню своєї громадянської позиції у суспільстві.

В основу даного навчального посібника покладено тексти лекцій, прочитаних для студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені І.Огієнка та Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

РОЗДІЛ 1

Історія як предмет філософського осмислення

Питання: *Предмет та проблематика філософського осягнення історії. Зв'язок філософії історії з іншими науками. Особливості філософсько-історичного пізнання*

1.1 Предмет та проблематика філософського осягнення історії

Одним із тематичних розділів філософського знання, що торкається проблем смислу історії, її закономірностей, є філософія історії.

Поняття

Філософія історії – галузь філософського знання, що вивчає історичний процес та його складові в їх взаємозв'язку і змінах, природу, способи та форми історичного пізнання, основні особливості використання історичних знань. На відміну від історичної науки, філософія історії розглядає історію не як частину об'єктивної реальності (не як «чистий предмет» сам по собі). В центрі її уваги – співвідношення «людина – світ як історія».

Предметом філософії історії є історичний вимір буття людини, осмислення якісної своєрідності розвитку суспільства на відміну від природи у темпоральних модифікаціях. Філософія історії займається розробкою та конкретизацією поняття про історію, взаємозв'язок історичних знань із історичною реальністю, відтворенням цього взаємозв'язку на нових історичних щаблях історичного поступу та у якісно відмінних формах. Об'єктом філософського розгляду постає той чи інший сегмент історичного життя, людського життя чи всесвітня історія в цілому.

Осягнення особливостей історичного процесу в його єдності та невичерпному розмаїтті є засадничим завданням філософії історії, котра передбачає вирішення низки методологічних проблем, зокрема: співвідношення локального та універсального, типового й унікального в історичному процесі; з'ясування спрямованості, сенсу, початку і кінця історії; окреслення можливостей та способів історичного пізнання; визначення критеріїв прогресу історичного процесу тощо. Необхідно наголосити, що у філософії історії відсутня єдина позиція дослідників щодо аналізу та розгляду зазначених проблем.

Як галузь філософського знання філософія історії має на меті з'ясувати особливості історичного процесу в єдності та усій багатогранності та різноманітності. Становлення філософії історії як однієї із галузей філософського та соціокультурного знання сягає стародавніх часів. Людство завжди цікавило питання зв'язку між минулим, теперішнім та майбутнім, долі людського роду в майбутньому тощо. Відповіді на ці вічні питання кожна історична епоха давала свої, в залежності від світоглядних орієнтирів

та культурних надбань. Мірою формування авторських концепцій філософського осмислення минулого дедалі чіткіше окреслювався її предмет. Мислителі епохи античності пов'язували історичний поступ із фатумом, долею, у середньовіччі рушійною силою історії вважали божественне провидіння. У філософії Нового часу висуваються концепції історичного колообігу. Дослідники індустріальної епохи формують концепції історичного поступу під впливом матеріальних чинників.

Формуються основні проблеми філософії історії, серед яких можна виокремити такі:

- спрямованість та сенс історії;
- суб'єкти історичного поступу;
- методологічні підходи до пояснення подій минулого;
- критерії прогресу та регресу;
- міра співвідношення історичного буття та людини;
- закони, закономірності і тенденції в історичному процесі;
- достовірність та упередженість історичних знань;
- ціннісні аспекти уроків історії.

Термін «філософія історії» запровадив у науковий обіг Ф. Вольтер. Його одноіменна праця «Філософія історії» побачила світ у 1765 році.

Погляд

Вольтер (справжнє ім'я Франсуа Марі Аруе) – французький письменник, філософ епохи Просвітництва. Представляв історію людства як історію боротьби людства за суспільний прогрес та освіту. Прогресивність історичних процесів, на його думку, пов'язана з діяльністю людини. Думки, погляди, вчинки окремих людей є головною рушійною силою історії. Водночас історія позбавлена суб'єктивізму, це цілком об'єктивний процес, який відбувається у певних географічно-кліматичних умовах, у контексті певної історичної епохи із своїми соціально-економічними відносинами та духовно-культурними цінностями. У праці «Есей про звичаї та дух народів» Ф. Вольтер трактує історію як цілісний, всезагальний процес, спрямований на вдосконалення суспільного життя.

Варто відразу ж зробити застереження. Ф. Вольтер у поняття «філософія історії» вкладав зовсім інший зміст, ніж представники сучасної філософії історії. Він тлумачив цей термін відповідно до умов свого часу та тодішнього рівня розвитку історичного пізнання, а отже, значно вужче, ніж його наступники. Під філософією історії Ф. Вольтер розумів лише наукову теорію історії, критичне переосмислення різноманітних відомостей і переказів. Із часом значення цього терміна істотно трансформувалося.

Існують різні точки зору щодо авторства у розробці філософії історії як самостійного напряму філософського знання. Зокрема, Жозеф Ернест Ренан вважає його родоначальником пророка Даниїла, який описав зміну чотирьох монархій. Цей опис був покладений в основу середньовічної історії

європейських народів. Проте більшість дослідників висловлюють думку, що філософія історії як самостійна наукова дисципліна бере початок у XVII—XVIII століттях. У цей період суспільство інтелектуально дозріло до філософського сприйняття проблем минулого, з'явилися нові принципи та методи пізнання історичного минулого. У XVII—XVIII століттях філософія історії стає предметом наукових зацікавлень багатьох філософів та істориків: Дж. Віко, Ш.-Л. Монтеск'є, А.-Р. Тюрго, Ж.-А. Кондорсе, Й.-Г. Гердера тощо. Зокрема, автор чотиритомної праці «Ідеї з філософії історії людства» Й.-Г. Гердер проаналізував тенденції розвитку людства виходячи із реалій історичної минувшини, враховуючи суперечливий плюралістичний характер людського ступеневого сходження. Таке бачення історичного процесу перегукується із багатьма історіософськими вченнями ХХ століття.

Праці Й.-Г. Гердера та нарис І. Канта «Ідея універсальної історії з погляду космополіта» актуалізували погляди в цій царині Г.-В.-Ф. Гегеля.

Погляд

Г. Гегель виокремлює три основні фази історичного розвитку об'єктивного духу: східну (Китай, Індія, Персія), де свободу має лише один — сам деспот; греко-римську, де свобода визнається вже за багатьма суб'єктами (в демократіях); та німецьку, де вільні всі. Останній фазі Г. Гегель відводить визначальну роль у земному розвитку духу. З метою реального відтворення всесвітньої філософської історії Г. Гегель поділив усю історіографію на три види:

Первісна історіографія. Її репрезентують Геродот і Фулідід, які викладали історичні події, будучи їх свідками. Це робило їхні праці просторово обмеженими, оскільки за таких обставин історик «не вдається до рефлексії, бо сам духовно зжився із предметом викладу і ще не вийшов за його межі».

Рефлексивна історіографія. Особливістю її є те, що виклад матеріалу не пов'язаний з участю історика в подіях, які він описує. Рефлексивну історіографію, згідно із Г. Гегелем, представляють чотири підвиди: загальна історія — огляд усієї історії певного народу, держави чи світу; прагматична історія — аналіз минулого з позицій сьогодення; критична історія — історія історії, тобто оцінка історичних праць; перехідна до філософії історія — дослідник, викладаючи матеріал, керується загальними філософськими принципами.

Філософська історіографія. За Г. Гегелем, вона розглядає історію в мисленні. На підставі визнання примату розуму в світі («розум — це субстанція всесвіту») Г. Гегель наголошував, що всесвітньо-історичний процес здійснюється розумно, а тому філософія історії має розглядати історію такою, якою вона була насправді, тобто вивчати факти і події, не

допускаючи апріорних домислів. Для цього розум мусить постійно мислити, а не бути бездіяльним.

1.2 Зв'язок філософії історії з іншими науками

Філософія історії формується на зламі філософії та історії, що зумовлює двозначність самого поняття. З одного боку, вона є незаперечною і повноправною складовою частиною системи філософського знання, з іншого – філософія історії входить до числа форм історичного пізнання. Зміст, структура і функції філософії історії істотно модифікувалися на різних етапах її розвитку.

Історія розглядає кожний соціальний організм у всіх його виявах, акцентуючи увагу на його специфічних характеристиках, а філософія історії осягає людство в цілому, апелює до універсальних рис і властивостей, веде пошук передусім того, що об'єднує всі соціальні організми, що властиве всім людським співтовариствам. Якщо історію неможливо уявити без хронологічного перебігу подій у різних куточках планети, то філософія історії абстрагується від них, оскільки її цікавлять глибинні суспільні процеси та їхні закономірні рушії. Історична наука відрізняється від особливого філософського погляду на історію, оскільки суто наукове дослідження історичних подій і фактів не в змозі обґрунтувати *єдність і цілісність* історичного процесу, на підставі яких тільки й можливе осягнення смислу історії. Суттєвою відмінністю філософії історії від усіх галузей історичної науки є те, що останні виступають як теорії різних вимірів та різних рівнів історичної реальності, тоді як філософія історії відіграє ще роль теорії історичного пізнання. Її предметом може бути не лише сама історична реальність, але й різноманітні поза наукові і наукові форми історичного пізнання.

В іпостасі історіософії філософія історії традиційно уявляється як зображення всезагальної історії, історичного світу, що був цілісним й всеохоплюючим культурним поступом людства. На противагу історії як спеціально-науковій галузі пізнання філософія історії у ролі історіософії має на меті, по-перше, дати системний розгляд окресленої проблеми; по-друге, виявити та відобразити своєрідність того чи іншого історичного світу саме як певної цілісності.

За змістом і проблематикою дослідження філософія історії досить близька до соціальної філософії, зміст якої становлять загальні закони розвитку і функціонування суспільства, питання прогресу і регресу в історичному процесі, періодизація і типологізація в історії, матеріальне і духовне життя людей тощо. Однак і філософія історії не оминає ці проблеми. Відмінність між ними виявляється здебільшого у методах дослідження суспільного життя. Філософія історії розглядає історичний процес як розвиток соціуму у тривалому часовому періоді, а соціальну філософію

цікавлять завершені, готові процеси. Отже, філософія історії розглядає суспільство переважно в історичній динаміці, а соціальна філософія — це роздуми про суспільство як систему поза- і надіндивідуальних форм, зв'язків і відносин, які людина створює своєю діяльністю разом із іншими людьми.

Проблема розмежування предмета філософії історії та теоретичної історії є предметом дискусій серед сучасних дослідників.

Погляд

Л. Голдстейн у праці «Історичне знання» запропонував виокремлювати у філософії історії її інфраструктуру, в якій досліджується методологія та технологія історії як наукової дисципліни, і суперструктуру, тобто власне історична продукція, виготовлена не завжди істориками, яка має на меті дати деяке уявлення про те, на що схожа частина історичного минулого.

А. Ракітов пропонує розглядати історіографію, історіософію та історичну епістемологію. Перша належала б історичній науці, остання - філософії історії, а історіософія – їм обом. Він визначив у кожній із частин об'єкт знання, предмет і тип, а також у низці праць спробував окреслити методології їх досліджень. Такий підхід є плідним, оскільки він передбачає чітке розмежування сфери дослідження наук про історію і розкриває своєрідність філософсько-історичного аналізу зв'язку із художньо-емоційним пізнанням історичних фактів.

Ф. Анкерсміт філософію історії поділяє на три частини: історіографію, яка описує саму історію (або історичну традицію написання історії), критичну філософію історії, яка являє собою філософську рефлексію з приводу того, як взагалі можливі історичні висновки; спекулятивну філософію історії, яка досліджує ритми історії.

А. Мегілл вважає, що філософія історії у широкому розумінні включає чотири провідних блоки: філософську історіографію (методи історичних досліджень); теорію історії, що орієнтується на практикуючих істориків; філософські дослідження історії (наприклад, аналітична філософія історії), що звернені більшою мірою до філософів; класичну (спекулятивну) філософію історії, що вивчає сам історичний процес, його детермінанти, спрямованість та сенс історії.

Особливість філософії історії полягає у тому, що вона не обмежена чіткими дослідницькими об'єктами. Сфера її наукових інтересів може коливатися від проблем науки і критеріїв науковості і раціональності в історичному знанні до позараціонального, міфо-поетичного, езотеричного осягнення історії. Домінування елемента філософської, а не історичної рефлексії є виправданим, оскільки саме філософська рефлексія здатна здійснювати складні акти дискурсу, які не є компетенцією історії як науки. Філософія виявляє здатність вийти за межі кола традиційних методів, пізнавальної рефлексії та запропонувати історії нові методологічні підходи дослідження.

Погляд

Англійський історіософ Р. Коллінгвуд у праці «Автобіографія» стверджував, що все його професійне життя було в основному спробою сприяти зближенню філософії та історії. Він виступав проти їх розмежування. Позиція Р. Коллінгвуда полягала у тім, що філософія має стати історичною, а історія – філософською. Обидві дисципліни повинні виходити із глибокого розуміння і турботи про теперішнє.

1.3 Особливості філософсько-історичного пізнання

Суспільство постійно змінюється завдяки багатьом різним чинникам. Ці зміни диктують необхідність переосмислення ціннісних пріоритетів, з якими людина підходить до осягнення історичного минулого і сучасності. Часто говорять про «уроки минулого». Дійсно, наше життя неможливе поза традиціями, що містять історичний досвід.

Поняття

Історичний досвід – сукупність пізнавально-практичних і соціокультурних практик осягнення людиною соціального світу у динаміці його часового становлення, аксіологічно сфокусованих із позицій сучасності.

Практична діяльність стимулює накопичення історичного досвіду його носіями, а саме: народами, соціальними групами, окремими індивідами.

Теоретично відрефлексований історичний досвід перетворюється на наукове історичне знання. В іпостасі теорії історичного пізнання філософія історії відповідає на запитання: «Що і як вивчають науковці, розглядаючи історію як цілісний універсум?», «У чому особливість пізнання історії як множини соціокультурних утворень?», «Чим пізнання історичних процесів і явищ відрізняється від пізнання природних та в чому подібність між цими різновидами пізнання?» тощо. Інакше кажучи, предметом розгляду стає вже пізнавальна діяльність дослідників щодо вивчення історичного процесу, а не сам процес.

Філософія історії як історична гносеологія, теорія історичного пізнання у широкому сенсі слова, в свою чергу, може поділятися на теорію історичного пізнання (історичну гносеологію) у вузькому значенні цього терміна та на історичну епістемологію. Предметом першої є співвідношення суб'єкта і об'єкта у процесі історичного пізнання; предметом другої — результат цього процесу, тобто історичне знання, його співвідношення з історичною реальністю.

Поняття

Поняття «історична епістемологія» було введено у науковий обіг Марксом Вартофські, який під ним розумів дослідження ролі теоретичних концепцій різного роду в способах пізнання, властивих науці, мистецтву, а також того, як ці концепції співвідносяться з історично змінюваним контекстом людської діяльності.

Погляд

Сучасний американський історик А.Мегілл у своїй книзі «Історична епістемологія» стверджує, що головне завдання історичної епістемології відповісти на питання: на яких засадах ми сприймаємо оцінки минулого, що пропонують нам історики, або, інакше кажучи, як можна уникнути історіографічної помилки. Історична епістемологія, на його думку, повинна займатися дослідженням правил, які б допомагали уникнути такої помилки. Проблематику історичної епістемології професор формулює так: пізнання законів і тенденцій минулого, теперішнього і майбутнього, виявлення і формулювання усіх можливих евристичних принципів і методів історичного дослідження. А.Мегілл закликає відродити в історичному знанні необхідність історіології (методологія історії) і визнавати її в загальному вигляді як «невирішальну діалектику» або «принцип нерішучості». На його думку, це означає, що історик (на відміну від соціолога або філософа) в царині філософії історії завжди повинен утримуватися від остаточних та категоричних суджень. Дослідник вважає, що зміна методів, сюжетів, цілей історичного дослідження спонукає історичну епістемологію до пошуку нових засобів і теорій. У зв'язку з цим історична епістемологія часто звертається до міждисциплінарних прийомів аналізу, що відкриває для історичного дослідження різні нові пізнавальні рівні.

Під час конструювання нового історичного знання увага приділяється його витокам у соціальному та історичному контексті, його походження з діяльністю людини. У зв'язку з цим І.Т.Карсавін, наприклад, розуміє історичну епістемологію як складову неklasичної теорії пізнання, а предмет її вбачає в історії пізнання та «історичному апріорі», в якому, окрім когнітивного моменту, наявний і екзистенційно-емоційний елемент історичних феноменів. Філософ має на увазі історичні уявлення про мир, справедливість та феноменологічні описи віри, надії, любові як напрямів духовного осягнення історичного світу, що уможлиблює погляд на історію з позицій як колективного, так й індивідуального первнів одночасно.

Концептуальні моделі історичного буття, презентовані філософією історії – це філософські абстракції різного рівня узагальнень. Вони мають найрізноманітніші форми вияву з точки зору історичної науки. Наприклад, філософія історії М.Фуко може видатися багатьом історикам аісторичною, хоча запропонована ним концептуальна схема є евристичною і викликає інтерес та активно застосовується у сучасній практиці історичних досліджень. У даному випадку необхідно звернути увагу на ту обставину, що філософсько-історичне знання складно піддається емпіричній перевірці.

Іншою особливістю історичного пізнання є те, що філософія історії дивиться на історію з точки зору, винесеної за межі історії, фіксує філософію в історіософських дослідженнях і заперечує межі філософської інтерпретації історії. Наступна особливість даних когнітивних процесів пов'язана з тією обставиною, що будь-яка концептуальна схема, модель історії неможлива без історичного матеріалу. Емпіричний бік філософії історії розуміється як критичне дослідження історичних джерел і фактів. У такому контексті філософія історії постулює закономірні обмеження наявних пояснювальних інтерпретаційних схем.

Особливості філософсько-історичного пізнання полягають і у тому, що воно потребує врахування суб'єктивних чинників, тобто волі, цілей, інтересів, мотивації діяльності людей, які жили і творили у певну історичну добу, з одного боку, а, з іншого – ціннісні, світоглядні настанови самого дослідника, який живе і дивиться на минуле із позицій сучасності. Характерною рисою філософсько-історичного пізнання є його історичність. І нарешті потребує уваги та обставина, що порівняно з природничими об'єктами історична дійсність більш складна і мінлива, на що свого часу звертали увагу представники критичної філософії історії (Г. Ріккерт, В. Дільтей), розрізняючи науки про дух і науки про природу та пропонуючи для них відповідно індивідуалізуючий і генералізуючий методи (див.: розділ 2). Сам характер соціально-історичних процесів не припускає точних і однозначних оцінок. Справа у тім, що така невизначеність, нечіткість мови філософсько-історичного пізнання є об'єктивною і пов'язана із складністю самого предмета філософії історії.

Погляд

Аналізуючи систему принципів та основних підходів у наукових дослідженнях соціальних та гуманітарних науках, історик В. Кудрявцев визначає спільні риси методології соціально-гуманітарних і природничо-технічних наук, а саме: мета наукового дослідження – збагнути істину; визнання детермінізму та причинності, що не розуміються механістично і передбачають наявність між явищами та подіями складних обернених зв'язків; перевірка теоретичного пізнання практикою. Зауважимо, що у більшості випадків перевірка практикою є неможливою, оскільки суспільні події не повторюються, тому практику слід розуміти у широкому сенсі.

- *Водночас система принципів наукового дослідження соціальних та гуманітарних наук, на думку дослідника, має свої певні особливості: багатофакторність, множинність та неповторність суспільних явищ та процесів; мінливість та неповторність об'єкта вивчення, кожен раз, по суті, вивчаються нові події; суттєвий вплив зворотних зв'язків у суспільстві на явища та процеси, що вивчаються; «виняткова» роль суб'єктивного фактора, що є мінливим та невловимим,*

але без нього будь-які соціальні події не відбуваються; наявність у соціально-гуманітарній сфері мінливого об'єкта та постійне виникнення нових соціальних подій та процесів утруднюють пряму екстраполяцію уже досягнутих наукових положень. Окреслена специфіка історичних досліджень супроводжується радше розмиванням жорстких меж між соціальними та природничими науками.

Таким чином, філософсько-історичне пізнання – двоїстий процес, який презентує продуктивний синтез позанаукового знання і раціоналізму та охоплює уможливлені побудови історії та узагальнення емпіричних даних інших наук, зокрема історії.

Висновки:

- *Предметом філософії історії є історичний вимір буття людини, осмислення якісної своєрідності розвитку суспільства у темпоральних модифікаціях.*
- *Термін «філософія історії» запровадив у науковий обіг Ф. Вольтер. Філософію історії він розглядав лише як наукову теорію історії, критичне переосмислення різноманітних відомостей і переказів.*
- *Філософія історії трактує історичний процес як розвиток соціуму в тривалому часовому періоді, розглядає суспільство в динаміці.*
- *Особливості філософсько-історичного пізнання зумовлені самим предметом філософії історії.*

Питання для самоконтролю

1. Окресліть предметне поле філософії історії.
2. Визначте відмінності між філософією історії та історичними дисциплінами.
3. Прокоментуйте точку зору А. Ракітова щодо розмежування історіографії, історіософії, історичної епістемології.
4. Визначте та прокоментуйте основні методологічні підходи до пояснення минулого.
5. Запропонуйте основні критерії співвідношення історіософії та історіографії.
6. Визначте спільне та відмінне між філософією історії та соціологією, філософією історії й соціальною філософією.

7. Окресліть проблеми, які розглядає філософія історії в контексті історичного пізнання.
8. Прокоментуйте точку зору американського історика А. Мегілла щодо завдань історичної епістемології.
9. Визначте особливості історичного пізнання.
10. Прокоментуйте позицію І. Т. Карсавіна щодо предмету дослідження історичної епістемології.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Трьольч Е. Історизм і його проблеми

Друкується за виданням: Эрнст Трёлъч. Историзм и его проблемы / Трельч Э. – М.: Юрист, 1994. – С. 83-84; 86-87.

Натуралізм та історизм – два великих наукових витвори сучасного світу, які у цьому сенсі не були відомі античності й середньовіччю тоді, як, навпаки, науки античності і середньовіччя, метафізика й етика та проникаюча в метафізичні глибини логіка занепали у сучасному світі або набули суб'єктивного викривлення.

...Саме тому весь час виникає необхідність у межах. Ці межі надають філософія природи і філософія історії: в одному випадку – це логічно-методичне обґрунтування пізнання природи, об'єктивно-філософське розуміння природи, а також визначення її значення і смислу в загальному зв'язку дійсності; в іншому – це також логічно-методичне пізнання історії і розуміння історичної дійсності, спрямоване на виникнення з неї думки про мету і культурні синтези...

...Відродження філософії історії зумовлено, отож, не лише практичними обставинами часу, викликаними глибокою кризою культури, але оскільки ця культурна криза, по суті, є лише продовженням оновленням культури, розпочатої Просвітництвом, тож значний інтерес до питань філософії історії є лише намаганням знову підкреслити один із існуючих моментів сучасного мислення взагалі. Ці моменти завжди існують, зумовлюють один одного і, по суті, не перестають одночасно ставити найбільш значимі загальні проблеми, які можуть бути вирішені лише філософією, а не позитивним конкретним дослідженням.

Обидва вони в сучасності зумовили розвиток у небезпечному напрямку. Натуралізм нестримно веде до жахливої бездуховності і спустошеності життя, історизм – до релятивістського скепсису, не обов'язково до метафізичного, але у будь-якому випадку до скептичного ставлення до цінностей і до сумніву у пізнаваності і сенсі історії. Такий відомий смисл, що супроводжує обидва терміни, сьогодні лише і пов'язують із ними. Фантастичний містицизм, з одного боку, антиісторичний раціоналізм – з другого, намагаються змінити нестерпне становище. Деякі закликають повернутися до догмату і закону, найбільш величаво у всеохоплюючому синтезі, вираженому у католицькій церкві; інші думають, що повне повернення до величчя і чуттєво-пантеїстичного сприйняття дійсності, яке

було властиве античності, може врятувати нас від жахливого поєднання в сучасному житті грубої масової культури і рафінованої культури окремих інтелектуалів. Все це не допомагає. Ми залежимо лише від нашого знання і маємо знову набути мужності, щоб за допомогою філософії оволодіти ним. Природничі науки потребують філософії природи, котра вчить пізнавати чудове та величне сучасне пізнання природи в цілісному баченні світу; історії потрібна філософія історії, яка здійснює те ж саме для історії і цим викликає мужність, необхідну для творення історичним матеріалом культурного синтезу.

Питання:

1. У чому полягає, на думку автора, проблематика філософії історії?
2. Чи погоджуєтесь Ви із його думкою щодо небезпечності натуралізму та історизму в осмисленні історичної дійсності? Свою позицію обґрунтуйте.

Кримський С. Запити філософських смислів

Друкується за виданням: Кримський С. Запити філософських смислів – К.: Амфора, 2004. – С. 42-63.

... Культура існує тільки в національному вигляді, бо нація є специфікованим автопортретом людства і водночас історичною особистістю (бо має індивідуальні риси, як і особа), втілює історичний досвід і, головне, ті вимоги часу, епохи, історичні перспективи, які й дозволяють уявити ціннісний зміст культури. Культура живиться переживаннями історії, перебігу епох, особливістю часу. Вона вловлює теперішнє, засуджене на зникнення, майбутнє – турбує нереалізованістю, а минуле – непоправністю.

... Бути світильником, забезпечувати естафету поколінь, зустріч минулого з майбутнім, сприймати вогонь, а не попіл історії – така місія та функція культури.

... Історія – не біографія Істини, а драма, в якій раціональне невіддільне від нераціонального, свідоме від несвідомого, стихійне – від керованого, конструктивне – від деструктивного.

... Епоха переходу до нового тисячолітнього лона історії свідчить про різку зміну характеру, темпів, форм протікання та смислів світового історичного процесу. ...У подіях всесвітньої історії протягом нового тисячоліття дійсно спостерігаються граничні, кризові явища. Усе помітнішим стає феномен розриву часів, коли майбутнє наступає з незвичним прискоренням. Світ опинився у вихорі науково-технічного прогресу. Люди не встигають вже пристосовуватися до такої динаміки змін. Людство опинилося в пастці власної могутності.

Питання:

1. Яке, на думку автора, призначення історії для сучасного життя людства? Чи погоджуєтесь Ви з нею? Свою позицію аргументуйте.

Коллінгвуд Р. Дж. Ідея історії

Друкується за виданням: Коллінгвуд Р. Дж. Ідея історії. – [пер. з англ. О. Мокровольський]- К.: Основи, 1996. – С. 215- 216.

І нарешті: яке ж призначення історії...

Моя відповідь буде така: історія призначена для самопізнання людства. Існує загальна думка, що людині важливо пізнати саму себе, і це означає пізнати не лише свої особливості, те, чим відрізняєшся від інших людей, а й свою природу як людини... Отже, цінність історії полягає в тому, що вона показує нам, що людина зробила, а отже, і вчить нас, що таке людина.

... Сьогодні історики вважають, що історія повинна: а) бути наукою, себто давати відповіді на різні запитання; б) вивчати людські дії, що належать минулому; в) займатися тлумаченням свідчень і г) служити людському самопізнанню...

Історія – грецьке слово, що означає просто дослідження чи розпитування.

Історія – це наука про діяльність людей: історик береться розглядати речі, що чинили люди в минулому, а ці речі виникають і зникають.

Питання:

1. Визначіть, що є предметом історичних досліджень?
2. Чи погоджуєтесь Ви з авторським трактуванням історії? Відповідь обґрунтуйте.

Бойченко І. Філософія історії

Друкується за виданням: Бойченко І. В. Філософія історії / І.В. Бойченко. – К.: «Знання», 2000. - С.379-380.

Філософія історії поряд із соціальною філософією та загальною соціологією виникають, розвиваються і функціонують як загальні галузі знань порівняно з іншими, спеціально-науковими галузями суспільствознавства та позанауковими формами пізнання суспільно-історичної реальності. Вони репрезентують вищий рівень узагальнення, виступаючи, з одного боку, як продовження розвитку цих спеціальних галузей і форм соціально-гуманітарного знання. Адже необхідність у ній виникає на тому етапі розвитку спеціально-наукових та позанаукових галузей та форм пізнання суспільства, коли останні починають відчувати дедалі нагальнішу потребу в таких рівнях і способах узагальнення (здійснюваних за допомогою, зокрема, філософсько-історичних категорій), котрих вони не можуть виробити і автентично осмислити.

Розробка й автентичне осягнення своєрідності інтервалу і форм продуктивного використання філософсько-історичних категорій, тобто вищих щодо спеціально-наукових та позанаукових форм узагальнення передбачає наявність як основних принаймні двох наступних умов. По-перше, досягнення певного, доволі високого рівня зрілості відповідних історичних ЕТАПІВ культури, цивілізації, народу, суспільства, тощо; а також необхідного рівня розвитку соціально-гуманітарного пізнання, причому не якоюсь однією, а відразу кількома основними його сферами

та галузями. По-друге, системного аналізу пізнавальних результатів, отриманих принаймні в цих «лідерських» галузях пізнання як вихідного матеріалу, що підлягає співвіднесеністю не тільки з тією чи іншою сферою життєдіяльності людей, котрої стосується відповідна галузь соціально-гуманітарного пізнання, а й із життєвим світом певного культурно-історичного утворення... в цілому...

Питання:

1. Прокоментуйте співвідношення філософії історії та соціології? Визначте їх спільні риси та відмінності.

Рекомендована література

1. Актуальные теоретические проблемы современной исторической науки // Вопр. философии. – 1992. – № 8-9.- С. 159- 166.
2. Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія: курс лекцій / В.П. Андрущенко, М.І. Михальченко. – 2-ге вид., виправл. й доповн. – К.: Генеза, 1996. – 368с.
3. Бердяев Н. Смысл и назначение истории / Никалай Бердяев. – М.: Мысль, 1997. – 365с.
4. Бойченко І. В. Філософія історії / І. В. Бойченко. – К.: Знання, 2000. – 724с.
6. Виндельбанд В. Избранное: Дух и история / В. Виндельбанд. – М.: Наука, 1995. – 326с.
7. Губман Б. Л. Смысл истории. Очерки современных западных концепций / Б. Л. Губман. – М.: Весь мир, 1991. – 190с.
8. Зашкільняк Л. Вступ до методології історії / Л. Зашкільняк. – Л.: ЛОН МІО, 1996. – 238с.
9. Зашкільняк Л.О. Методологія історії: проблеми предмету і структури / Л.О. Зашкільняк // Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки та перспективи: зб. наук. пр.; за ред. В. Г. Сарбея. – Х., 1995. – С. 36-41.
10. Історія української дипломатії: біографічні нариси: навч. посіб. / Д. В. Табачник. — К.: Либідь; Х.: Фоліо, 2009. — 896 с.
11. Касьянов Г. Сучасний етап української історіографії: методологічний та джерелознавчий аспект / Г. Касьянов // Генеза. – 2004. - №1.- С. 73-84.
12. Коллінгвуд Р. Дж. Ідея історії. / Р. Дж. Коллінгвуд. – К. : Основи, 1996. – 615с.
13. Кримський С. Філософія вимагає зробити своє життя складником біографії добра / С. Кримський // Філософська думка. – 2001. - №6. – С. 3-6.
14. Кудрявцев В. Н. Об особенностях методологии социальных и гуманитарных наук / В. Н. Кудрявцев // Проблемы исторического познания. – М.: Наука, 1997. – С. 6-11.
15. Литус І. Теоретичні форми осягнення історії: в постнекласичному історичному пізнанні / І. Литус // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. – 2002. – С. 47-51.
16. Люббе Г. Историческая идентичность / Г. Люббе // Вопросы философии. – 1994. - № 4. – С. 108-113.

17. Рикёр П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / П. Рикёр. – М.: Наука, 1995. – 410с.
18. Риккерт Г. Философия истории / Генрих Риккерт // Риккерт Генрих. Философия жизни. – К.: Ника-Центр: Вист-С, 1998. – 144с.
19. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин. – М.: Политиздат, 1992. – 544с. (Мыслители XX века).
20. Україна: проблеми самоорганізації: В 2 т.: Моногр. Критика історичного досвіду / В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Ткаченко. — К.: Промінь, 2003. - 383 с.
21. Философия истории / под ред. А. С. Панарина. – М.: Гардарики, 1999. – 432с.
22. Философия истории: Антология: Учеб. пособие для студентов гуманитарных вузов / сост., ред. и вст. Ю. А. Кимелова. – М.: Аспект-Пресс, 1995. – 356с.
23. Фуко М. Ницше, генеалогия, история / М. Фуко // Философия эпохи постмодерна: сборник переводов и рефератов. – Минск, 1996. – С. 74-97.
24. Ящук Т.І. Філософія історії: курс лекцій / Т. І. Ящук. – К.: Либідь, 2004.- 536с.

РОЗДІЛ 2

Основні етапи становлення філософії історії

Питання: *Роль та функції міфу в історії людства. Антична та християнська філософія історії. Погляд на історію в добу Відродження і Просвітництва. Концепції історичного процесу в німецькій класичній філософії та марксизму. Позитивістське тлумачення історії. Критична філософія історії. Ірраціональні інтенції у філософії історії. Сучасна філософська інтерпретація історії.*

2.1 Роль та функції міфу в історії людства

Першим кроком до пізнання людиною самої себе та навколишнього світу та себе у ньому був міф. Люди завжди думали про Всесвіт і намагалися відповісти на одні й ті самі питання, вирішити подібні проблеми, оскільки людину – де б вона не знаходилася і коли б не жила – завжди оточував один і той же світ. Первісна людина пояснювала довкілля за допомогою міфів.

Поняття

Міф (у перекладі з давньогрецької – сказання, легенда) – це алегорична розповідь про особливий характер діяльності богів, героїв та інших фантастичних істот, які зайняли визначальне місце у природі і суттєво впливають на життя людини.

Міф як оповідь, переказ представляв своєрідну модель історичного процесу та окреслював алгоритм поведінки людини реальному світі. У духовному житті людини міф відіграв велику роль. Він пояснював світ, зв'язуючи його елементи в єдине ціле. У цьому цілісному світі людина надавала надзвичайних властивостей природним стихіям, персоніфікувала рослини та тварини. Завдяки людській фантазії вони перетворювалися на богів, демонів, які або сприяли, або загрожували, несли небезпеку для людини. В архаїчному суспільстві міф поставав як взірець людських вчинків, презентував певну модель суспільних відносин.

Наука, яка займається спеціальними дослідженнями міфів та відповідним їм сказанням, – міфологія. Водночас міфологія розглядається як оповідь, як фантастичне відображення дійсності, що виникає внаслідок одухотворення природи й усього світу у первісній свідомості. Вона є первісною формою духовної культури людства, формою світосприйняття, розуміння людиною світу і самої себе.

Міфологія виникла ще у дописемний період і в усній формі (перекази, легенди, казки, пісні) відобразила також головні світоглядні питання – проблему походження людини й світу, її місце та призначення у світі, облаштування суспільного життя, формування культурних досвіду тощо.

Теоретичні засади

Міфологічна оповідь:

- це одноразовий акт творення, що розуміється як реальне повсякденне життя з надіями, переживаннями, страхами, радіщами;
- є невід'ємною від емоційно-чуттєвого світу людини;
- позбавлена плинності та динамічності, є статичною та дискретною;
- орієнтується на явища теперішнього світу, минуле та майбутнє розуміються як повтор тих подій, що вже відбулися;
- передбачає одночасне, паралельне існування різних часових пластів, що знайшло відображення в надприродній співучасті міфічних героїв, богів, предків у житті сучасних поколінь;
- будується на усному переказі-повідомленні, а не на раціоналізовано вивіреному знанні.

Дослідники вважають, що події міфологічної історії необхідно аналізувати, розглядати крізь призму самого міфу, не вдаючись до понять з інших сфер. Такий підхід позбавить події нереальної фантастичності, вигадки, вони будуть розумітися як справжнісіньке дійство.

Погляд

У праці «Діалектика міфу» російський дослідник О. Лосєв стверджував, що міф є справжньою і максимально конкретною реальністю (для міфічної свідомості, звичайно). За своєю конкретністю, максимальною інтенсивністю та напруженою реальністю міф – це абсолютно необхідна категорія думки і життя, далека від будь-якої випадковості і свавілля.

Міфотворчість – це явище, яке у значній мірі відображає іманентну природу людини. Міфологічне сприйняття й осмислення явищ дійсності супроводжує як загалом людство впродовж усього існування, так і окрему людину протягом усього її життя.

Погляд

Е. Фромм вважав, що людина не спроможна витримати реалій свого життя, оскільки залишена на власні сили, що вона сама повинна надати сенс своєму життю, а не отримати його від будь-якої вищої сили, тому людям потрібні ідоли та міфи.

Переживання міфу людиною сприймається нею як участь у його відтворенні, збереженні, у втіленні певного синкретичного тотемічного ідеалу. Дослідники звертають увагу на своєрідність міфологічного розуміння історії, яка сприймається як життя, сповнене повсякденної реальності, страхів, переживань, радощів, очікувань.

Водночас міф є тим явищем, який не зникає у сучасному світі. Проблему міфу та історії слід розглядати у двох площинах: історія у міфі та міфологізація історії.

Кожна історична епоха насичена міфами, будь-яка історична концепція створює міфи про історичні епохи. Традиційні міфи про пращурів і міфічних героїв знаходять свій відгомін у міфах сучасності, наприклад, розповіді про діяльність відомих історичних особистостей не позбавлені ознак міфологізації. Міф є не лише етапом розвитку культури, він постає тим щаблем, який не зникає у сучасному світі, оскільки є основою для нашарування нових форм культури іншого типу. Він постає як чуттєве ставлення людини до світу, зокрема до історичного. Це ставлення особливе, світоглядне, тобто це таке відчуття історичної реальності, коли щось конкретно чуттєве сприймається як узагальнене; це чуттєве відбиття світу як цілого. Адже із трьох основних рівнів ставлення людини до світу — світовідчуття, світосприйняття та світорозуміння — у міфологічному баченні історії найрозвинутішим є саме світовідчуття, а світосприйняття та світорозуміння перебувають тут ще в латентному стані, прихованому й зародковому.

Таким чином, першою найзагальнішою світоглядною формою осягнення історії постає міфологія. Однак вона є не тільки формою початковою, що історично передуює філософському осмисленню історичного процесу, а й такою, що зберігає своє існування протягом усього розвитку людського роду, утворюючи своєрідне елементарне, здавалося б, підґрунтя й середовище для усіх інших етапів, рівнів і форм розмаїтого духовного життя окремих людей, груп, етнічних і соціальних спільнот, історичних культур, суспільств, цивілізацій тощо.

Міфоісторія розуміється як певний етап розвитку культури, що є основою формування теології історії та філософії історії.

2.2. Антична та християнська філософія історії

Міфологізовані перекази було поєднано із реальним сучасним перебігом подій у добу античності. Античні філософи створили ґрунт для нового світобачення та способу мислення, в якому зміни у реальному житті відбуваються під впливом людських чинників. У своїх поглядах мислителі надавали великого значення у суспільному житті моральним нормам, ставили на перше місце ідеї добра та доброчинності. Зокрема, Аристотель розглядаючи людину як біологічну істоту вищого порядку, полісну істоту вважав, що їй властиве прагнення до життя у соціальній спільноті (родина, громада міста). У стосунках з іншими членами спільноти людина здатна розвиватися, опановувати досвід чуттєвий та понятійний, керуючись у своїх вчинках розумом. Схожа проблематика піднімається й у філософській системі Платона.

Погляд

Платон (справжнє ім'я – Арістокл) у діалозі «Держава» створив модель ідеального правителя та ідеального суспільства. Філософ був

переконаний, що розвиток справедливого суспільства має ґрунтуватися на впорядкованій структурі людської душі. У такому суспільстві мають гармонійно жити та співпрацювати соціальні групи правителів (у них переважає розумна частина душі); воїни (у них переважає воля та відданість обов'язку); землероби, купці та ремісники (у них переважає потяг до срібололюбства). Гармонія між цими різними соціальними групами можлива за умови їх навчання та виховання, формування певних чеснот.

Антична філософська думка заклала духовні підвалини у формуванні античної історіографії. Історичні традиції цієї доби ґрунтувалися також на поетично-міфологічних переказах та офіційних записах (законодавчі акти, календарі, записи релігійних свят тощо), у яких фіксувалися найрізноманітніші події внутрішнього життя полісів. Грецькі історики представляли історію як дослідження людського буття у найширшому сенсі цього слова, опис розселення народів, їхніх звичаїв (включалася інформація зі сфери етнографії, географії тощо).

У природі, на думку греків, усі зміни відбуваються циклічно (зміна пір року, зміна доби тощо). Циклічність виступає вічним законом космосу. Тому і людське суспільство, і природа підпорядковані цим чітко визначеним законам. Циклічні зміни властиві суспільному життю. Виразником циклічності та визначеності всього суцього є фатум, доля, яку плетуть давньогрецькі богині «мойри» і від волі яких вона залежить.

Погляд

Певний відхід від усталеної традиції циклічності історичного життя здійснив у своїй праці «Труди і дні» Гесіод. Людство, на думку мислителя, рухається у напрямку до свого занепаду та гибелі, від космосу до хаосу. Регресивна спрямованість суспільного поступу підкреслюється Гесіодом у його періодизації історичного буття: доба золота, доба срібла, доба міді, століття героїв та доба заліза. Повернення людства до «кращих» часів можливе за умови, якщо людство збагне моральні чесноти попередніх епох.

Історик Полібій у своїй праці «Загальна історія» виходить дещо за межі усталеного погляду на історичне буття як циклічний процес. Він здійснює спробу викладу подій із урахуванням ієрархії часу. Полібій розглядає історичну подію в контексті подій всесвітньої історії, вважаючи, що кожна подія має причинно-наслідковий зв'язок.

Ідеї своїх попередників розвиває грецький історик Геродот. Його по праву називають «батьком історії», оскільки він започаткував новий етап в античному описі історії, представляючи її як різновид пошуку, дослідження.

Погляд

Грецький історик Геродот (500-449 до н.е) у своїй праці «Історія греко-перських війн» описав історичні події, пов'язані із греко-перськими війнами та загалом експансією персів на інші землі, дав характеристику народам, які у тій чи іншій мірі були причетними до подій. Для отримання вірогідних відомостей Геродот використовує найрізноманітніші джерела, свідчення очевидців, розповіді знавців, перекази, легенди, власні спостереження, етнографічні описи тощо. Об'єктом його дослідження були реальні вчинки, діяльність людей. Проте Геродот вважає, що дії людей та людства загалом керуються божественною силою, долею. Відтак людина не здатна змінити наперед визначене їй Богом та долею. Людина здійснює свій вибір у межах визначеного.

Однак, що дає людині опис подій минулого? На думку Геродота, історія допомагає людському самопізнанню.

Зростання могутності Риму не зруйнувало елліністичної культури, римляни сприйняли й розвинули її здобутки. Останні знайшли втілення у творах Цицерона, Тацита Корнелія, Плутарха тощо.

Із загибеллю під натиском варварів Західної Римської імперії в V столітті нашої ери прийнято пов'язувати початок доби Середньовіччя. У Середньовіччі закладається і реалізується основна наскрізна проблема цієї епохи: співвідношення знання і віри. Саме в цей період через віру і любов до Бога людина намагалася зрозуміти саму себе.

Середньовічний погляд на історію людства також має свої особливості.

Теоретичні засади

Середньовічне розуміння історії:

- є значно різноплановим і водночас впорядкованим завдяки Божественному задуму;
- постає як втілення у людському житті промислу Божого;
- тлумачить історичні події, явища як необхідність (будь-яка катастрофа чи страждання не виглядають даремними, бо за будь-якою подією завжди можна було розпізнати волю Божу);
- презентує історичний процес як послідовність “негативних” або “позитивних” богоявлень, кожне з яких має свою внутрішню цінність;
- визначає проблему сенсу історії і формулює відповідь на неї.

Отже, християнські історіософи сприймають історію як реалізацію дару спасіння. Останнє є для людини результатом особистого вибору: залучившись до церкви, людина поєднує особисту історію з історією Церкви.

Проте християнська свідомість виходить за межі власне релігійної орієнтації на світ. Поряд із сакральним у її лоні здійснюється пошук

світського виміру історичного буття, пошук єдиного первня в історичному процесі. Об'єднуючи минуле, сучасне і майбутнє в єдине ціле, християнська теологія висуває ідею об'єктивної історії, яка розглядається як процес, що має векторну спрямованість, початок та есхатологічну завершеність.

Теологія історії у середньовічній філософії представлена концепцією «історичних діб», кожна з яких означена певною епохальною подією, яка робить можливим поступове вдосконалення людини на шляху до абсолютної духовної свободи. Відтак теолог Йоахим Флорський поділив історію на три періоди: 1) правління Отця (уособлює дохристиянську еру); 2) правління Сина Божого – християнська ера; 3) правління Святого Духа (розпочнеться у майбутньому).

Християнська концепція історії світу і людства сприймається як лінійний поступальний процес, котрий визначається початковою і кінцевою точками відліку есхатології. Есхатологія – це вчення про кінцеву долю людини та людства. У новозавітному «Одкровенні Іоанна» християнська теологія визначає долю людства після кризових подій – це пришестя Боже та суд над людством у майбутньому, воздаяння та спасіння. Есхатологічної цінності майбутньому надає очікування приходу Месії.

Погляд

Родоначальником християнської філософії історії є теолог та церковний діяч Августин Блаженний. Його концепція історії представлена у трактаті «Про град Божий». Історія людства розглядається Августином як поступальний рух від сповненого людської гріховності граду земного до морально довершеного граду Божого.

Августин намагається пояснити поступальність історичного життя через такі засадничі категорії часу, як теперішнє, минуле і майбутнє. Дійсна орієнтація, на його думку, притаманна лише теперішньому, а тому минуле і майбутнє може мислитися лише виходячи з нього. Минуле пов'язане з людською пам'яттю, майбутнє – з очікуваннями та сподіваннями. Історичний процес отримує векторну спрямованість (історія розглядається як стріла часу), яка однак залишається детермінована провидінням та волею Божою.

Історія як поняття інтерпретується Августином у двох площинах: історія як творіння Боже, особлива субстанція не підвладна людині, вічна благодать та історія як творіння людини, оповідь, інтерпретація тексту, реальна, змінна та гріховна.

Отже, християнство в європейській традиції започаткувало ідею об'єктивної історії, тобто історії як процесу. З'явився такий засіб інтерпретації історичних подій, який вимагав дошукування смислу не в мотивах історичних діячів, а в самих історичних подіях. Християнська теологія історії вперше ставить питання про цілісність (тотальність)

історії як такої, що об'єднує всі діяння людства, що готує ґрунт для становлення теоретичних форм історичного пізнання.

2.2 Погляд на історію в добу Відродження та Просвітництва

Дещо інше осмислення природи історичних процесів, місця та ролі в них людини пропонує епоха Просвітництва. Просвітництво як важливий феномен духовного життя Європи XVIII століття характеризується вірою в особливу роль наукових знань, що відіграють важливе значення у боротьбі з застарілими, феодальними порядками та покликані розв'язати усі соціальні суперечності. Наука проголошується самодостатньою у пошуках істини. Формується традиція раціонального пояснення буття.

Вихідним пунктом світоглядних конструктів цієї доби став антропоцентризм. Це був період пробудження особи, яка хоч і не усвідомлювала меж своїх можливостей, але вже відчувала силу внутрішньо сформованої особи. Вона, звільняючись від пут догматизму та схоластики, постала особистістю епохи Відродження. Реальний суспільний процес уже не співвідноситься з тезами Святого писання, вони поступово втрачають статус взірців для досягнення земної історії.

Нова шкала суспільних цінностей створюється за рахунок виведення на перший план людських індивідуальних цінностей та чеснот. Людина поставлена на один щабель із Богом. Таке розуміння реалій життя та місця у ньому людини розкріпачує її, вивільняє з пут теологічних догм. Осмислення феномену людини та її місця в історичному бутті через призму наукових знань формує традицію раціонального впорядкування історичного знання. Історики намагаються відшукати причинність суспільних явищ та процесів, використовуючи емпіричні факти. Слід зазначити, що в епоху Просвітництва історія не здобула ще статусу науки. Вона продовжувала виконувати «допоміжні» функції у сфері інших дисциплін.

Просвітництво узагальнило та розвинуло ті ідеї, які з'явилися в епоху Відродження впродовж XVII століття. Просвітництво було загальноєвропейським явищем, але найбільш масштабно воно поширилося у Франції. Представниками французького просвітництва були: Ф. Вольтер (Марі Франсуа Аруе), Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, П. Гольбах, Ш. Л. Монтеск'є та інші. Для всіх просвітників була характерна секулярність мислення, і кожен певною мірою виступав із критикою теїстичного світогляду та релігії. Найдосконалішою істотою в природі є людина. Усі нещастя, на думку мислителів, відбуваються через те, що люди не знають, як жити добре, а тому живуть погано. Тому, щоб покращити життя суспільства, необхідно через освіту просвітити людську свідомість, наповнити розум людей гарними ідеями, і в результаті людське життя стане щасливим, справедливим, добродійним.

Ідеї, погляди, переконання поширені серед населення, роблять суспільне життя щасливим і здатні рухати історію людства. Остання постає як реальний об'єктивний процес, позбавлений божественного провидіння. На місце божественних помислів ставиться людське розуміння: історичні події відбуваються в результаті тих чи інших подій. Історію творять самі люди, виходячи з власного бачення, орієнтуючись на свої думки та бажання. Історичні думки є наслідком свідомої та цілеспрямованої людської діяльності. А оскільки значним впливом у суспільстві користувалися монархи, відомі полководці, науковці та інші визначні люди, то вони найбільшою мірою впливали на життя епохи. Історію творять видатні особистості на власний розсуд і з власної волі.

В своїх поглядах на історичне минуле мислителі висловлювали переконання, що суспільний та природний поступ здійснюються за аналогічними законами. Зокрема, самобутність розвитку окремих народів пояснювалася як результат впливу кліматичних умов та географічного середовища. Аналіз соціально-історичних поглядів у межах натуралістичного підходу формує погляд на історію як на цілісний, всезагальний процес, що розвивається за чітко окресленими законами.

Погляд

У праці «Ідеї до філософії історії людства» Й. Г. Гердер стверджує, що історія суспільства є закономірним продовженням розвитку природи. Людство – біологічний вид, а закони його розвитку такі ж природні, як і закони природні. Історія людства, на думку мислителя, є органічним зростанням, у якому культури різних народів виступають певними щаблями сходження людського роду до гуманності, власне справжньої людяності, освіченості та просвіти. В основі розвитку людської спільноти лежать природні умови, національний характер, культурні традиції. Й. Г. Гердер вважав, що між загальнолюдськими культурними досягненнями та культурою конкретного народу не існує протиріч, всі культури являють собою єдність, яка і створює людську цивілізацію. Він підтримував ідею універсалізму історичного процесу як необхідної умови спадкоємності самоцінних епох та культур.

Просвітники у своїй більшості виступали з ідеями науки і прогресу, уважали одним з основних завдань людини підкорення природи й посилення своєї могутності. Однак дещо відмінні погляди належать Ж.-Ж. Руссо, який у своїх міркуваннях виступив із негативною оцінкою культурного, штучно створеного людиною світу.

Погляд

Жан-Жак Руссо у трактатах «Про причину нерівності», «Про суспільний договір» стверджує, що розвиток розуму і цивілізації зруйнував у

людині первинну гармонію, ослабив природній потенціал людини. Головну причину людських страждань у суспільному житті мислитель вбачає у роздвоєності людини, породженої випаданням її з первинного природного й гармонійного стану та перетворенням на розумну цивілізовану істоту. У цьому стані людина роздвоюється між своїми бажаннями й можливостями, природною організацією та соціальними інститутами, тобто не належить сама собі. Мислитель закликає повернутися назад до природи, бо рух вперед позбавлений світлого майбутнього.

Отже, філософія доби Просвітництва вирізнялася пізнавальним оптимізмом і раціоналізмом, безмежною вірою в досконалість людського розуму, всесиллям науки і безумовністю прогресу. У подальшому ідеї мислителів цієї доби знайшли розвиток та своєрідну інтерпретацію у німецькій класичній філософії.

2.4 Концепції історичного процесу в німецькій класичній філософії та марксизмі

У творах представників німецької класичної філософії історія набуває раціонально впорядкованого вигляду. Вона трактується як закономірний поступ людства від дикості, варварства до культури. Проте цей закономірний поступ не позбавлений суперечностей. Люди переслідують особисту мету, але в результаті сприяють досягненню невідомої для них мети, певного «плану природи».

Погляд

Фундатор німецької класичної філософії І. Кант історичний процес розглядав як раціонально зумовлений, як такий, у якому природа та воля, емпіричне та раціональне пов'язане між собою. На його думку, історію людського роду, в цілому, необхідно розглядати як виконання таємного плану природи – здійснення внутрішнього і для цієї мети також зовнішнього досконалого державного устрою як єдиного стану, в якому вона здатна повністю розвинути свої задатки, вкладені нею в людство. Як результат, формується особливий тип суспільства – правове громадянське суспільство, в якому свобода конкретної людини поєднується зі свободою всіх людей. Основна риса ідеального ладу – вічний мир між народами, виключення війн, гостинність.

Підсумковий і узагальнений виклад філософсько-історичних ідей представників німецької класичної філософії висвітлено у системі філософії історії Г. Гегеля. Гегелівська концепція філософії історії презентує історичний процес як універсальну, цілісну картину світу. Історія уявляється дослідником не простою раціональною сукупністю життєвих доль індивідів, а живою, органічно-культурною цінністю, яка породжена духовною

субстанцією. Духовна субстанція – це абсолютна ідея, котра є єднанням свідомості та самосвідомості. Для розуміння сенсу історії суттєвим є визнання динаміки історичного процесу, розгляд історичних подій у контексті прогресу, руху від нижчих форм до вищих.

Погляд

Історію Г.Гегель розглядає як темпоральний рух всього суцього, основою, рушієм і метою якого є ідеальне, духовне начало, абсолютна ідея. Філософія ж історії у нього аналізується як філософія світового духу. Німецький філософ розглядає всесвітню історію як історію самовиявлення, самоідентифікації й самоздійснення абсолютного духу у його власній системі. Втілений в історію світовий дух визначає її перебіг, позбавляє хаотичності та випадковості. Саме під дією світового духу відбувається доцільний, прогресивний поступ людства від нижчих форм розвитку до вищих. Лише конкретний дух виявляється у всіх справах і устремліннях народу, він реалізує себе, прилучається до самого себе і досягає розуміння себе, тому він і має справу лише з тим, що є похідним із нього самого. Але найвище досягнення для духу полягає у тому, щоб пізнати себе, досягнути не лише самоспоглядання, але й думки про самого себе. Він має здійснити це, і він це здійснює. Але це здійснення є в той же час його загибеллю і виступом другого світового духу, другого всесвітньо-історичного народу, настанням іншої епохи всесвітньої історії. Цей перехід і цей зв'язок приводить нас до зв'язку цілого, до поняття всесвітньої історії як такої, отож, всесвітня історія є взагалі виявом духу в часі, подібно до того, як ідея, як природа виявляються у просторі.

Г. Гегель сформулював основні принципи, загальні правила і категорії саморозвитку абсолютної ідеї. Засновники марксизму (К. Маркс, Ф. Енгельс) перенесли їх на матеріальний світ, стверджуючи, що вони є його загальними, або універсальними, підставами і принципами. Підкреслюючи наявність в історії об'єктивних законів, представники марксизму стверджували, що зовні надзвичайно дуже строката палітра історичного життя суспільства в своїй основі містить загальні принципи і є єдиним керованим процесом, що має внутрішню логіку та певні закономірності. Рушієм суспільного життя є матеріальні чинники. Дослідження економічної сфери життя суспільства, на їх думку, дає ключ до розуміння суспільних подій, дає змогу встановити об'єктивні закони історії, створити неупереджену історичну науку. Економічне життя суспільства зумовлює його певну соціальну організацію, його політичний устрій і навіть культурне життя.

Погляд

К.Маркс вважав, що головну вагу у суспільстві мають виробничі відносини. Саме вони впливають на всі сфери суспільного життя, у тому

числі й на інтелектуальну та духовну. Сукупність цих виробничих відносин складає економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому формується юридична та політична надбудова і якому відповідають визначені форми суспільної свідомості. Спосіб матеріального виробництва зумовлює соціальні, політичні і духовні процеси у суспільстві. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їхнє суспільне буття визначає суспільну свідомість. Відтак, людина діалектично пов'язана з оточуючим світом об'єктивною реальністю, яка існує поза межами її свідомості, а тому вона не є повністю вільною у виборі своєї життєвої долі чи долі суспільства, в якому живе та творить. Вона узгоджує і багато у чому підпорядковує траєкторію своєї діяльності законам та закономірностям, за якими функціонує суспільство. Представники марксизму підкреслювали, що люди самі творять свою історію, але вони її роблять не так як їм заманеться, а під дією обставин, які вони не самі обрали, а які безпосередньо існують чи успадковані з минулого.

Певний етап у розвитку суспільства, за основу якого взято певний спосіб виробництва з відповідними йому соціально-політичними та культурними характеристиками, називається суспільно-економічною формацією. Упродовж історичного розвитку виокремлюються антагоністичні та неантагоністичні формації, послідовна зміна яких має привести людство до комунізму.

В українському суспільстві й досі неоднозначно оцінюється спадщина марксизму. В деяких вітчизняних підручниках із філософської проблематики вона взагалі не згадується. Але примирення з власною історією має розпочинатися, у тому числі й зі спроби по-іншому, незаїдеологізовано поглянути на одну з історіософських концепцій. Отже, перш за все, потрібно дестереотипізувати саму марксистську історіософію шляхом розгляду її в контексті тогочасної соціокультурної ситуації та розвитку науково-природничих наук, без політичних прикрас і амбіцій. Зважений, об'єктивний аналіз марксистської філософсько-історичної системи, очищений від партійно-класової ідеології, зберігає свій евристичний потенціал. Вона залишається однією із можливих моделей історичного пізнання, що розглядають суспільство у динаміці внутрішнього саморозвитку.

Не заперечуючи тієї обставини, що вчення К. Маркса є одним із способів інтегрально-системного аналізу суспільства, зауважимо, що воно було продуктивним для індустріальної епохи, у часи якої виникло та набуло розвитку. У дійсності, марксизм не був результатом суб'єктивних міркувань, а являв собою логічний етап розвитку науково-технічного прогресу. На відміну від еволюціоністських теорій, К. Маркс чітко визначив причину та джерело історичного поступу. Важливим внеском марксизму у філософію історії є визнання взаємозумовленості матеріальних та духовних процесів, різних темпів змін, типів соціальності в різних епохах, загальної глобальної спрямованості розвитку. Марксистська концепція пояснення історичних подій цілком придатна та ефективна в межах специфічних історичних подій,

в яких переважають економічні фактори. В осмисленні постіндустріального суспільства потенціал марксистської системи філософсько-історичних знань є дещо обмеженим, оскільки за допомогою матеріалістичної концепції історії неможливо пояснити всю розмаїтість історичних подій, які часто не мають суто матеріалістичного походження. У сучасному західному суспільствознавстві марксизм критикують і водночас піддають продуктивному переосмисленню його концептуальні положення. У полеміці з ним будують свої теоретичні конструкції представники різних наукових шкіл. Власне, таким чином, вчинили М. Вебер, П. Сорокін, Т. Парсонс, Р. Дарендорф та ін.

2.5 Позитивістське тлумачення історії

Методи класичного аналізу розвитку суспільства побудовані на пошуках законів та закономірностей розвитку людського суспільства відіграли у подальшому значну роль у формуванні позитивістської наукової парадигми. Основні принципи позитивізму або «позитивного методу» виклав у своєму творі «Курс позитивної філософії» Огюст Конт. Грунтуючись на переконаннях філософів про те, що основою суспільного прогресу є прогрес розуму, він стверджує, що пояснити суспільні процеси можна за рахунок позитивного (наукового, реального, достовірного, конструктивного) знання, виведеного із законів природи. Запозичивши інструментарій вивчення суспільного буття у природничих наук, позитивізм вивів історію з описових, допоміжних дисциплін у ранг самостійної науки.

Теоретичні засади:

Характерними рисами позитивістського підходу в історіософії є:

- *точне описування фактів, презентація історичних подій як фактів;*
- *вимога науковості;*
- *розгляд історичного процесу як еволюційного розвитку.*
- *опора на позитивне знання, одержане шляхом сумлінного вивчення джерел;*
- *особлива увага до специфічності та унікальності історичних явищ, визнання їх залежності від місця та часу;*
- *зосередженість на процесах структурного характеру;*
- *перенесення акценту з діяльності видатних осіб на діяльність мас;*
- *повага до професіоналізму дослідника, пізнавальний оптимізм.*

Безперечною заслугою позитивістських підходів у трактуванні подій минулого є опора на фактологію та реалістичний підхід до історії. В

контексті позитивізму історія розглядалася як об'єктивно пізнаний процес поступового механістичного нагромадження здобутків людства попередніх епох, які необхідно пояснювати за допомогою визначених законів та закономірностей. Складність та багатовимірність людського буття не вкладалася в чітко окреслену схему розуміння минулого, багато явищ, подій людського життя минулого залишалося за межами історичного пізнання, просто відкидалося і не визнавалося. У результаті прихильники позитивізму отримували сциєнтично-раціонально орієнтовану картину минулого, в якій було місце лише стандартизованій, уніфікованій людині, а не реальній, унікальній. Одним із перших, хто звернув увагу на недоліки позитивістського пояснення минулого, а, відтак, виступив із критикою, був німецький історик Йоганн Густав Дройзен. У своїй праці «Нарис підстав історії» він стверджував, що пояснювати минуле можна лише через розуміння людської сутності. У поясненні минулого дослідник має сконцентрувати свою увагу не на формулюванні універсальних законів пояснення людського буття на морально-ціннісних чинників людського буття. У подальшому історики також презентують минуле людства як історію людської культури.

Погляд

Англійський філософ та історик Робін Дж. Коллінгвуд у праці «Ідея історії» визначає обмежені можливості методології позитивізму в осмисленні картини людського минулого. Дослідник стверджує, що позитивізм можна визначити як філософію, що працює на службі природничої науки, як у Середньовіччі філософія перебувала на службі в теології. Але позитивісти, на думку мислителя, мали власне поняття (поняття досить поверхове) про те, що таке природнича наука. Вони гадали, що вона складається із двох речей: по-перше, із визнання фактів і, по-друге, із творення законів. Факти визначалися безпосередньо через чуттєве сприйняття. Закони ж творилися шляхом індуктивного узагальнювання цих фактів. Англійський дослідник вважає, що це була доба, що збагатила історію зібраними до купи неозорими масами ретельно просіяного матеріалу на кшталт календарів, королівських рескриптів і патентів, корпусу латинських написів, нових видань історичних текстів та щонайрізноманітніших джерел, а також цілого апарату археологічного дослідження. Однак така історична сумлінність ототожнювалася із безмежною скрупульозністю стосовно кожного і всякої окремої справи чи факту.

Позитивісти звернули увагу на дрібні історичні факти і події, доступні для наукового аналізу, який ґрунтується на індукції, порівнянні, причинності. Його результатом є концепція універсальної історії, що розвивається поступально, від нижчого до вищого. Загалом позитивізм спирається на досить абстрактну ідею загального історичного розвитку та формує єдину картину світу.

Пошуки нових підходів до осягнення історичного процесу, нова інтерпретація методологічного принципу історизму пов'язані з критичною філософією історії.

2.6 Критична філософія історії

У ХХ столітті формується різновид філософської думки у сфері історії – це критична філософія історії. Підвалини цього напрямку були закладені дослідженнями В. Дільтея, В. Віндельбанда, Г. Ріккєрта, Б. Кроче, Р.Дж. Коллінгвуда тощо. Аналізуючи природу історичного пізнання, філософи виступили із критикою позитивістської філософії і висловили переконання про необхідність пошуку нових шляхів, що видавався можливим у контексті методології, яка визнає ірраціональний чинник.

Теоретичні засади:

Характерними рисами критичної філософії історії є:

- відмова від висвітлення історії в межах природно-наукової моделі;
- наголошення на специфічності характеру історичних подій, їх відмінності від природних явищ;
- визначення історичного процесу як продукту творення людей, які живуть у певному часі;
- визнання, що спосіб діяльності історика не може бути пояснений у позачасовому вимірі, через певні абстракції;
- впровадження антропологічного виміру для класифікації наук та їх методів;
- введення аксіологічного виміру при тлумаченні історичних подій.

Представники критичної філософії історії намагаються запропонувати новий варіант осмислення історичних явищ і процесів, який ґрунтується на принципово інших підходах, аніж розгляд та дослідження минулого крізь призму об'єктивних історичних закономірностей. Тому пропонують метод «розуміння», «переживання», «проживання», а, відтак, «тлумачення», а не «обґрунтування» подій. Картина історичних подій витлумачується дослідниками як жива (історик, щоб збагнути минуле, має відкрити світ цінностей, світ сенсу досліджуваної епохи). Таке бачення історичного процесу подає історію не як історію розуму, а як історію духу, що стосуються сфери людського, індивідуального, ірраціонального, чуттєвого.

Погляд

У праці «Виникнення герменевтики» В. Дільтей окреслює шляхи пізнання одиничних форм людського буття. Він висловлює міркування про можливість через виявлення одиничного осягнути загалом людське буття. Можливість загальнозначущої інтерпретації слід виводити з природи

розуміння. Розуміння світу індивідуального, чуттєвого зумовлює використання інших, відмінних від природничих наук, методів. В. Дільтей із цього приводу вказує, що гуманітарні науки і справді мають ту перевагу над усім природничо-науковим знанням, що їхній предмет становить собою не просто чуттєве явище, не одне лише відображення дійсності у свідомості, а безпосередньо дану внутрішню дійсність, а саме: її зсередини пережитий зв'язок.

Подальший розвиток філософсько-історичних поглядів В. Дільтея представлений у творчості Баденської школи неокантіанства. Заперечуючи фактор закономірності у перебігу історичних процесів, її представники стверджували, що конкретне, одиничне явище складно пояснити людині в межах причинно-наслідкової взаємодії, підвести під загальні закони розвитку. Зокрема, В. Вінденльбанд вважає, що методи, за допомогою яких можна пояснити явища природи та суспільні процеси, є відмінними. Абстрагуючись від суб'єкта, науки про природу займаються пошуком загальних закономірностей, відшукують та пояснюють повторювальність явищ тощо. Натомість, науки про культуру, історію зосереджують свою увагу на описі індивідуальних явищ, в центрі їх уваги є одиничне, унікальне, неповторюване. Методи дослідження природних та соціальних явищ є логічно протилежними, оскільки відображають різні інтереси: інтерес до загального та інтерес до одиничного. Г. Ріккерт стверджує, що природознавчі науки ґрунтуються на генералізованому методі, а гуманітарні науки – на індивідуалізованому методі, здатного до безпосереднього контакту із світом одиничним. Оскільки соціокультурна, історична реальність складається з таких одиничностей, то індивідуалізований метод якнайкраще сприяє її пізнанню.

Проте вони можуть бути поєднані: сфера природознавства може досліджувати і феномени унікального, а царина культури виявляти зацікавленість загальними тенденціями та особливостями. Г. Ріккерт, спираючись на В. Вінденльбанда, стверджує, що критерієм відбору фактів для історії є етичні, релігійні, естетичні цінності. Власне, цінності роблять історію істинною наукою про дійсність.

Історія поступово повертається «обличчям до людини» та її життя у всіх його проявах – реаліях побуту, способі життя, взаєминах із оточенням, духовному світі людини. Пізнання минулих епох набуває гуманістичного, соціокультурного виміру. Антропологічний кут зору на життя минулих епох утверджує історію як «науку про життя». Власне, такі тенденції набули свого розвитку у філософії історії другої половини ХІХ століття і визначили перебіг розвитку історіософії ХХ ст.

2.7 Ірраціональні інтенції у філософії історії

Ірраціональні інтенції у філософії історії пов'язані з осмисленням людської історії через призму ірраціональних моментів людського життя,

його пізнання та діяльності: психіки, волі, мотивів, інстинктів тощо. Ірраціональне трактування подій минулого знайшло відображення у працях А. Бергсона, А. Шопенгауера, Г. Зіммеля, Ф. Ніцше тощо. Вони розглянули буття людини попередніх епох у принципово новій площині. У центрі їх уваги опинився внутрішній світ особи з її переживаннями, стражданнями, пристрастями та проекції цього внутрішнього світу на зовнішній світ.

Німецький філософ А. Шопенгауер у праці «Світ як воля та уявлення» критикує раціоналістичні засади осмислення людського життя, які нехтують реаліями життя, перетворюючи волю у придаток до розсудку. Насправді, розмірковує філософ, воля, що втілюється у бажаннях, мотивах людини у значній мірі спрямовує та визначає (впливає раціонально) життя людини. Однобічний раціоналізм доповнюється ірраціональними виявами волі.

Вчення А. Шопенгауера про волю як визначальний чинник людського життя набули подальшого розвитку у поглядах німецького філософа Ф. Ніцше. Для нього світ, його порядок, закони та цінності створюються людиною, тобто світ має особистісний первень. Проте людина не лише творить і проектує світ за своїми ціннісними та світоглядними принципами, але й виявляє здатність змінювати його своїми вольовими діями. Здійснювати зміни у суспільстві, на думку філософа, здатна сильна вольова особистість – надлюдина. Це не герой і не велика людина. Це нова порода людей, якої ще не було в світі. Надлюдина не з'являється з якоїсь певної нації, вона – плід розвитку всього людства. Нова каста надлюдей перетворить у майбутньому культуру і мораль людства, позбавить старих ілюзій та канонів.

Раціональне мислення є вираженням ірраціональних імпульсів.

Погляд

Французький філософ Анрі Бергсон у праці «Творча еволюція» представляє оригінальну концепцію життя, заснованого на інтуїції, яке виражається у непередбачуваності, неповторюваності подій, креативності. Лише інтуїція, споріднена з інстинктом («життєвий порив»), на думку філософа, здатна проникнути у сутність, глибини життя, що є недоступним для логічного осягнення шляхом категорій та понять.

Екзистенціальна філософія історії предметом свого розгляду робить осягнення сенсу історії. Остання постає як процес зростаючого відчуження, трагізм якого посилюється двома світовими війнами у ХХ ст. Філософи виступають проти будь-якого субстанціалізму у розумінні людини та історії.

Погляд

Представник екзистенціальної герменевтики М. Гайдеггер, використавши метод феноменологічного опису структур свідомості

Е. Гуссерля, побудував фундаментальну онтологію людського існування. Відтворюючи панораму відчуженої свідомості, німецький філософ намагається відтворити універсальну картину людського буття. На його думку, носій відчуженої свідомості і є тлумачем сенсу історії крізь призму власного буття у часі. Історичність розуміється як буттєвий стан становлення буття-свідомості як такої, на підставі котрої уможлиблюється існування всього, що є «всесвітньою історією». Згідно з М. Гайдеггером, історичний вимір людського існування є лише чимось вторинним, похідним від глибинного онтологічного шару. Важливою проблемою філософ вважав уведення людини у світ історичного, оскільки існує загроза втрати власного ставлення до нього і перетворення на річ серед інших речей. Через екзистенційно витлумачений світ людина залучається до нього через соціальні зв'язки, залучається до історії. Із модусом майбутнього філософ пов'язував схильність людини до розуміння історії. Історик, на його думку, має побачити у минулому свою можливість: жити в історії та осягати її потрібно одночасно. Таке ставлення до історії долає суб'єкт-об'єктну опозицію, властиву науковому пізнанню.

Думки, висловлені мислителями ірраціонального розуміння філософії історії, стали засадничими для нових філософських напрямів ХХ століття, в яких на перший план виходить індивід, котрий у світі існує в екзистенційних вимірах свого буття, сприймає, творить, проектує, змінює світ.

2. 8 Сучасне філософське розуміння історії

Сьогодні існує багато концептуальних підходів до осягнення минулого, сформованих у межах існуючих філософських шкіл. На деяких із них зупинимось для ілюстрації основних тенденцій у сучасній історіософії. Свої варіанти осмислення історичного минулого пропонує проект постмодерну, що виник та набув розвитку у філософській думці, науці, мистецтві у 70-х роках ХХ століття. Філософія постмодерну знаходить вираз у визнанні поліваріантності, децентрації, відкритості, відсутності пріоритетів та ієрархії цінностей в осмисленні буття. Її домінантною рисою є неприйняття тоталітарності у будь-яких проявах.

Постмодерністський дискурс розглядається як своєрідна опозиція упорядкованому світобаченню, що ставить під сумнів можливість пізнання через раціональну, чітко окреслену систему координат. Постмодернізм спрямований на пошук «розмаїття» вимірів реальності, на пошук виходу за межі, окреслені метанаративами. Загальноприйнята, цілісна істина відсутня. Істина має суб'єктивний характер і залежить від ціннісних інтерпретацій суб'єкта.

Йдеться не про заперечення можливості раціонального пізнання, а лише про ліквідацію його панівного становища в осмисленні людського буття. Наукова раціональність отримує статус можливої альтернативи пізнання. У сфері постмодерністського дискурсу відбувається розширення меж

раціонального пізнання за рахунок включення інтуїтивного, імовірнісного мислення, відбувається взаємодоповнення, взаємопоєднання рівновартісних раціонального та ірраціонального критеріїв пізнання.

Постмодерністська епістемологія пропонує варіанти осмислення минулого, що знайшли відображення у відмові від каузально-аналітичного розуміння істини, визнанні «множинності істин», що презентують історичне буття у різних, часто непередбачуваних ракурсах. Лінійне трактування історичного процесу уявляється неможливим, оскільки за такого підходу не реалізуються усі наявні та можливі потенції, відбувається «кристалізація» подій, формується модель «змушеного перетворення історії у гіперреальність» (Ж. Бодріяр).

Поняття

***Метанаратив** – одне із ключових понять у постмодерністській філософії, що означає універсальну систему понять, знаків, символів і т.п., яка спрямована на створення єдиного типу опису. За допомогою метанаративів поєднуються різні мови, а також культурні та смислові дискурси. Метанаратив створюється переважно із загальних понять у процесі філософського осмислення. Представники сучасних філософських напрямків таких, зокрема, як постпозитивізм, постмодернізм виступають проти створення такої універсальної системи понять для досягнення різних феноменів, виходячи з того, що всі описи, в свою чергу, залежать від правил, структури мови, контексту та ін., і тому не можуть бути уніфіковані. Подібна точка зору поширена також і серед представників аналітичної філософії, особливо в школах неопрагматизму та аналізу мови істориків.*

Теоретичні засади

З точки зору постмодерністської філософії:

- минуле не пояснюється через призму базових метанаративів, що ілюструють апріорні схеми закономірного історичного процесу;
- пріоритет надається локальному, індивідуальному, фрагментарному, у історичному пізнанні на перший план виходять мікропроцеси;
- історія розуміється як поліваріантна, така, що рухається безліччю напрямків;
- в оцінці історії ліквідується зв'язок між теперішнім, минулим та майбутнім;
- історія не сприймається як поступальний процес, а постає як несубстанційна, «м'яка» реальність; позбавлена детермінації, причинно-наслідкових зв'язків; вона уявляється радше не як процес, а як «суспільство спектаклю». Вона складається з низки індивідуальних процесів та явищ, які можна визначити і як взаєморозуміння, і як антагонізм та боротьбу.

Множина відмінних один від одного дискурсивних феноменів зумовлена множинністю смислів одночасно відкритих людині. Спроба конструювати минулі події відображає уявлення дослідника про минуле, а не те, що «було

насправді». Пізнання минулого в площині постмодерністських практик передбачає конструктивно-творче осмислення історичних процесів суб'єктом, що не підпорядковується єдиній концептуальній доміні.

Плюралізм історичного знання урівноважується та знаходить компромісні точки дотику через призму морально-ціннісних орієнтацій, що сприяють виробленню особистісно-емоційного ставлення до подій минулого. Відбувається сходження від абстрактного наукового рівня до особистісного розуміння історії. Такий підхід вимагає творчого дослідження минулого, критичного аналізу історичних джерел, моделювання історичної ситуації, відповіді на контрверсійні запитання.

Постмодернізм по-новому порушує питання про покликання історика досліджувати всі альтернативні позиції, які з якихось причин випадали з універсального контексту пізнання історичного буття. Історичне джерело полишене будь-якої «прозорості», яка б допомогла досліднику без труднощів наблизитися до його розуміння. Основне завдання дослідника визначається у тому, щоб показати, яким чином уявлення, думки, помисли конкретного суб'єкта реалізуються у взаємодії з колективними структурами культурної практики минулого. У творенні та описі історичної реальності активну роль відводиться мові, тексту, наративним структурам. Пізнання минулого розглядається не як щось відсторонене від дослідника, а як те, що конструюється за допомогою його мовної та дискурсивної практики і є від'ємним від його ціннісно-світоглядних орієнтацій. Подібні ідеї щодо розуміння історії висловлюються її представниками постструктуралізму, одним із яких є М.Фуко.

Погляд

М.Фуко поставив собі за мету переглянути традиційні уявлення про історію і передусім відмовитися від поглядів на неї як на еволюційний процес, зумовлений соціально-економічними змінами у суспільстві. Історизм філософа спрямований на доведення своєрідності та унікальності людського знання в кожній історичній добі. Це – постструктуралістський історизм, сфокусований на стрибкоподібному, кумулятивному характері змін людської думки, дослідженні ситуації, коли ці зміни спричинюють радикальні трансформації усієї системи поглядів, створюючи непорозуміння і відчуження між людьми різних епох – «епістемологічний розрив» у історичному часі. Для інтерпретації історії М.Фуко вводиться поняття «дисконтинуїтета», за допомогою якого історія сприймається як постійний розрив неперервності, що усвідомлюється і конституюється спостерігачем як відсутність закономірності. В результаті історія постає як сфера дії невідомого. У праці «Слова і речі» М.Фуко презентував обриси «археології знання» і сформулював свої погляди на історію, постулював дискурсивний характер людської свідомості. Дискурс розуміється філософом як система індивідуальних висловлювань, де головним є не абстрактний «дух» епохи, а реалії повсякденного життя. Він, намагаючись усвідомити архетоніку

«висловлювання», досліджує ті історичні змінні структури, які його зумовлюють. Як відомо, Фуко сформулював концепцію історизації суб'єкта шляхом дослідження дискурсивних практик суспільства.

Позитивними гранями постмодерністського бачення історичного процесу є визнання активної ролі суб'єкта, що пізнає, та глибоке, всебічне дослідження історичних джерел, що відбувається згідно з лозунгом: «Нічого поза текстом». Однак проект постмодерну має своїх опонентів, які сприймають постмодерністські практики як своєрідну інтелектуальну моду, яка не здатна презентувати нові обрії наукового пізнання.

Погляд

Одним із найбільш послідовних опозиціонерів постмодерну є представник франкфуртської школи Ю. Габермас, котрий вважає, що прагнення постмодерну остаточно подолати тоталітарність, усі форми репресивності, загальної ідентифікації, систематизації та несуперечливості є перешкодою на шляху глибокого осягнення взаємозв'язків суперечливих сторін буття, оскільки породжує хаос, анархізм, релятивізм, вседозволеність, оскільки позбавлений фундаментальних основ.

Отже, головна ідея постмодерну, постструктуралізму полягає у критиці розуму і його можливостей, рефлексивних здібностей розуму, його цінності. Їх представники повністю поривають із настановами класичної філософії щодо розуміння історії, а саме: відхиляють будь-які спроби створити наукову теорію, яка б пояснювала історичне минуле. На перший план виходять мікропроцеси.

Становлення сучасного філософсько-історичного дискурсу відбувається під впливом таких провідних тенденцій філософствування, як орієнтація на світоглядний, методологічний та гносеологічний плюралізм, розширене тлумачення раціональності, синтез позитивістських, соціально-антропологічних, постмодерністських положень, звернення до культурологічних, герменевтичних методів аналізу. Тому методологічну сутність напрямів, підходів, які сформувалися в проблемному полі філософії історії, доцільно розглядати за допомогою запропонованого П. Фейєрабендом принципу проліферації, згідно з яким методологічний простір філософсько-історичної царини розглядається як ризоморфна структура, в котрій перетинаються, суперечать, взаємодіють, створюються конкуруючі підходи, напрями, а їх взаємна критика стимулює наукове пізнання.

Погляд

Одним із перших послідовних критиків марксистського бачення історії був представник критичного раціоналізму К. Поппер. У своїх роботах «Злиденність історизму» та «Відкрите суспільство і його вороги» він критикує не тільки й не стільки марксистський історизм, скільки принцип історизму й усю історизистську теорію, яка виходить із того, що засадничою метою історії та історичних наук є прогнозування, передбачення майбутнього, та здійснює спробу її вдосконалювати. Історизм розуміється К. Поппером як «вчення про те, що історією керують особливі історичні та еволюційні закони, відкриття яких надасть нам змогу пророкувати долю людини». Філософ у першій праці намагається довести, що історизистський підхід до суспільних наук дає жалюгідні наслідки. За Поппером, не існує об'єктивних історичних законів, є лише хаотична динаміка природно-історичного розвитку. Таким чином, Карл Поппер пропонує метод, який, на його думку, міг би дати кращі наслідки, ніж історизм. Він захищає думку про те, що пізнати історичний розвиток можна за допомогою природничих наук, жодні методи історичних наук тут безсилі.

К. Поппер, виступаючи як критик історизму, фактично є автором специфічної концепції історизму, що заперечує марксистський детермінізм в історії і замінює його так званим соціальним конструюванням. Окрім того, на думку філософа, науковий характер передбачення, відомий у фізиці чи астрономії, не може бути аргументом на користь наукового характеру широкомасштабного історичного пророцтва, яке в загальних рисах передрікає основні тенденції майбутнього розвитку суспільства.

Аналітичний напрям у філософії історії досліджує проблеми пояснення історії. В його рамках розгорнулася міждисциплінарна дискусія про те, що може бути відомо про історію і які знання можуть бути запропоновані історіографією. Обговорення проблеми пояснення розпочалося з праці К.Г. Гемпеля «Функція загальних законів в історії».

Погляд

К.Г.Гемпель стверджує, що історія – це не наука, а лише додаток до науки. Виходячи з цього, він запропонував універсальну модель пояснення історії. Головна ідея полягає у тому, що певне емпіричне явище пояснюється за допомогою того, як пояснюване виводиться через логічний висновок (дедуктивний або індуктивний) із пояснюючого. Він виокремлює такі види пояснення: генетичні і контрастні (дають відповідь на питання «чому так сталося?»); базові (дають вичерпну інформацію про події); структурні (пояснюють відношення між думками і діями); редуktivні (пояснюють зміни всередині соціальних структур).

Другим напрямком дослідження аналітичної філософії історії є дебати про нарратив. А. Данто розробив логічну структуру нарративу, в якій завжди передбачена подвійна референція: з одного боку, до події, що описується, а, з іншого - до наступної події. У такий спосіб у нарративі завжди присутні три часи: минуле - сама подія, майбутнє - її оцінка, теперішнє - позиція самого наратора, тобто історика.

Герменевтична історіософія виникає з антипозитивістської орієнтації. Її зусилля спрямовані на розуміння «духу народу», «світової душі» і т.п., що є наслідком впливу онтологічних історіософських ідей В.Дільтея. Передусім йдеться про інтепретацію ним психічного життя як прообраза життя суспільства та історії. У герменевтичній філософії історії викликають інтерес методологічні ідеї сучасного французького історика та історіософа М. де Серто.

Погляд

М. де Серто в праці «Історія і структура» порушив проблему про неможливість «воскресити минуле». В процесі дослідження відбувається постійно зростаюче віддалення об'єкта. Саме за його «відсутності» і народжується історик. Часова дистанція, на думку історика, якраз і не дозволяє відтворювати минуле у тому вигляду, в якому воно існувало. Серто вводить в історичну практику поняття «Іншого». Успішна роль історії виявляється у тому, що вона дозволяє практиці визначити себе через ставлення до Іншого, минулого. Історіософ запропонував концепцію «історіографічної операції» як поєднання трьох взаємопов'язаних патернів: 1) історія як соціальний продукт; 2) історія як практика; 3) історія як письмо. Завдання історика він вбачає у зведенні до мінімуму помилок тексту, виявленні хибного, руйнування фальсифікацій. У той же час історик визначає, що не існує остаточної істини у відтворення минулого.

У ситуації after-постмодернізм філософія історії продовжує розвиватися. Одним із шляхів її розвитку Ф. Анкерсміт вважає вивчення історичного досвіду. Низка дослідників (Х. Уайт, Х. Келлнер, Г. Іггерс та ін.) висловили подібну думку, а саме: акцентування уваги на проблемі історичного досвіду є фундаментальною точкою зору для майбутньої самої історичної дисципліни і для філософії.

Висновки

** Першою найзагальнішою світоглядною формою осягнення історії постає міфологія, що історично передує філософському осмисленню історичного процесу і, водночас, зберігає своє існування протягом усього розвитку людського роду, утворюючи своєрідне підґрунтя й середовище для*

усіх інших етапів, рівнів і форм розмаїтого духовного життя окремих людей, груп, етнічних і соціальних спільнот, історичних культур, суспільств, цивілізацій тощо.

** В європейській традиції християнство започаткувало ідею об'єктивної історії, тобто історії як процесу. Християнська теологія історії вперше ставить питання про цілісність історії, об'єднуючої для становлення теоретичних форм історичного пізнання.*

** Філософія доби Просвітництва вирізнялася пізнавальним оптимізмом і раціоналізмом, безмежною вірою в досконалість людського розуму, всесиллям науки і безумовністю прогресу. У подальшому ці ідеї знайшли розвиток та своєрідну інтерпретацію у німецькій класичній філософії.*

** У творах представників німецької класичної філософії історія набуває раціонально впорядкованого вигляду. Вона трактується як закономірний поступ людства від дикості, варварства до культури.*

** Рушієм суспільного життя, на думку марксизму, є матеріальні чинники. Дослідження економічної сфери життя суспільства дає ключ до розуміння суспільних подій та можливість встановити об'єктивні закони історії, створити неупереджену історичну науку.*

** Методи класичного аналізу розвитку суспільства побудовані на пошуках законів та закономірностей розвитку людського суспільства відіграли у подальшому значну роль у формуванні позитивістської наукової парадигми, що пояснювала суспільні процеси, можна за рахунок позитивного (наукового, реального, достовірного, конструктивного) знання, виведеного із законів природи.*

** Представники критичної філософії історії запропонували новий підхід до осмислення історичних явищ і процесів, який ґрунтується на принципово інших методологічних засадах, аніж розгляд та дослідження минулого крізь призму об'єктивно історичних закономірностей. Вони вводять метод «розуміння», «переживання», «проживання», а відтак «тлумачення», а не «обґрунтування» подій. Таке бачення історичного процесу представляє історію, не як історію розуму, а як історію духу, що стосується сфери людського, індивідуального, ірраціонального, чуттєвого.*

** Ірраціональні інтенції у філософії історії пов'язані з осмисленням людської історії через призму ірраціональних моментів людського життя, його пізнання та діяльності – психіки, волі, мотивів, інстинктів тощо.*

** Становлення сучасного філософсько-історичного дискурсу відбувається під впливом таких провідних тенденцій філософствування, як орієнтація на світоглядний, методологічний та гносеологічний плюралізм, розширене тлумачення раціональності, синтез позитивістських, соціально-антропологічних, постмодерністських положень, звернення до культурологічних, герменевтичних методів аналізу.*

Питання для самоконтролю

1. У чому полягають особливості міфологічного розуміння світу та місця у ньому людини?
2. Чи можна раціонально спростувати міф? Свою думку доведіть.
3. Чи можна говорити про особливу логіку міфу і чому?
4. Чому міфоісторія розуміється як певний етап розвитку історичних уявлень про суспільство?
5. Чому циклічність є характерною рисою суспільного розвитку у міркуваннях греків?
6. У чому полягає новий етап, започаткований Геродотом у розвитку античної історії?
7. З'ясуйте особливості середньовічного погляду на історію людства.
8. Окресліть світоглядні принципи філософії епохи Відродження щодо історичного процесу.
9. Порівняйте погляди на історичний процес мислителів доби Відродження Ш. Монтеस्क'є і Й. Г. Гердера. Визначте спільне й відмінне.
10. Дайте характеристику поглядам на історичні процеси представників німецької класичної філософії.
11. Охарактеризуйте концепцію «матеріалістичного розуміння історії». Визначте позитивні та негативні риси позитивістського трактування історичних процесів.
12. Що розумів під «життєвим поривом» Анрі Бергсон? Як «життєвий порив» впливає на історичний поступ людства?
13. Прокоментуйте трактування історичності М. Гайдеггером.
14. Хто запропонував поняття «науки про дух» і якої сфери дослідження вони стосуються?
15. Дайте характеристику філософсько-історичним поглядам представників Баденської школи неокантіанства.
16. Визначте особливості осмислення минулого у постмодерністському проекті.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Кассіпер Е. Міф та релігія

Друкується за виданням: Кассіпер Е. Міф та релігія / Е. Кассіпер Вибране. – К.: Наукова думка, 1998. – С. 24-26.

... Світ міфу – це драматичний світ, світ діянь, енергій, конфліктуючих сил. У кожному явищі природи він убачає колізію цих сил. Міфічне світосприйняття завжди переповнене цими емоційними якостями. Що б ми не бачили чи не відчували, усе це огорнене специфічною атмосферою – атмосферою веселощів або розпачу, мук, хвилювання, збудження або депресії. Тут ми не можемо казати про речі як про мертву або байдужу матерію. Усі об'єкти тут або милосердні, або нещадні, доброзичливі або ворожі, інтимні або моторошні, спокусливі та чарівні або страхітливі та загрозливі. Ми здатні легко реконструювати цю елементарну форму

людського досвіду, оскільки в житті цивілізованої людини вона так і не втратила свого початкового значення. Коли ми перебуваємо під безпосереднім впливом сильних емоцій, то здатні зрозуміти драматичний вимір речей. Вони втрачають свої звичні «обличчя», несподівано змінюють свою фізіономію, набувають специфічного емоційного забарвлення кохання або ненависті, жаху або надії... Всі зусилля наукової думки спрямовані на знищення будь-якого вияву цього первинного погляду. У світлі науки міфічне сприйняття має зникнути. Однак це не означає, що матерія фізіономічного досвіду як така зруйнована та знищена. Вона втратила будь-яку об'єктивну та космологічну цінність, проте антропологічну цінність зберегла...

Отже, якщо ми прагнемо пояснити світ міфічного світосприйняття або міфічної уяви, то не повинні розпочинати його критику під кутом зору наших теоретичних ідеалів пізнання та істини... Міф не є системою догматичного віровчення. Його зміст більше полягає в діях, аніж у простих образах або уявленнях. Це зауваження, яке все більше переважає в сучасній антропології та сучасній історії релігії, свідчить про певний прогрес (у цих галузях знання).

Питання:

1. У чому, на Вашу думку, полягає антропологічна цінність міфу?

Досон К. Християнський погляд на історію

Друкується за виданням: Кристофен Досон. Християнський взгляд на историю // Философия истории: Антология: Учеб. Пособие для студентов гуманитар. вузов / Сост., ред. и вступ. ст. Ю.А. Кимелева. – М.: Аспект Пресс, 1995. – С. 248-261.

Проблема ставлення християнства до історії є досить заплутаною, і я би сказав, затьмарена впливом філософії XIX століття. Майже усі великі філософи-ідеалісти XIX століття, такі, як Фіхте, Шеллінг і Гегель, конструювали складні системи філософії історії, що здійснили значний вплив на істориків, особливо в Німеччині, а також на теологів. Усі ці системи мали відтінок християнських ідей та з ентузіазмом сприймалися християнськими теологами в апологічних цілях. Таким чином, виник альянс між ідеалістичною філософією і німецькою теологією, що став характерним для ліберального протестантського руху і пануючим у релігійній думці як на континенті, так і у Великобританії наприкінці XIX століття. Сьогодні ситуація кардинально змінилася. І філософський ідеалізм, і ліберальний протестантизм значною мірою піддалися перегляду та були витіснені логічним позитивізмом і діалектичною теологією Берта і його наступників. Як наслідок, ідея християнської філософії історії постраждала в результаті реакції на філософський ідеалізм. У християнському погляді на історію

важко виокремити справжній, первинний елемент від філософських нашарувань та інтерпретації минулого і першої половини теперішнього століття.

...Таким чином, християнські погляди на історію – це не вторинний елемент, що продукується філософською рефлексією з вивчення історії. Він знаходиться у самій серцевині християнства і складає невід’ємну частину християнської віри. Не існує християнської «філософії історії» у прямому сенсі слова. Замість неї є християнська історія та християнська теологія історії, і не буде перебільшенням сказати, що без них не було би такого явища, як християнство. Через те, що християнство, як і релігія Ізраїля, із якої воно виникло, у відомому сенсі, – історична релігія, на що не може претендувати жодна з інших світових релігій – навіть іслам, хоча він у цьому відношенні є найбільш близьким до християнства.

...Тому що християнський погляд на історію є не просто вірою у втручання Бога в життя людства через пряму взаємодію у певні моменти часу і простору. Вчення про втілення є центральним догматом християнської віри, є також центром історії, і, таким чином, наша традиційна християнська історія природно і послідовно вкладається у хронологічну систему, яка за точку відліку бере рік втілення і веде своє літочислення назад і вперед від цієї фіксованої точки відліку.

Безперечно, можна сказати, що ідея божественного втілення не належить виключно християнству. Але якщо ми подивимося на типові приклади нехристиянських теорій божественного втілення, наприклад, на ортодоксальний індуїстський вираз його у Бхагавад-гіті, то побачимо, що він не має для історії такого значення, як християнське вчення. Справа не лише в тому, що божественний образ Крішні – це образ міфічний й неісторичний, а у тому, що божественне втілення розглядалося не як унікальне, а лише як приклад періодичного процесу, який постійно повторюється *ad infinitum* у вічному обертанні космічного циклу.

...Таким чином, сенс історії не потрібно шукати в історії безпосередньо світових імперій. Вони були не метою, а засобом; сокровений сенс історії необхідно шукати у зовнішньо незначному розвитку богообраного народу. Цей погляд на історію запозичується християнською церквою і застосовується широко і універсально. Божественна подія, що змінила перебіг історії, зруйнувала також перепони між іудеями та іншими народами, і дві роз’єднані частини людства об’єдналися у Христі – наріжному камені нового світового устрою. Християнське ставлення до секулярної історії було достеменно таким, як і ставлення пророків: Римська імперія розглядалася як спадкоємниця давніх світових імперій, подібних Вавилону чи Персії. Проте тепер стало зрозумілим, що весь світ, так як і вибраний народ, провиденційно спрямовується до загальної духовної мети. І ця мета більше не розуміється як відродження Ізраїлю чи зібрання усіх вигнаних з неізраїльського світу. Це був союз останніх. Це було об’єднання всіх духовних елементів людства в нову духовну спільноту.

Питання:

1. Чи погоджуєтеся Ви з точкою зору автора, що християнська теологія історії є серцевиною філософії історії? Обґрунтуйте свою відповідь.

Гердер Й.- Г. Ідеї до філософії історії людства

Друкується за виданням: Йоганн Готфрід Гердер Идеи к философии истории человечества // Философия истории: Антология: Учеб. Пособие для студентов гуманитар. вузов / Сост., ред. и вступ. ст. Ю.А. Кимелева. – М.: Аспект Пресс, 1995. – С. 28-37.

...Але філософ із досвіду знає, як влаштована людина, як обмежене людське життя, і в історії він може поступово, крок за кроком, прослідкувати, як створюється, як виховується наш людський рід, - усе це нагадує йому про те, наскільки є залежною людиною, а тому йому слід негайно повернутися у наш реальний світ із свого ідеального світу, в якому людина уявляє себе істотою єдиною і самодостатньою.

Людина не народжує сама себе, не народжує вона і свої духовні сили. Сам зародок – наші задатки – генетичного походження, як і будова нашого тіла, але і розвиток задатків залежить від долі; доля оселила нас у тій чи іншій землі та приготувала для нас засоби виховання і росту. Нам довелося навіть вчитися дивитися і слухати, а що за мистецтво вимагається, щоб навчитися мові, головному засобу виразу наших думок, - не є таємницею ні для кого. Увесь механізм людини, віковий характер, довготривалість життя – усе це таке, що потребує допомоги зовні... Відтак, людина – це майстерно побудована машина, яка наділена генетичною диспозицією і повнотою життя; але машина не грає сама по собі, і навіть дуже здібній людині доводиться вчитися грати на ній. Розум – це поєднання вражень та практичних навичок нашої душі, сума виховання всього людського роду; і виховання його людина довершує, ніби сторонній сам собі художник, що виховує себе на чужих взірцях.

Такий принцип історії людства; якби не було цього принципу, не було б самої історії. Якби людина все отримувала від себе, зсередини себе, якби все було отримане він зовнішнього світу, то існувала б історія людини, а не історія людей, не історія цілого людського роду. Але оскільки специфічна риса людини полягає якраз у тому, що ми народжуємося, майже полишені навіть інстинктів, і лише завдяки вправам, які продовжуються все життя, стаємо людьми, оскільки сама здатність людини до вдосконалення чи зіпсованості базується на цій особливості, то разом із тим і історії людства необхідно ставати цілим, ланцюгом, що не розривається, від першого до останнього члена, - ланцюгом людської спільноти і традицією виховання людського роду... Але відразу стають ясними і прості та недвозначні принципи філософії історії, очевидні, як сама природна історія людини; ці принципи – *традиція і органічні сили*.

Питання:

1. Чи погоджуєтеся Ви з думкою, що історія людства це - історія розвитку людини? Відповідь обґрунтуйте.

Маркс К. До критики політичної економії

Друкується за виданням: Маркс К. К критике политической экономики. - М.: Политиздат, 1955. – С. 56-57.

...Мої дослідження привели мене до результату, і до розуміння, що правові відносини, так само, як і форми держави, не можуть бути пояснені ні з самих себе, ні з так званого загального розвитку людського духу, що, навпаки, вони містяться в матеріальних життєвих відносинах, сукупність яких Гегель, за прикладом англійських і французьких письменників XVIII століття, називає «громадянським суспільством», і що анатомію громадянського суспільства треба шукати в політичній економії... Загальний висновок, якого я дійшов і який став потім провідним у моїх подальших дослідженнях, може бути коротко сформульований у такий спосіб. У суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні, необхідні, незалежні від їх волі відносини – виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому виникає юридична й політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їхнє суспільне буття визначає їхню свідомість.

На певному етапі свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства вступають у протиріччя з існуючими виробничими відносинами, або – що є тільки юридичним вираженням останніх – із відносинами власності, усередині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються на їхні кайдани. Тоді настає епоха соціальної революції. Зі зміною економічної основи більш чи менш швидко відбувається переворот у цій величезній надбудові. При розгляді таких переворотів необхідно завжди відрізнити матеріальний, із природно-науковою точністю констатований переворот у економічних умовах виробництва від юридичних, політичних, релігійних, художніх або філософських, коротше – від ідеологічних форм, в яких люди усвідомлюють цей конфлікт і борються за його розв'язання. Як про окрему людину не можна судити на підставі того, що саме вона про себе думає, так само не можна судити про подібну епоху перевороту за її свідомістю. Навпаки, цю свідомість треба пояснювати із суперечностей матеріального життя, з існуючого конфлікту між суспільними продуктивними силами і виробничими відносинами. Жодна суспільна формація не загине раніше, ніж розвинуться всі продуктивні сили, для яких вона дала досить простору, і нові більш високі виробничі відносини ніколи не виявляться раніше, ніж розвинуться усі

продуктивні сили, для яких вона дала досить простору, і нові більш високі виробничі відносини ніколи не виявляться раніше, ніж дозріють матеріальні умови їх існування в надрах старого суспільства.

Питання:

1. Чи погоджуєтесь Ви з позицією автора, що матеріальні відносини здатні визначати духовну складову суспільного поступу? Відповідь обґрунтуйте.

2. Прочитайте уважно останнє речення і з позицій висловлених у ньому ідей проаналізуйте, наскільки дії більшовиків 1917 року узгоджувались із настановами Маркса?

Поппер К. Злиденність історизму

Друкується за виданням: Поппер Карл. Злиденність історизму / Карл Поппер [пер. з англ.] – К.: Абрис, 1994. – С. 127- 135.

... чи може існувати закон еволюції? Чи може бути науковий закон у розумінні, запропонованому Т. Г. Гакслі, коли він писав: «...бракує відваги тому філософу, котрий... сумнівається, що наука рано чи пізно... буде володіти законом еволюції органічних форм – незмінного порядку в тому величезному ланцюгові причин і наслідків, ланками якого є всі органічні форми, давні та сучасні?...»

Я вважаю, що відповідь на це питання повинна бути «ні» і що пошуки закону «незмінного порядку» еволюції лежать взагалі поза межами наукового методу чи в соціології. Мої міркування доволі прості. Еволюція життя на Землі або людського суспільства – унікальний історичний процес. Такий процес, можна припускати, відбувається згідно зі всіма різновидами причинних законів, наприклад, законів механіки, хімії, спадковості і сегрегації, природного добору та ін. Його опис, однак, є не законом, а одиничним історичним твердженням. Універсальні закони становлять формулювання стосовно незмінного порядку, як це викладено у гаслі, цебто стосовно всіх процесів певного роду; і хоча немає ніяких підстав, чому б спостереження одного-єдиного випадку не могло спонукати нас сформулювати універсальний закон або чому б нам, якщо пощастить, не натрапити на істину, - але ясно, що будь-який закон, сформульований так чи так, повинен бути перевірений новими прикладами, перед тим як наука може його прийняти серйозно. Але ми не можемо сподіватися перевірити універсальну гіпотезу або знайти прийнятний для науки закон природи, якщо ми завжди обмежені спостереженнями одного унікального процесу, не може нам допомогти передбачити його майбутній розвиток...

Справді, будь-яку зміну будь-якого соціального чинника, який можна вимірювати, - наприклад, зростання народонаселення, - можна зобразити графічно як якусь траєкторію, тобто так, як шлях тіла, що рухається. Але, звісно, така діаграма не відображає того, що люди розуміють під рухом суспільства, бо й стале народонаселення може зазнавати радикальних

соціальних зрушень. Ми могли б, звичайно, поєднати низку таких діаграм в одне багатомірне зображення. Але про таку сукупну діаграму не можна сказати, що вона показує шлях руху суспільства; вона не говорить нам більше, ніж говорять всі окремі, разом узяті; вона не становить ніякого руху «суспільства як цілого», а тільки зміну обраних аспектів. Думка про рух самого суспільства, про те, що суспільство, подібно до фізичного тіла, може рухатися як щось ціле по певному шляху в певному напрямку, є голістичною плутаниною.

Зокрема, надія на те, що одного прекрасного дня ми можемо відкрити «закони руху суспільства», так само як Ньютон відкрив закони руху фізичних тіл, є нічим іншим, як наслідком таких непорозумінь. Оскільки не існує ніякого руху суспільства, який в якомусь розумінні був би схожий або аналогічний до руху фізичних тіл, не може бути й таких законів.

Питання:

1. Чи погоджуєтеся Ви з думкою автора, про те, що розвиток суспільства не можливо пояснити за допомогою законів? Обґрунтуйте свою позицію.

Габермас Ю. Про суб'єкта історії. Деякі міркування щодо хибних альтернатив

Друкується за виданням: Габермас Юрген Про суб'єкта історії. Деякі міркування щодо хибних альтернатив // А. М. Єрмоленко Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999 - С.346-356.

Прогрес, криза та самовизволення критикою утворюють принципову (*grundbegriffliche*) систему буржуазної філософії історії та пізніших теорій еволюції суспільства. Я міг би лише нагадати з цього приводу про взаємозв'язок цієї системи з фігурами мислення, які були започатковані іудейсько-християнською традицією (Іссак Лурія та Якоб Бьоме). Мені здається, що ідея Бога, який у самому собі повертається до себе (*Gottes, der sich in sich selbst zuruckzieht*), ідея, в якій намічається в стислій формі міфологема, яка в проблемі теодицеї, що радикалізується з точки зору священної історії (*heilsgeschichtlich*), стратегічно відіграє ту саму понятійну роль, що й для філософії історії відіграє концепція людства, яке саме себе конститує чи створює. Хоч як би це витлумачувати – природу, розум, дух чи рід, - усе це завжди стає історією, яка має бути сконструйована в певних концептуальних рамках як історія емансипації (*Emanzipationsgeschichte*), котра передбачає суб'єкта, що як Бог єретичної містики повинен діяти в парадоксальний спосіб: створювати собі те, що певною мірою вже існує, але водночас не існує. Мотивації, закладені цими поняттями в обох випадках, доповнюють одна одну: стосовно Бога, який є одним і всім, слід усвідомити, що він не є всемогутнім щодо людського роду, що він своїм власним зусиллям (*Kraft*) урешті-решт підноситься над самим собою.

Таке припущення всесвітньо-історичного суб'єкта створює апорії історико-філософської думки, що достатньо проаналізована. Колективна

однина «історія» затверджується завдяки посилянню (Bezugsnahme) на фіктивного індивідуума, формат якого виходить за межі конкретного живого індивіда, де історія становить процес його утворення. Це проективне продукування суб'єктивностей вищого щабля цілком пояснюється транспортуванням у сферу історії ідеї єдності натуралістично-міфологічного мислення, що як релікт переходить у філософію.

...Структуралізм і системна теорія, навпаки, розглядають історію як сферу предметів (символічних утворень та інформацій), що піддається теоретичному поясненню на основі генерування згідно з правилами. Однак у таких теоріях до – чи пост-історії суб'єкти, здатні говорити та діяти, розглядаються радше як епіфеномени, так що проблема ідентичності модерну просто відкладається у довгу шухляду.

Питання:

1. Прокоментуйте думку автора щодо суб'єкта історії.
2. У чому полягає подвійна рефлексивність філософії історії? Доберіть факти, твердження, які б підтверджували Ваші судження.

Колесник І. Українська історія між модерном та постмодерном

Друкується за виданням: Колесник І. Українська історія між модерном та постмодерном / Ірина Колесник // Матеріали 5 конгресу МАУ – С.345-349. – С. 347).

... Одним із основних постулатів постмодернізму вважається принциповий плюралізм, ідея мультиголосся, відсутність ієрархії цінностей і лідерства. На полі історичної науки цей принцип поліфонізму ідей трансформувалася у формулу: «скільки істориків стільки історій».

На теренах української історичної науки свідомий плюралізм передбачає відмову від гегемонії, більш того, фетишизації національно-державницької схеми, що виникла в європейській та американській історіографії під час витворення сучасних націй і держав. Разом з історичною виникає і психологічна проблема: сучасному українському історичному не просто позбавитися магії таких традиційних понять, як «нація», «держава», «прогрес», «революція», «еволюція».

Існування будь-якої інтелектуальної гегемонії (зокрема гегемонії національно-державницької схеми) є прояв тоталітарності, відмова від гегемонії – це виклик будь-яким формам тоталітаризму, вивільнення творчої індивідуальності.

Постмодерністська парадигма історії ставить у центр уваги локальний наратив, національну історію. Стає модним писати історію «рідною мовою», тобто вивчати власне минуле. Протягом тривалого часу українська історія сприймається як «падчерка» європейської історії. Звідси всі її неврози з приводу «маргінальності», державницького інфантилізму, культурної провінційності. Українській історії закидалися дисконтинуїтет, перервність

державного устрою, унійна традиція, як «внутрішня зрада», рухомість кордонів, амбівалентність, аморфність культури. Нестандартність української історії кваліфікується як її вади, недорозвинутість. Втім: «велике можна побачити на відстані». Деякі дослідники на Заході в неординарності, «виключності» української історії, котра не вписувалася в прокрустове ложе респектабельних національно-державницьких схем, вбачають її силу і великі дослідницькі потенції.

Українську історію сприймають як лабораторію розмаїтих постмодерністських практик. У науковому просторі постмодернізму процесуальний підхід є застарілим. Постмодерн актуалізує ідеал дисенсусу, конфлікту, агону. Минуле сприймається з точки зору розривів, «квантів» історичної екзистенції, катастроф, «історичних мутацій». Цей інтелектуальний неспокій провокується тим, що нормальне суспільство – Modernity, яке в XVI-XVII ст. змінило традиційне, зараз завершує свій цикл. Звідси «катастрофічність» мислення, відчуття «історичного дискомфорту», конструювання минулого на свій кшталт. У свідомість сучасного історика поряд із традиційними поняттями «розвиток», «процес», «еволюція» входять такі концепти, як «конфігурація росту», «траєкторія розвитку», «розрив», «злам», «спад», «піднесення» тощо.

Основним принципом життєдіяльності, як вважає італійський психолог А. Менегетті, є принцип пульсації. Історія як жива структура також підкоряється такому принципу. Історики лише фіксують різні конфігурації процесу пульсації, ритмічного викиду вітальної енергії людства у цілому чи окремого народу.

Питання:

1. У чому переваги та недоліки постмодерністського трактування історії?
2. Чи погоджуєтеся Ви з думкою про те, що українську історію слід трактувати як лабораторію постмодерністських практик?

Рекомендована література

1. Арон Р. Избранное: Введение в философию истории / Р. Арон. – М: ПЕРСЭ; СПб.: Университетская книга, 2000. – 546с.
2. Барг М. А. О роли человеческой субъективности в истории / М.А. Барг // История СССР. – 1989. - №3. – С. 16-23.
3. Баткин Л. М. Два способа изучить историю культуры / Л. М. Баткин // Вопр. Философии. – 1986. - №12. – С. 104- 115.
4. Бычко И. В. Методологический анализ историко-философского знания / И. В. Бычко, А. К. Бычко, Э. К. Быстрицкий. – К.: Вища школа, 1984. – 190с.
5. Бойченко І. В. Філософія історії / І. В. Бойченко. – К.: Знання, 2000. – 724с.
6. Виндельбанд В. Избранное. Дух и история. / Вильгельм Виндельбанд. – М.: Юрист, 1995. – 687с. (Лики культуры).

7. Габермас Ю. Про суб'єкта історії. Деякі міркування щодо хибних альтернатив / Ю. Габермас // Комунікативна практична філософія: підручник / А. М. Єрмоленко. – К.: Лібра, 1999. – С. 346-356.
8. Гегель Г. Лекции по философии истории. / Г. Гегель. – СПб.: Наука, 2000. – 479с.
9. Гесиод. Труды и дни / Гесиод // Эллинские поэты в переводах В.В. Вересаева. – М., 1963.- С. 24- 68.
10. Дильтей В. Виникнення герменевтики / Вільгельм Дильтей // Сучасна зарубіжна філософія: Течії і напрямки. Хрестоматія. – К.: Основи, 1996. – С. 33-60.
11. Дильтей В. Введение в науку о духе. Опыт построения основ для изучения общества и истории / В. Дильтей // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX – XX века. Трактаты. Статьи, эссе. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – С. 108-135.
12. Зашкільняк Л. Вступ до методології історії / Л. Зашкільняк. – Л.: ЛОН МІО, 1996. – 238с.
13. Ивин А. А. Философия истории / А. А. Ивин. – М.: Гардарики, 2000. – 516с.
14. Коллінгвуд Р. Дж. Ідея історії. / Р. Дж. Коллінгвуд. – К. : Основи, 1996. – 615с.
15. Конт О. Дух позитивной философии (Слово о положительном мышлении). / О. Конт. – СПб.: Изд-во «Весника знания» (В.В.Битнера). – 76с.
16. Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. – Изд. 2-е. – М.: Политиздат, 1957. – Т.9. – С. 115-217.
17. Маркс К. Святое семейство / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. – Изд. 2-е. – М.: Политиздат, 1955.- Т. 2.- С.3-230.
18. Мучник В. М. В поисках утраченного смысла истории / В.М. Мучник. – Томск: Изд-во Томского университета, 1986. – 199с.
19. Риккерт Г. Философия истории / Генрих Риккерт // Риккерт Генрих Философия жизни. – К.: Ника-Центр: Вист-С, 1998. – 144с.
20. Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: навч. посібник / уряд. В. Лях. – К.: Либідь, 1996. – 384с.
21. Спигель Г. К теории среднего плана: историописание в век постмодерна / Г. Спигель // Одиссей. – М., 1995. – С. 211- 220.
22. Философия истории: учеб. пособие / под ред. А. С. Панарина. – М.: Гардарики, 1999. – 432с.
23. Фуко М. Слова и вещи: Археология гуманитарных наук / М. Фуко. – 2-е изд. – СПб.: А-сэд, 1994. – 412с.
24. Шартье Р. История сегодня. Сомнения, вызовы, предположения / Р. Шартье // Одиссей. – М., 1995. – С. 23- 39.
25. Ящук Т. І. Філософія історії: курс лекцій / Т. І. Ящук. – К.: Либідь, 2004.- 536с.

РОЗДІЛ 3

Проблеми історії в українській філософії

Питання: *Філософія історії Київської Русі. Філософія історії XV – XVII століття. Українська історіософія XIX – XX століття.*

3.1 Філософія історії Київської Русі

Філософія Київської Русі охоплює період із XI до середини XIV століття, коли втратило незалежність Галицько-Волинське князівство, культура якого зберегла та безпосередньо розвивала здобутки Київської Русі. У цей час філософія ще не виокремилася в самостійну сферу теоретичного осмислення світу, місця у ньому людини. Філософські думки існували як сукупність певних ідей, що сприяли структуруванню світогляду і відображалися у всьому масиві результатів культурної творчості.

Зазначимо, що значний вплив на розвиток філософії Київської Русі справило хрещення Русі в 988 році. Ця історична подія зумовила появу в культурі давніх русичів християнської літератури, античної філософії, культурних досягнень тогочасної Європи. У пам'ятках писемності Київської Русі знайшли відображення світоглядні орієнтації наших пращурів, їх духовно-моральні цінності, переконання, оптимізм, надія на краще майбутнє. Дослідники вважають, що наприкінці X на початку XI століття з'являються «Повість минулих літ», «Промова філософа», в якій знайшла відображення відповідно до християнського віровчення історія створення світу.

Основною формою в осмисленні життя минулих епох у Київській Русі було літописання. Літописи фіксували не лише сукупність фактів про ту чи іншу подію, але й намагалися намалювати загальну картину перебігу історичних подій. Останні осмислювалися через безпосередній вплив Промислу Божого. Літописці, описуючи події минулого, сконцентрували увагу на божественних мотивах подій і вчинків.

У літописах - час сакральний, рухається від сотворіння світу до його кінця, і всі події ніби розміщуються у ньому. Завдання літописця полягало у тому, щоб вставити у цей сакральний час опис того, що він вважав подією, гідною історичного запам'ятовування.

Основними проблемами філософії цього періоду були морально-етична, сенс людського життя, співвідношення Бога й людини, осмислення історії людства. Морально-етичний напрям у філософії Київської Русі започаткував митрополит Іларіон.

Погляд

Іларіон – перший із відомих давньоруських книжників та мислителів, який обрав предметом своїх студій розмірковування про долю людства і відобразив свої погляди у праці «Слово про закон і благодать». У творі проводиться ідея універсальності й цілісності історії людства, оригінальною, унікальною частиною якої є кожен народ. Мислитель обстоює ідею рівності всіх народів у суспільному житті як запоруку вільного існування. Виступаючи проти гегемонії Візантії, він підкреслює переваги певних народів (до них він відносить ті народи, які пізніше прийняли християнство) перед старими, які намагалися за допомогою віри підкорити інших.

Як носій християнського світосприйняття, Іларіон розвиває особливий тип ставлення до історії. Минуле, тобто біблійну історію, він сприймає як реальний символ, прообраз власне християнської історії.

Погляди Іларіона знайшли подальший розвиток в іншій агіографічній літературі (життєписи святих). Зосередження уваги у цих творах на ідеях моральної чистоти, взаєморозуміння, благочестя, виваженості виконувало повчальну функцію у суспільстві, сприяло закладенню гуманістичних тенденцій у розвитку вітчизняної філософської думки. Проблема людини, її внутрішнього світу, духовності у житті суспільства стає провідною і у наступні епохи, зокрема в філософії Відродження.

3.2 Філософія історії XV – XVIII століття

XV – XVII століття характеризується боротьбою українців за збереження культурної самобутності та православної віри, оскільки українські землі перебували під владою іноземних держав.

Водночас перебування українських земель у складі іноземних держав передбачало їх залучення до загальноєвропейського культурного процесу. У Західній Європі у цей період набули поширення ідеї реформації та гуманізму, які через землі Речі Посполитої потрапляли в Україну.

Поняття

Гуманізм (із латинської – людяний, людський)- принцип світогляду, заснований на переконанні, що людина є найвищою суспільною цінністю, на впевненості у здатності людини до необмеженого розвитку та самореалізації всіх її сутнісних сил, здібностей та талантів. Концепція гуманізму зароджується в добу античності, але набуває розвитку в епоху Ренесансу.

Значну роль у поширенні передових ідей того часу відіграла українська молодь, яка здобувала освіту у європейських вузах. Вихована на європейських традиціях гуманізму (в основі яких було ствердження людської гідності та людської свідомості) плеяда українських інтелектуалів, серед яких Ю. Котермак-Дрогобич, П. Русин із Кросна, С. Оріховський-Роксолан, І. Турінський-Рутинець, Ю. Тичинський-Рутинець та інші, запозичувала прогресивні ідеї та переносила їх на український ґрунт. Ними здійснено певний внесок до західноєвропейського гуманізму доби Відродження. Їх творчість позначена глибоким знанням античної філософії. Відправною точкою світогляду українських гуманістів є визнання гідності особи, її свободи, ідеалів соціальної справедливості.

На цій основі вони розвивають свої погляди на сенс буття людини й людської історії. В основі історіософських поглядів українських гуманістів лежить такий погляд на історію, що зосереджує увагу насамперед на людському вимірі її розгортання. Суспільні зміни неможливі без людської активності. Історія для українських інтелектуалів постає людською драмою у

дії. Їх цікавить минуле життя народу, розвиток суспільної свідомості та культурні надбання.

Погляд

Станіслав Оріховський-Роксолан (Ожеховський – один із найвидатніших діячів українського гуманізму, якого за волелюбну вдачу та протестантський дух називали «рутенським Демосфеном». Свій багатогранний талант оратора, філософа, публіциста, історика виявив у багатьох сферах духовної культури, про що свідчать його твори: «Про турецьку загрозу», «Про celibат», «Напучення польському королеві Сигізмунду Августину» тощо.

Розвиток суспільства він пов'язував із діяльністю творчої людської індивідуальності. Така людина не сліпо слідує Божій волі, не залежить від Божого провидіння, а є співучасником Бога у творенні справедливого суспільного життя. Справедливим, на думку мислителя, є суспільство, яке забезпечує життя громадян згідно з їх природними правами (право на свободу совісті, слова, права власності, право жити відповідно до вказівок власного розуму тощо). Держава тлумачиться ним як результат суспільного договору, що укладають люди, які прагнуть до взаємної допомоги та прихильності один до одного. Найголовнішим покликанням такої держави є забезпечення спільного блага для населення, підпорядкування приватного інтересу спільному благу.

Серед форм державного правління С. Оріховський надає перевагу становій монархії, вважаючи її ідеальною формою. Образ ідеального монарха він малює у вигляді «філософа на троні», що вирізняється мудрістю, справедливістю, добродійністю. Теоретично обґрунтовуючи незалежність світської влади, мислитель наголошує на неприпустимості втручання у державні справи католицької церкви.

До дослідження спадщини минулого, на думку С. Оріховського, історик має підходити неупереджено, відкидаючи власні симпатії та антипатії. Історик нічого не повинен вигадувати, а описувати так, як це було насправді.

Цінність історичних знань, на думку українського гуманіста, має слугувати для виховання патріотичних почуттів молодого покоління.

Наприкінці XVI століття в українському суспільстві сформувалася друга хвиля мислителів-гуманістів. До них слід віднести таких представників, як К. Сакович, К. Транквіліон-Ставровецький, М. Смотрицький та інші. Нова генерація, дотримуючись ідей гуманістичного антропоцентризму у поясненні суспільних процесів, у цілому, поділяла й позиції християнського провіденціалізму. Її представники були переконані, що події змінюються згідно з «волею Божою». Мислителі у своїх творах проголошували гармонію земного й небесного світів, тілесного та духовного первнів. І гуманізм, і реформація знаменували перехід до нових форм культурного життя. Ідеологи

реформації прагнули не повернути людину на землю, а, навпаки, підняти її до небес, звеличивши її духовні первні та чесноти, «зрівняти» із Богом.

Погляд

Мелентій Смотрицький – культурно-освітній діяч, письменник-полеміст, філософ, ректор Київської братської школи, належав до найосвіченіших та найталановитіших людей свого часу. Одним із перших серед тогочасних мислителів зрозумів необхідність поєднання вітчизняної духовної традиції з надбанням латинського Заходу. В цьому М. Смотрицький убачав запоруку майбутнього культурного прогресу українського народу. У своєму творі «Тренос, або Плач єдиної святої вселенської апостольської східної церкви» він закликає до пробудження самосвідомості народу, до боротьби проти поневолювачів, обстоює гідність, права, звичаї, культуру, віру українців та білорусів.

Творчість Мелетія Смотрицького припадає на час випробувань українського народу, період національно-визвольної боротьби за українську державність.

XVIII століття дослідники окреслюють як перехідний період від літописної до дослідницької історії. У висвітленні історичних подій великої ваги набувають джерела та документи. Автори використовують та аналізують архівні документи, етнографічні дослідження з метою відтворити достовірну картину минулого. У цей період виходять друком твори Д.Бантиш-Каменського, Я. Маркевича, М. Максимовича, С. Лукомського та інших, які фактично започаткували новий етап розвитку українських історичних досліджень. Перші фахові історичні праці презентували спробу залучити значний етнографічний та фольклорний матеріал до осмислення подій минулого. Збирання культурної спадщини створило винятково сприятливе середовище для формування української свідомості.

Епохальним явищем національного пробудження українського народу була «Історія Русів». Історико-філософський твір невідомого автора, ймовірно написаний на Новгород-Сіверщині між 1815 і 1835р. У 1846 році був опублікований у Москві українським істориком Осипом Бодянським. Книга мала виразне антипольське та антиросійське спрямування, її головною ідеєю було відновлення автономних прав українців у складі Російської імперії. Автор «Історії Русів» закликав до виправлення історичних кривд, заподіяних українському народові іншими державами. Твір природно не вписувався у доктрину великоруськості, однак благотворно вплинув на громадську думку, змусивши українців замислитись над тим, звідки й хто вони.

3.3 Українська історіософія XIX – XX століття

Розробку української національної ідеї комплексно започаткувало Кирило-Мефодіївське братство. Це товариство значною мірою відображало

напряму, програму та вимоги національно-визвольного руху, а саме: визволення слов'янських народів від іноземного поневолення, встановлення демократичного правління та об'єднання народів у словянську федерацію, скасування кріпосницького права й запровадження освіти для народу. Програмним документом братства став написаний М. Костомаровим «Закон Божий» («Книга буття українського народу»). У творі презентовано короткий огляд минулої історії України та накреслено заходи, спрямовані на відновлення національної державності українців та інших слов'янських народів. Ключовим моментом у програмному документі братства було наполягання на необхідності здійснення християнських ідеалів справедливості, свободи і рівності. Ці ідеали поєднувалися з почуттям українського патріотизму. Розглядалося у програмному документі і питання сутності держави. Держава виникає і влаштовується у відповідності з потребами та прагненнями кожного народу. Народ є «справжньою життєвою стихією, змістом», що визначає державний організм. Кожен народ має право на свою державність, на своє волевиявлення, яке можна реалізувати, враховуючи особливості психологічного порядку, традиції, навички практичного життя кожного народу. На підставі ретельного вивчення архівних матеріалів, документів, свідчень минулого, власних спостережень М. Костомаров у праці «Дві руські народності» дав порівняльну характеристику українського та російського народів.

Погляд

М. Костомаров характеризує українців як давній історичний народ. Їм не властиве прагнення відвертати від себе чужинців, здійснювати насилля над іншими народами. Греки, вірмени, поляки, німці, угорці живучи в українських поселеннях, знаходили собі вільний захист та жили в добрих стосунках із українцями. Не дивлячись на колишні кривди з боку чужинців, українець почуття помсти не мав, хоч кривду пам'ятав. Він не гидує їсти, пити, товаришувати не тільки з католиком чи протестантом, а й із татариним. Коли ж помітить вияв зневаги над власними святинями, у нього спалахує ворожнеча, бо він жадає поваги до себе, яку виявляє до інших. У політичному житті українці виявляють схильність до створення добровільних товариств згідно з назрілими потребами, але не на шкоду незмінному праву абсолютної волі. Корінний погляд українця – спільна згода пов'язує людей, а незгода розлучає.

Щодо характеристики росіян М. Костомаров вказує на історичну молодість цього народу. Занесені з півдня на чужий ґрунт, під північним похмурим небом, вони інакше зростали. Татарське завоювання додало нової стихії. Зневажувані довгі роки в ярмі у чужинців, звільнившись від нього, відзначалися тихою та нехтуванням інших, бо ніхто так не пиндючиться, як визволений раб. Латинську, лютеранську, вірменську та іншу віру, аби вона хоч трохи відрізнялася від православної, вони вважали за прокляту, себе відносили до обраного народу щодо віри, на все не своє дивилися згори. Однак

великорус уміє перебути тяжкі обставини життя, вибрати час і вдало використати його, чого не вміє українець, вільна стихія якого привела до виру стремлінь, які крутили історичним життям. Узагальнюючи, мислитель писав, що великоруська філософія на основі осмислення потреби громадської єдності визнавала необхідною жертву особистості загальній справі й керувалася формулою: «Бог та цар во всем!», яка означала тріумф общинності.

Метою дослідницьких зацікавлень М. Костомарова було обґрунтувати національну ідею, право українського народу на самовизначення за допомогою наукових засобів історії. Пропаганда права на самостійність, свободу та незалежність кожної нації в межах її історичного розміщення, увага до розробки української національної ідеї стала предметом просвітницької та наукової діяльності й у наступні десятиліття.

XIX століття характеризується значною увагою українства до питань державного будівництва, ролі громадянина, права людини в контексті російської дійсності. Розробка суспільно-політичних концепцій зумовлена ознайомленням українського суспільства з поглядами французьких енциклопедистів, поширенням ідей німецького ідеалізму, які визначили головні точки опори, інструментарій для розв'язання конкретних філософських проблем. Саме на їх ґрунті з'являються нові, оригінальні концепції.

Українська громадська думка вже дещо по-новому, з наукових позицій, підходила до проблеми вибору державного устрою, оцінки місця та ролі окремої особи в суспільному організмі. Життя і суспільне становище конкретної особи значною мірою визначається рівнем знань, моральним самовдосконаленням, існуючими у суспільстві системою виховання та ідеями, що можуть перешкоджати чи сприяти розвиткові природних нахилів. В житті людини все залежить від «волі розуму». Будучи єдністю природного і соціального, морального, естетичного, інтелектуального розвитку, людина переносить цю єдність на державу та державні інституції, які покликані служити їй, а не підпорядковувати собі. Форма державного устрою має визначатися народом, бути їй підзвітною. Якщо гармонія особи та держави порушується, народ має право змінити державний устрій, приводячи його у відповідність із своїми потребами та інтересами.

Майже всі відомі українські історики у цей період прагнули за допомогою досягнень історичної науки обґрунтувати національну ідею. На думку дослідників, українська історична наука XIX століття зробила спеціальним предметом дослідження історію української нації та запровадила наукові методи вивчення цієї історії, в основі яких – позитивістське розуміння історичних процесів.

Першим у вітчизняній історії необхідність теоретичного осмислення історичного минулого на засадах позитивізму усвідомив М. Драгоманов. Дослідник вважав, що позитивізм дозволяє звільнити історію від упередженості та суб'єктивності тлумачення історичних фактів. Висновки

істориків не повинні залежати від певних суб'єктивних тенденцій, політичних поглядів, уподобань. Вони мають відображати історичне минуле таким, яким воно було насправді. Віднайти чіткі, вірогідні критерії тлумачення історичних явищ, на думку М. Драгоманова, можна за умов орієнтації на методи природничих наук. Метод історії покликаний забезпечити пізнання логічних зв'язків у історичних явищах та подіях, усвідомлення історичних подій. Пізнання в історії здійснюється на підставі індукції. Історію М. Драгоманов розглядав як прогресивний поступ людства.

Погляд

Аналізуючи у своїй магістерській роботі «Питання про історичне значення Римської імперії і К. Тацит» літературу з історії античності та філософські погляди цього періоду, М. Драгоманов підходить до розуміння історії як руху вперед. Історичний прогрес інтерпретується ним як поширення головних невідчужуваних прав людини.

На думку філософа, процес історичного розвитку залежить від низки умов: від характеру народу та його ментальності, особливостей розвитку у минулі часи, однорідності суспільства й зв'язку між його частинами, а також від ступеня і форм реакції усталеного до нового. Зрозуміло, що, звертаючись до реалій життя суспільства, дослідник не міг не помітити ролі й значення в ньому економіки. Тому, саме в економіці він намагався знайти причини експлуатації населення, вказував, що збагачення панівних класів проходило через пограбування та обкрадання народу. На основі цієї думки М. Драгоманов підсумовує, що експлуатація буде існувати доти, доки всі фабрики, заводи, земля не стануть власністю тих, хто на них працює.

Людину і суспільство він розглядав як «річ дуже складну», розвиток яких зумовлюється багатьма чинниками. Крім матеріально-економічних чинників у розвитку суспільства, М. Драгоманов великого значення надавав духовним.

Визначаючи питання рушійних сил, критеріїв прогресу, М. Драгоманов рішуче відкидає концепцію історичного месіанізму. У прогресі історії, на його думку, беруть участь усі народи, а критерієм його є вищий рівень духовної культури і соціальної справедливості. Прогрес людства полягає в утвердженні ідеї невід'ємних прав людини.

Ідеєю еволюції пронизана творчість Івана Франка. Філософ переконаний у тому, що історію суспільства можна зрозуміти на основі соціально-економічних процесів, що історично урізноманітнюється у відповідності до поділу праці. Історію він уподібнює будівлі, в якій кожне нове покоління тією чи іншою мірою здійснює перебудову відповідно до потреб та уподобань епохи. Історичний процес дослідник пов'язує із рівнем свідомості та освіченості людей – суб'єктивним фактором поступу, що призводить до негативних наслідків діяльності, якщо знехтувати законами природи,

особливо характером їх використання.

Погляд

Іван Франко суспільний розвиток розглядав як закономірний процес поступу (поступального руху), в основі якого лежить суспільна праця, те плідне начало, що сповнює життя людей змістом, об'єднує їх в одну сім'ю. До розвитку суспільства він підходив історично, і його поступ пов'язував із розвитком засобів виробництва. В процесі суспільного розвитку, на думку філософа, поглиблюється поділ праці.

Мислитель відзначав, що поступ не носить постійний характер, а відбувається хвилеподібно, циклічно, нерівномірно і для різних регіонів є несхожим. Поступ не йде рівно, а якимось хвилями: бувають хвилі великого підйому, а після них наступають хвилі занепаду, якогось знесилля і зневір'я, потім хвиля знову піднімається, знов через деякий час спадає і так далі.

Аналізуючи джерела розвитку людської цивілізації, філософ відзначає, що вона зародилася в низині Месопотамії. Потім цивілізація поширилася в напрямку на захід до Єгипту і на схід до Індії та Китаю. Згодом вогнищами цивілізації стали Фінікія, Ассирія, Персія, а пізніше -- Греція і Рим.

Розвиток суспільства І. Франко розумів як поступальний рух від простого до складного, від нижчого до вищого. Аналізуючи висхідний характер розвитку, він активно використовував факти з історії живої природи та людського суспільства. Показуючи висхідний розвиток історії, заміну одного суспільного ладу іншим, який є вищим ступенем у розвитку матеріальної та духовної культури, він доводив природність заміни капіталізму соціалізмом.

Із розвитком суспільства йде подальший процес поділу праці. Франко простежував такі зміни форм виробництва, як ремесло, мануфактура, фабрика. Філософ відзначав, що наслідком поділу праці було її вдосконалення. З винаходом машин людська праця стала значно продуктивнішою, що спричинило зростання суспільного багатства. Однак все це не ліквідувало суспільної нерівності, а лише викликало поглиблення протиріч у суспільстві: «людськість багатіє, а тисячі, мільйони людей бідніють: поглиблюється соціальна нерівність у містах і селах».

Критерієм суспільного поступу, за Франком, має стати щастя людини. В його розумінні це єдина мета, до якої людина прагне споконвіку, заради якої народжується на світ, навчається, трудиться, взагалі живе. Франка-філософа хвилюють, насамперед, внутрішні механізми поступу - самопочуття людини. Він ілюструє це, порівнюючи людину-лісовика і людину, яка живе серед інших людей, тобто представника цивілізованого світу. Лісова людина має те, що зробила собі сама і не потребує більше нічого. В тім, що вона робить сама, вона не потребує допомоги інших. Її зв'язок із громадою, державою чи народом майже не існує. Цей стан для такої людини є цілком задовільним. Важливо те, що вона цілком щаслива і насолоджується власною свободою. Цивілізація ж призвела до того, що

освічена людина мусить дбати про майбутнє своєї рідні, громади, держави, про тисячі мільйонів людей, яких вона у своєму житті не бачила і не знає.

Для історичних досліджень цього періоду, окрім позитивістської методології, характерними є ідеї народництва. Народ є центральним об'єктом історичного життя й головним героєм історії. Картина історичного життя як історія українського народу представлена у творах М. Грушевського. Вчений уважав, що історія України має виконувати виховну функцію, сприяти патріотичному вихованню. М. Грушевський був одним із найвизначніших теоретиків в обґрунтуванні української національної ідеї та борцем за її реалізацію.

Погляд

Філософсько-історичні погляди М. Грушевського сформувалися на ґрунті вітчизняної та суспільно-політичної думки. Важливим методологічним принципом його поглядів є розуміння історії як історії всього людства, яке бачиться ним як єдність і взаємодія рівноправних народів, що свідчить про гуманістичну інтерпретацію історичного процесу. У праці «Вільна Україна» М. Грушевський, спираючись на тисячолітню історію українського народу, обґрунтовує соціально-економічні його права нарівні з іншими народами бути у складі федеративної Росії. Особливо наголошується право народу бути вільним і незалежним за умови свободи всіх людей у державі. Лише у такий спосіб на історичну арену може вийти «великий український народ» і не жити за чужими законами і під чужою владою, а вирішувати усі свої справи на демократичній основі. Народ, на думку історіософа, існує у двох вимірах – у фізичному і духовному, є натуральним та історичним продуктом, що твориться факторами обставин природного життя, які тривалий час впливають на фізичне життя людини, на тіло, характер і душу. Серед цих факторів, що формують народ, М. Грушевський визнає впливи природно-географічного середовища, психологічного складу, культурних контактів. Але, на думку історика, народ не є простим механічним конгломератом, а певним організмом, пов'язаним суспільними потребами й цілями незалежно від державних кордонів. Основою виникнення та існування нації, народу є, отже, цінності, які солідаризують націю та ідентифікують її. Основу історії народу дослідник вбачає в традиціях та культурі, які акумулюють у собі основні цінності. Культура народу є основою історії, його цілісності та неперервності, субстратом єдності народу, тому що політичні і державні форми можуть зникати в історичному процесі. Саме культура і традиція здатні забезпечувати єдність усіх сфер життєдіяльності суспільства, солідаризувати його в історії.

Висновки

* *Основною формою в осмисленні життя минулих епох у Київській Русі було літописання. Літописи фіксували не лише сукупність фактів про ту чи іншу подію, але й намагалися намалювати загальну картину перебігу історичних подій, сконцентровуючи увагу на божественних мотивах подій і вчинків.*

* *XV – XVII століття характеризується боротьбою українців за збереження культурної самобутності та православної віри. Перебування українських земель у складі іноземних держав передбачало залучення їх населення до загальноєвропейського культурного процесу. У Західній Європі у цей період набули поширення ідеї реформації та гуманізму, які через землі Речі Посполитої потрапляли в Україну. Відправною точкою світогляду українських гуманістів є визнання гідності особи, її свободи, ідеалів соціальної справедливості. На цій основі вони розвивають свої погляди на сенс буття людини й людської історії. В основі історіософських поглядів українських гуманістів лежить погляд на історію, що зосереджує увагу, насамперед, у людському вимірі її розгортання. Суспільні зміни неможливі без людської активності. Історія для українських інтелектуалів постає людською драмою у дії. Їх цікавить минуле життя народу, розвиток суспільної свідомості та культурні надбання.*

* *XVIII століття дослідники окреслюють як перехідний період від літописної до дослідницької історії. У висвітленні історичних подій великої ваги набувають джерела та документи. Перші фахові історичні праці презентували також спробу залучити значний етнографічний та фольклорний матеріал до осмислення подій минулого. Збирання культурної спадщини створило винятково сприятливе середовище для формування української свідомості.*

* *У XIX столітті українська історична наука зробила спеціальним предметом дослідження історію української нації та запровадила наукові методи вивчення цієї історії, в основі яких лежало позитивістське розуміння історичних процесів.*

Питання для самоконтролю

1. Визначте особливості трактування подій минулого у філософських поглядах Київської Русі.
2. Проаналізуйте погляди Іларіона на історію у праці «Слово про закон і благодать».
3. З'ясуйте суть концепції гуманізму. Хто з українських мислителів був прихильником ідей гуманізму?
4. Охарактеризуйте суспільно-політичні погляди С. Оріховського.
5. Окресліть основні ідеї праці «Тренос, або Плач єдиної святої вселенської апостольської східної церкви» М. Смотрицького.
6. Охарактеризуйте історіософські погляди М. Костомарова.
7. Визначте особливості тлумачення історичного прогресу М. Драгомановим.

8. З'ясуйте основні теоретичні засади позитивістського методу дослідження.

9. Проаналізуйте історіософські погляди І. Франка.

10. Охарактеризуйте історіософські погляди сучасних вітчизняних дослідників, спираючись на наведені нижче уривки з їх праць.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Костомаров М. Закон Божий (Книга буття українського народу)

Друкується за виданням: Костомаров М. І. Закон Божий (Книга українського народу). – К.: Либідь, 1991. – С.21-29.

61. Племено слов'янське ще до прийняття віри не йміло, а ні царей, а ні панів, і всі були рівні, і не було в них ідолів, і кланялись слов'яне одному Богу – вседержителю, ще його не знаючи.

62. Як уже просвітились старші брати греки, романці, німці, тоді Господь і до менших братів слов'ян послав двох братів: Константина і Мефодія і духом святим покрив їх Господь, і переложили вони на слов'янську мову святеє письмо, і отправоватъ службу божую постановили на тій мові, якою всі говорили посполу, а сього не було ні у романців, ні у німців, бо там по-латинськи службу одправо вали, так що романці мало, а німці овсі не второпали, що їм читано було.

63. І скоро слов'яне перейменували віру Христову так, як ні один народ не преймавав.

64. Але було два лиха у слов'ян: одно – незгода між собою, а друге те, що вони, як менші брати, усе переймали од старіших; чи до діла, чи не до діла, не бачучи того, що у їх своє було лучше, ніж братівське.

65. І по приймали слов'яне од німців королів і князів, і бояр, і панів, а преж того королі були в їх вибрані урядниками і не чванились перед народом, а обідали с самим простим чоловіком за рівню, і самі землю орали, а то вже у їх стала і пиха, і помпа, і гвардія, і двор.

66. І панів у слов'ян не було, а були старшини: хто старший літами і до того розумніший, того на раді слухають, а то вже стали пани, а у їх невольники.

67. І покарав Господь слов'янське племено гірше, ніж другі племена, бо сам Господь сказав: кому дано більше, з того більше і зищеться. І попадали слов'яни в неволю до чужих; чехи і поламці – до німців, серби і болгари – до греків і до турок, москалі – до татар.

69. Але не до кінця прогнівався Господь на племено слов'янське, бо господь постановив так, щоб над сим племеном збулось писаніє: Камень его же не брегоша зиждущий, той бисть во главу угла.

70. По многих літах стало в Слов'янщині три непідлеглих царства: Польща, Литва і Московщина.

71. Польща була з поляків і кричали поляки: у нас свобода і рівність, але поробили панство і одурів народ польський, бо простий люд попав у неволю

саму гіршу, яка де-небудь була на світі, і пани без жодного закону вішали і вбивали своїх невільників.

73. І одурів народ московський і попав у ідолопоклонство, бо царя свого нарік богом, і усе, що цар скаже, те уважав за добре, так що цар Іван в Новгороді душив та топив по десятку тисяч народу, а літописці, розказуючи те, звали його христолюбивим.

76. І не любила Україна ні царя, ні пана, а зкомпоновала собі козацтво, єсть то істее братство, куди кожний, пристаючи, був братом других – чи був він преж того паном чи невольником аби християнин, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді і повинні були слугувати всім по слову Христову, і жодної помпи панської і титула не було між козаками.

85. І козацтво стали мучить і нівечить, бо таке рівне братство християнське стало панам на перешкоді.

86. Але не так зробилось, як думали пани, бо козацтво піднялось, а за їм увесь простий народ, вибили і прогнали панів, і стала Україна земля козацька, вольна, бо всі були рівні і вільні, але не надовго.

87. І хотіла Україна знову жити з Польщею по-братерськи, не розділимо і несмісимо, але Польща жодною мірою не хотіла одрікатись свого панства.

88. Тоді Україна пристала до Московщини і поєдналась з нею як єдиний люд слов'янський с слов'янським не розділимо і несмісимо, на образ іпостасі божої нерозділимої і несмісимої, як колись поєдналися усі народи слов'янські між собою.

89. Але скоро побачила Україна, що попалась у неволю, бо вона по своїй простоті не пізнала, що там був цар московський, а цар московський усе рівно було, що ідол і мучитель.

90. І одбилась Україна од Московщини, і не знала, бідна, куди прихилити голову.

91. Бо вона любила і поляків, і москалів як братів своїх і не хотіла з ними розбрататися, вона хотіла, щоб всі жили вкупі, поєднавшись як один народ слов'янський с другим народом слов'янським, а ті два с третім, і було б три Речі Посполиті в однім союзі не розділимо і несмісимо по образу Тройци Божой нероздільной і несмісимої, як колись поєднуються між собою усі народи слов'янські.

Питання:

1. У чому, на думку автора, полягають причини негараздів українського народу? Які шляхи їх подолання пропонує автор?

Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості

Друкується за виданням: Франко І.Я. Мислі о еволюції в історії людськості: збір. творів: у 50-ти томах / І. Я. Франко. – К.: Наукова думка, 1986. – Т.45. – С.76-79.

...Погляньмо на історію і запитаємо: котрий же то історик є приміром такої безсторонності? Не кажемо вже про старших, у котрих політичні й суспільні симпатії та антипатії видні на кожному кроці, - але возьмем новіших,

взьмем тих самих німців. Хіба ж у кожного з них не пробивається всюди його світогляд, дух того стороництва, того сучасного напрямку, до якого належить автор?

...Що сі ми розумієм під історією? Признаєм правду такого закиду, та тільки просимо тих, що се закидають, сказати нам, де й коли історія дійшла до тої степені певності, що математика чи астрономія. Не то що не дійшла, але можемо сказати напевно, що не дійде ніколи і не може дійти, бо тисячі і міліони її джерел щезають безслідно, тисячі і міліони фактів, жиней людських, ба навіть цілих племен пройшли і проходять незареєстровані, не лишаючи прямого, безпосереднього сліду своєї діяльності. Історія ніколи не стане і не може стати повною, скінченою, такою, про котру можна сказати: се будинок готовий, ні однієї цеглинки в нім не хибує. Історія назавжди остане великим уривком, в котрім тисячні хиби та прогалини мусять доповнювати власний розум, власна логіка і власне чуття історика. А як їх поповнить, се іменно залежить від того, під якими впливами розвивались його розум і чуття. Історія назавсїгди останеться таким будинком, котрий кожне нове покоління в більшій або меншій часті перебудовує і пересипає відповідно до власних потреб, до власних поглядів.

... Наука о розвитку, котра стала сильним двигачем в природознавстві, перенесена тепер і в історію і, конечно, двине її наперед.

Питання:

1. Чи погоджуєтесь Ви з позицією автора, що історія носить суб'єктивний характер, оскільки залежить від світогляду історика? Відповідь обґрунтуйте.

Табачковський В. Людина-екзистенція-історія

Друкується за виданням: Табачковський В. Людина-екзистенція-історія. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 60-61.

...Свобода ж завжди є свобода вибору індивідуальної позиції при зіткненні із власною долею. Як засвідчує медична практика, навіть патологічне фізіологічне захворювання мозку зовсім не обов'язково раз і назавжди визначає людську долю, швидше, хвороба стає свого роду відправним пунктом для доленосного самовизначення людини. Можливо, «доля – від «долати»?

Саме у площині індивідуальної долі набуває неповторності будь-який загальнозначущий регулятив людської життєдіяльності. Водночас тут відчутна також інваріативність наріжних ціннісних регулятивів. Тим більше, що окрім неповторності долі кожного окремого індивіда, є ще й доля суспільних угруповань, певних соціально-культурних утворень – як відносно великих, так і менших та й зовсім дрібних (від народу, нації, до певних суспільних течій за різних об'єднань за інтересами). Тут також доля є суттєвим індексом індивідуальності – проте вже тієї, що про неї французький

філософ П. Рікер казав, як про «обличчя ансамблю». Чим зумовлюється така індивідуація людських спільнот?

Розмірковуючи над цим питанням, можна скористатися одним із спостережень видатного представника сучасної філософії історії А. Тойнбі. Йдеться про погляд на історію, концептуалізований не у традиційних термінах, а більш схожий на ті, котрі сучасна філософська гуманістика поіменує «екзистенціалами». Маємо на увазі такий концепт Тойнбі, як «феномен Виклику-й-Відповіді». Адже він безпосередньо торкається «доленосних» ситуацій у людській життєдіяльності, незалежно від того, йдеться про долю окремих осіб, чи різних людських спільнот, аж до локальних цивілізацій, доля яких найбільше цікавила Тойнбі. Бо і у першому, і в другому випадку ситуація вельми схожа: суб'єкт життєдіяльності стикається з низкою проблем, кожна з яких є свого роду викликом, що на нього має бути відповідь. Відповіді різняться в найзагальнішому плані тим, що можуть бути сприйнятливими для суб'єкта, або ж ні.

...Як бачимо, і доля окремої людської особистості, і доля певної спільноти не тільки не перекреслює енергії життєвого пориву й активності суб'єкта життєдіяльності, але й безпосередньо пов'язана з характером цієї активності. Адже на кожному відтинку власного існування (власної біографії), яке нестримно переростає в історію, кожен із нас чинить (усвідомлено або ж неусвідомлено) вибір якоїсь екзистенційної можливості з множини наявних.

Отже, невірно казати, що в житті «рішають обставини». Навпаки: обставини – це завжди нова дилема, перед якою нам треба рішатися. Але рішає наш характер.

Питання:

1. Чи погоджуєтеся Ви з позицією автора, про те, що крізь призму долі конкретної людини можна збагнути загальні суспільні процеси та явища? Відповідь обґрунтуйте.

Костенко Л. Україна як жертва і чинник глобалізації катастроф

Друкується за виданням: Костенко Л. Україна як жертва і чинник глобалізації катастроф / Л. Костенко // Дві Русі / за ред. І. Івшиної. – Київ, 2003. – С.456-457.

...А нині, на початку XXI століття, є вже підстави сказати, що людство стрімко і неухильно вступає у період безвідповідальний. Настільки, що при спонтанному збігові непередбачуваних факторів воно може навіть і не встигнути підвести ризику під своєю історією.

Це вже не нові реалії, це нова реальність.

Вона підступала довго і помалу, а настала враз і зненацька – у сумі своїх ознак, що знаменують XXI століття. Критична маса невирішених проблем, глобальні демографічні дисбаланси, грізні порушення екосистем, залежність від енергоресурсів, невідступна загроза світового конфлікту – все це вимагає

нового мислення, нової енергетики душ, нових політичних підходів і консолідації всіх інтелектуально спроможних сил.

Тим більше у нас, в умовах становлення держави. Виїжджати на таку світову магістраль з тим самим возом старих проблем неприпустимо. Архаїка ще виглядає добре, музейно. Але анахронізми виглядають погано, це баласта, це *anachronos*, це *проти* часу. Це призводить до консерватизму, спричиняє інертність мислення і маніакальну схильність до стереотипів.

Одним із таких стереотипів є хронічне потрактовування України як *жертва*, континуативно в історії і сьогодні залежної від чиеїсь злої волі, відтак іманентно нездатної якось переломити ситуацію навіть уже у своїй незалежній державі і, нарешті, стати в ряд достойних і вільних країн. Немає народів з легкою історією. І наш не виняток. Але потрактовування його як народу ексклюзивно нещасного та ще й із таким букетом специфічних властивостей, як відсутність національної гідності, рабська звичка не вставати з колін, схильність до розбрату і братовбивчих конфліктів, так інерційно бездумно прийняте і активно задеклароване в самих початках державності, було фатальним для подальшого розвитку. Замість динамічних імпульсів, які б відповідали вже новому, державному, статусу нації, їй було прищеплений комплекс меншовартості, провінційності, вторинності її мови й культури. Ламентаційним рефреном суспільного буття стало запитання, - «що ми за народ такий?», заклики «встати з колін», «вичавити з себе раба» (так наче суспільство складається з тюбиків), безнастанна критика свого власного менталітету і панічний зойк, що це вже *останній шанс*. З того ж репертуару й нищівні тези, що у нас немає еліти і немає національної ідеї, більше того, й самої нації ще нема. Її ще треба сформулювати. Чи це було далекоглядне щеплення збоку, чи самоотруєння трупними випарами історії, в кожному разі воно ушкодило саму основу національного самовідчуття, і в умовах нової реальності промалювало дуже непрезентабельний силует нації. Певний тип патріотів у пароксизмі дрімучого пафосу рельєфно його підсвітив.

...І насамкінець мушу сказати ще про одну катастрофу – *комунікативну*. У всіх народів мова – засіб спілкування, у нас це – фактор відчуження. Не інтелектуальне надбання століть, не код порозуміння, не першоелемент літератури, а з важкої руки Імперії ще й досі для багатьох – це ознака націоналізму, сепаратизму, причина конфліктів і моральних травм.

Питання:

1. Чи погоджуєтесь з думкою автора? Відповідь аргументуйте.
2. Які чинники суспільного розвитку, на Вашу думку, здатні змінити ситуацію на краще?

Грушевський М. Чи Україна тільки для українців?

Друкується за виданням: Грушевський М. С. Чи Україна тільки для українців? / М. С. Грушевський // Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського – К.: Основи, 1992. – С. 108-109.

З різних сторін до мене звертаються з тривожними запитаннями, чи се на нашою згодою і відомістю виголошується по різних місцях такі слова, що Україна тільки для українців, а кацапам звідси треба забиратись, що всякі посади на Україні повинні тепер займати тільки українці, а іншим людям робить тут нічого. Сі розмови дуже неприємно вражають навіть дуже прихильних для українства людей, а деякі люди поступові, ідейні з не українців, які по-своєму старалися для краю, беруть собі такі розмови до серця і справді збираються з України перебиратися до інших сторін. Не маючи змоги окремо відповідати на такі запитання і заспокоювати затривожених, я ще раз беруся за перо, щоб сею дорогою відповісти з усією рішучістю – Ні!

Ні я, ні мої товариші, організовані українці, не згоджувалися з такими поглядами, не мали ніяких таких гадок, навпаки – завсіди проти них виступали і виступатимуть, бо вони не згідні ні з нашими принципами, ні з інтересами України.

Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе.

Всякий, хто водиться з такими поглядами, дорогий співгромадянин для нас, незалежно від того, хто б він не був – великорос, жид, поляк, чех. А хто хоче тільки житися з праці народної, бути паразитом, подателем солодких кусків – той нам не потрібен, без ріжниці, чи він не українець, чи українець...

Питання.

1. Чи погоджуєтеся Ви з думкою автора? Відповідь обґрунтуйте.

Винниченко В. Відродження нації

Друкується за виданням: Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – К.: Либідь, 1992.- С. 19-20.

...Найбільшим лихом української нації в усій її трагічній історії було й є її прекрасна територія, родюча земля, багатства вод і землі, м'який, теплий, здоровий клімат. І це було найбільшим стимулом того жагучого прагнення Москви до найтіснішого «порідення з братським народом», до перероблення переяславського трактату на своє розуміння й хотіння. Певна етнологічна близькість цих двох націй улекшувала завдання царизму. З родичами, звичайно, найменше церемоняться. Але, щоб цілком мати вільну руку в експлуатації багатств України, щоб почувати себе зовсім дома в себе, треба було родича остаточно вигнати з його хати, заволодіти нею й знищити навіть всяку пам'ять про якогось, родича.

І через це «Україну» було переіменовано на «Малороссію». (Стадія рідности, але без рівности: «мала-россія».) Малороссія якийсь час ще мала атрибуту поганенького, маленького родича, тому ще користувалась деяким правом у своїй хаті. Але далі родича було зовсім вигнано й всяку рідність знищено: ніякого ні українського, ні малоросійського самостійного народу не було й нема, є тільки один руський (московський) народ і єдина Росія. Вся

історія відносин між Москвою та Україною на протязі більше, як 250 літ, з моменту злуки цих двох держав є планомірне, безоглядне, безсоромне, нахабне нищення української нації всякими способами, вщерть до стертя всякого сліду її, щоб навіть імені її не лишилось.

І, здавалось, така політика мала успіх. Перш усього українське панство, почасти куплене Москвою, почасти вирізане нею, потрохи заслане, зтерорізоване або приголублене, швидко покинуло свій народ, перебігло на бік дужчого, злилось, асимілювалось і стало «руським». Інтелігенція мусіла замерти, коли було знищено всі джерела її походження: школу, українську мову в урядуванні, літературу. Лишився сам народ, без панства, без літератури, без школи, безграмотний, знесилений, оплутаний законами й державними апаратами визиску. Він уже забув свою історію, свою колишню боротьбу за соціальне й національне визволення з під польсько-московської шляхти, свої великі установи (як наприклад республіку Січи Запорожської), свій колишній високий стан культурности, свою науку й школу, які були зразком і вчителем напівазіатської Москви; він навіть ім'я своє забув і покірно, тупо одгукувався на те ім'я, яким кликав його пан. Здавалось, нігде не лишилось ніякого сліду про колишнього господаря багатой, заграбованої країни. Ніхто по всім світі не знав про існування якоїсь там напів задушеної в цупких обіймах російського самодержавія нації. Ні в європейській, ні в російській історії чи літературі нічого ніколи про це не згадувалось.

Здавалось, зроблено було все чисто: закопано, засипано, землю на могилі виглажено й пісочком присипано. «Ніякої української мови не було, немає й бути не може» — сказав в 80-х роках минулого століття один з видатних російських могильщиків України, притоптуючи ногами землю на могилі. І, дійсно, за тих часів не могло з'явитись у літературі ні одного слова на українській мові. Щоб надрукувати українську народню пісню, її треба було перекласти на латинську або на французьку мову. Отже, ніби повна смерть нації.

Питання:

1. Прокоментуйте позицію автора щодо причин втрати українським народом незалежності? Чи погоджуєтесь Ви з такою точкою зору? Обґрунтуйте.

Рекомендована література

1. Грушевський М. Духовна Україна. / М. Грушевський – К.: Либідь, 1994. – 560с.
2. Горський В. С. Історія української філософії / В. С. Горський. – К.: Наукова думка, 1996. – 286с.

3. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу / М. П. Драгоманов // Вибране. – К.: Либідь, 1991. – С. 485-559.
4. Драгоманов М. П. Пропаший час / М. П. Драгоманов // Вибране. – К.: Либідь, 1991. – С. 562-588.
5. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст / О. Забужко. – К.: Основи, 1993. – 126с.
6. Костомаров М. Дві руські народності: Історія філософії України. Хрестоматія / М. Костомаров. – К.: Либідь, 1993. – С. 317-322.
7. Козак І. Й. Основи української філософії / І. Й. Козак. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. – 192с.
8. Кримський С. Роздуми історіософа. Про багатогранну роль «учительки життя» / С. Кримський // День. – 2001. – 27 жовтня. – С. 6.
9. Куліш П. Історія України од найдавніших часів // Куліш П. – Твори в 6-ти томах. – Львів: Просвіта, 1991. – С. 5- 26.
10. Куліш П. Хутірська філософія і віддалена від світу поезія / П. Куліш // Хроніка, 2000. – К.: Довіра, 1992. – С.78- 89.
11. Лукінюк М. Обережно міфи! Спроба системного підходу до висвітлення фальшувань історії України / М. Лукінюк . – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – 575с.
12. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К.: «АртЕк», 2001. – 728с.
13. Попович М. В. Раціональність і виміри людського буття / М.В. Попович. – К.: Сфера, 1997. – 250с.
15. Розумний М. Українська ідея на тлі цивілізації (генеза явища) / М. Розумний // Генеза. – 1997. - №1(5). – С. 14-43.
16. Скуратівський В. Світовий контекст української історії / В. Скуратівський // Генеза – 1997. - № 1(5). – С. 172- 176.
17. Франко І. Що таке поступ / І. Франко // Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. – К.: Державне вид-во політичної літератури УРСР, 1956. – С.360-406.
18. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень ідей в Україні XVI-XVII століття / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2002. - 367с.
19. Яковенко Н. Про методологію досліджень середньовічної і ранньомодерної історії України / Н. Яковенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XI. – Запоріжжя, 2000. – С. 61-73.
20. Ящук Т.І. Філософія історії: курс лекцій / Т. І. Ящук. – К.: Либідь, 2004. - 536с.

РОЗДІЛ 4

Спрямованість і сенс людської історії

Питання: *Лінійні та циклічні теорії історичного поступу. Проблема уніфікації пізнавальних схем історії: закони і закономірності історичного процесу. Цивілізаційний підхід до вивчення історії. Нелінійність як одна з методологічних засад філософської інтерпретації історії. Сенс історії як історіософська проблема.*

4.1 Лінійні та циклічні теорії історичного поступу

Філософський аналіз історичного процесу передбачає теоретичну реконструкцію історичного минулого у формі моделювання культурно-історичного плину суспільства. Проблема спрямованості історії є однією з основних проблем філософії історії. З давніх-давен люди міркували над проблемою початку та завершення історичного буття, намагалися дізнатися чи мають події минулого якусь наперед визначену мету, спрямованість, послідовність та наступність, що знайшло відображення у низці концепцій та теорій.

Погляд

Український філософ В. Петрушенко, аналізуючи проблему спрямованості історії, виокремлює наступні варіанти її тлумачень:

1. *Замкнений коловорот, тобто постійне повернення історії на вже пройдені шляхи. Такого варіанту історичного поступу дотримувалися античні мислителі. Зокрема, стоїки, піфагорійці, Геракліт Ефеський аналізували історичні процеси у горизонтальній площині, тобто без зміни рівня того, що відбувається. Розглядали історичні процеси із виходом на певні вищі стани або із подальшим поверненням до попередніх Емпедокл, Демокріт, Лукрецій Кар.*

2. *Лінійний варіант як прямування історії у нескінченність, але без суттєвих змін, властивий для історико-філософської думки частково Стародавнього Риму, Нового часу та некласичної філософії.*

3. *Завершений, але цілеспрямований процес. Прихильники цього варіанту вважають, що історія має мету та прямує до її здійснення, завершення, що властиво для християнської середньовічної філософії, філософії історії Гегеля.*

4. *Історія як процес, що прогресує у варіантах: а) руху “по висхідній лінії” (Ф.Бекон, М.Ж.Кондорсе); б) у варіанті “збільшення можливостей розвитку” (І.Г.Гердер, деякі течії філософії ХХ ст., наприклад, технократичні).*

5. *Циклічний процес: а) у варіанті “зльотів та падінь” (К.Таціт, Н.Макіавеллі, Ж. Боден); б) у варіанті “коливань у певних межах”, наприклад, від миру до воєн, від об’єктивного до суб’єктивного та ін. (“Теорія катастроф” Ж. Кюв’є, некласична філософія (О. Шпенглер та ін.).*

Особливості історичних уявлень, що сформувалися в різні історичні епохи, дослідники презентують різними моделями, серед яких провідне місце займають циклічні та лінійні. Зазначимо, що класифікація історіософських концепцій деякою мірою є умовною. Як побачимо пізніше, лінійні концепції деяких мислителів можуть презентуватися і через соціальні цикли, а циклічні концепції – вкладатися в когнітивну схему лінійного підходу.

Поняття

Соціальний цикл – це послідовність подій та станів динаміки соціальної системи, що регулярно повторюються; основний елемент ритмічної організації системи, що забезпечує її стабільне відтворення і зміну.

Згідно із загальною теорією соціоритмів, виокремлюють три провідні моделі циклічності:

- перша – ґрунтується на концепції тісного зв'язку динаміки різних соціальних систем із динамікою фізичних параметрів природних процесів;*
- друга – на концепції гомеостатичної саморегуляції соціальних систем: подібно до біологічних процесів вони прагнуть зберегти рівновагу;*
- третя – розглядає соціальні системи як відкриті.*

Моделі циклічного розуміння історії побудовані за принципом кола, їх доволі часто окреслюють поняттям колообігу. Історичні процеси в контексті циклічності постійно повертаються на вже пройдені людством шляхи. Засадничою ідеєю циклічних моделей є те, що періодично історія вичерпує свій потенціал і повертається до свого початкового стану, щоб знову повторитися. Уявлення історії як кругообігу – це розуміння її як нескінченного повернення минулого та його відтворення у незмінному вигляді. Тому інколи події розглядалися через зіставлення «вище-нижче», «краще-гірше» тощо. Історія виникає у невизначений час і прямує невідомо куди без будь-яких суттєвих змін. Зрозуміло, що в даному випадку йдеться про першу модель циклічності, найпростішу.

Теоретичні засади

Циклічна модель осягнення історичних процесів:

- побудована за метафорою кола, ототожнюється з ідеєю коловороту;*
- тлумачить історію як таку, що не має чіткої спрямованості, водночас не є випадковістю;*
- закладає у систему змін повторення, а, отже, передбачає певний схематизм пізнавальних процедур.*

Ідея вічного повернення історії на висхідні позиції є найдавнішою у розумінні історичного розвитку. Вона простежується у філософській думці Стародавнього Сходу та античності. Одним із найвідоміших представників концепції циклічності історичного розвитку в Стародавній Греції був Платон.

Він вважав, що циклічність виступає вічним законом космосу, а тому історія кожного народу, держави не може відбуватися поза межами циклу. Будь-яка держава послідовно проходить етапи виникнення, розвитку, досягає апогею свого розвитку, занепадає і розпадається.

Подальший розвиток циклічна модель щодо розуміння минулого набула у творчості мислителів доби Відродження, зокрема у творчості Т. Кампанелли, Т. Макіавеллі, Дж. Віко тощо. Мислителі підтримували ідею руху історії «за колом», проте у їх поглядах та працях вже на перший план виходить ідея циклізму (за кожним злетом історії настає її занепад, за кожним занепадом - злет).

Слід підкреслити, що підвищений інтерес до трактування історичного процесу в межах циклічного кругообігу був зумовлений кризовими явищами в житті суспільства, змінами в структурі державного управління. Ці зміни, на думку мислителів, засвідчували, що суспільне життя розвивається в межах певних циклів і передбачає послідовну зміну від добробуту до занепаду і знову до розквіту та добробуту. Системно та оригінально циклічна модель представлена у творчості Джамбаттіста Віко.

Погляд

У праці «Основи нової науки про спільну природу нації» Джамбаттіста Віко презентує циклічну теорію розвитку суспільства. Згідно з його концепцією, цикли розвитку, які долає людство, ведуть його від варварства до цивілізації Римської імперії і знову до «нового варварства» темних століть до епохи Просвітництва. У культурній історії кожного народу він виокремлює три «родові періоди»: 1) первісне варварство з міфологічною формою осмислення світу; 2) героїчний (феодалізм) або доба героїв, коли закладається основа культури і монархічної форми правління; 3) класичний (людський) із максимальним розвитком економіки та форм політичної організації суспільства. Першоджерелом культурно-історичних змін у Віко виступає людський розум. Звідси й історичний процес у нього виступає як процес, через який люди вибудовують системи мови, законів. Причину занепаду суспільства філософ пов'язує з падінням моральних уявлень людей. Незважаючи на нескінчену безліч різних звичаїв, традицій кожного народу, історія повторюється вічно, ніколи не виходить за межі циклу. Водночас, вона не є простим повторенням. Джамбаттіста Віко, по суті, відійшов від коловороту як форми циклу у поясненні історичного процесу і розробив спіральну концепцію історії, що є більш складною формою соціального циклу. А це означає, що філософ від пояснення ритмічності функціонування соціальної системи перейшов до опису ритмічності її розвитку і змін. Із кожним циклом історія рухається по висхідній, тобто відбувається її прогресивний розвиток. Такий висновок наближує дану теорію до лінійного підходу.

Ідеї Дж. Віко пізніше виявили свою спорідненість та знайшли подальший розвиток у працях Й.-Г. Гердера та Г. Гегеля. Нового змісту та

значення вони набувають у філософії історії ХХ століття, одним із головним напрямків якої стали концепції історичного коловороту.

Поряд із концепцією циклічності у давні часи набуває розвитку і лінійна концепція розуміння історії. Перші спроби вийти за межі циклічності спостерігаються ще в добу античності та у релігійних віруваннях давніх іудеїв. Історія у їх розумінні постає як наперед визначений Божественним провидінням процес. Лінійне трактування історичного процесу пронизує усе Середньовіччя (як християнське, так і мусульманське) у вигляді різноманітних теорій. Найбільш повно її репрезентують христоцентричні історіософії Орігена і особливо Августина Аврелія, який подає есхатологічну за своєю суттю періодизацію історії земних міст-суспільств, подубовану за аналогією із шістьма днями творіння, шістьма сферами людського життя і шістьма епохами, про які йдеться у Старому Завіті.

Поняття

Лінійність (термін запозичено з математики) - одна з характеристик динаміки соціальних процесів, що використовується переважно класичною філософією і виявляється у наявності лінійної залежності, односпрямованості суспільного розвитку.

Теоретичні засади

В основу лінійного підходу до пояснення історії покладено такі ідеї і положення:

- ідеї прогресу, регресу, еволюції, тобто розуміння історичного процесу як поступового сходження від простих до більш складних форм життєдіяльності, від гірших до кращих, більш досконалих умовах існування людства (у випадку регреса – навпаки);
- стадіальність, етапізм, тобто проходження у часі певних віх, етапів у цьому сходженні;
- детермінізм – зумовленість наступного етапу розвитку попереднім, визначеність, передбачуваність історичного процесу;
- його уніфікація, спрощеність та схематизація, що частково виявилось у європоцентризмі (тобто нав'язати і застосувати теоретичні конструкції європейської історії до неєвропейських народів, інших регіонів);
- надання переваги об'єктивним чинникам історичного поступу;
- розуміння історії як об'єктивного результату людської діяльності.

Історія як лінійний процес розглядається у двох площинах: як прояв прогресу і як прояв регресу. Так, ідеї прогресу щодо трактування історичних явищ та фактів знайшли своє відображення та розвиток в епоху Відродження

та Нового часу. Історію як прогресивний лінійний процес розглядали у своїх працях А.Фергюсон, Ж.-А. Кондорсе та інші мислителі цієї доби.

Погляд

А.Фюргюсон вичленовує в історії людства такі три стадії розвитку, як дикість, варварство і цивілізація, які відповідали стадіям господарського розвитку: збиральництво і мисливство, скотарство і землеробство.

Ж.-А. Кондорсе у своїй відомій праці «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму» визначає основу прогресу науково-технічними, матеріально-економічними здобутками. Свою модель історії людства піддає більш ретельній структуризації. Перша епоха охоплює час від появи людства до винайдення писемності. Друга – епоха цивілізації, що охоплює час від винайдення писемності до утвердження французької республіки. Третя – майбутня епоха, в якій повинні реалізуватися просвітницькі ідеали. Кожна з епох має свої етапи сходження.

Сен-Сімон, відомий своє належністю до утопічного соціалізму, окрім соціально-економічних реалій, звертає увагу на генезу релігійно-культурних, наукових систем, на підставі чого ним виокремлено чотири вихідні стадії історичного поступу людства: фетишистська, антична, феодальна і суспільство майбутнього, що було, власне, предметом його теоретичних пошуків.

О. Конт інтерпретував історичний процес як прогрес людського розуму, сформулював закон трьох стадій, згідно з яким історичний розвиток необхідно проходить три стани: теологічний, метафізичний та позитивний. Кожний із цих станів утворює підстави для всієї соціальної організації.

Прикладом лінійного підходу до історії може слугувати формаційна теорія Маркса. Ключовим в ній є поняття суспільно-економічної формації. Ідея суспільно-історичного прогресу постала органічною складовою марксистської теорії. Марксизм трактував розвиток суспільства в дусі лінійного прогресу: від первинно-общинного до безкласового суспільства майбутнього – комунізму. У марксистському вченні розвиток зумовлений прогресом засобів виробництва і виробничих відносин. Історія, за К. Марксом, - це зміна антагоністичних суспільно-економічних формацій шляхом соціальних революцій. Її рушійною силою виступає класова боротьба. Цей прогресистський підхід був дещо спрощеним, оскільки теоретики марксизму «не побачили», що рабовласницьке суспільство може відродитися у деяких країнах Сходу, феодалізм у перетвореній формі відродився у СРСР, коли селяни були прикріплені до землі і позбавлені права на вибір сфери праці тощо.

Погляд

А. Гуревич, аналізуючи особливості марксистсько-формаційної теорії, виокремлює такі її характерні риси: пріоритет соціально-економічного аспекту історичного життя; констатація універсальної залежності духовного життя від матеріального; використання головним чином загальних понять, що відображають високий ступінь абстрагування від конкретної емпірії; подання формаційної історії як історії соціологічних і політико-економічних абстракцій, в яких людина як активна творча, наділена психікою сутність виведена за межі історичного процесу; розгляд історичного минулого як чіткої, послідовної зміни стадій розвитку від первісного суспільства через рабовласницьке, феодальне і капіталістичне до комуністичного суспільства; розуміння історії з точки зору її завершеності у майбутньому; орієнтація на аналіз макроісторії та нівелювання мікросоціального аспекту; європоцентризм (формаційна теорія, розроблена на історичному матеріалі західних країн періоду Нового часу, без достатнього обґрунтування була визнана універсальною теорією для пояснення усіх процесів світової історії).

Але поряд із первісно-суспільною, рабовласницькою, феодальною, капіталістичною та комуністичною формаціями К. Маркс писав і про існування (нехарактерної для європейської історії соціально-економічної організації суспільного виробництва) азіатського способу виробництва, що уявляє собою поєднання продуктивної активності селянських громад і економічного втручання державної влади, яка одночасно експлуатує громади і керує ними, тобто держава сама постає організатором виробництва.

У марксизмі міститься багато й інших думок, які викликають інтерес, зокрема ідея про можливість варіативного розвитку. Так, відповідаючи на лист В. Засулич (російська революціонерка XIX ст.), К. Маркс писав, що для Росії і в Росії діють зовсім інші закони, і об'єктивний сенс полягає у тому, що марксизм стосовно цієї країни потребує якраз не зруйнування (що власне зробили більшовики), а захисту селянської громади. В останніх своїх працях і Маркс, і Енгельс все більше уваги приділяли проблемам мирного шляху розвитку революції, значенню реформ у суспільному розвитку.

Дані факти, на думку деяких дослідників, свідчать про спроби марксизму вийти за межі лінійного підходу і принципову несуперечність формаційного і цивілізаційного підходу до історії людства.

Погляд

В. Кремень і В. Ткаченко визначають поступ як оповідь про «прогрес самоорганізації людей». Вважаємо, що таке визначення має сенс, бо самоорганізація вибудовується навколо і внаслідок конституювання діяльно-раціонального центру, умовою існування якого є створення розповіді (історії) про своє буття. Проте, в цілому, В. Кремень і В. Ткаченко схиляються до того, що поступ виражає «лінійність», тобто фіктивно

існуючу «стрілу часу», котра нібито притаманна «історичному процесу». Головне ж у поступі, як можна стверджувати з міркувань українських історіософів, - «це досягти гармонійності в розвитку».

До того ж поступ як творення історії та її тлумачення описує конкретну суспільну творчість, що завжди має плюралістичний зміст. Адже і планетарне людство, і окремі національні суспільства, і багатонаціональні держави, і навіть невеликі соціальні групи є асиметричними й нерівноважними системами, в яких перетворення започатковуються окремими творчими особами або соціальними групами. Як зазначав І. Франко, перетворення починається в якомусь одному місці, хвилеподібно поширюючись у суспільстві. Слід враховувати, що люди в суспільстві рухаються не тільки по «сходінках» свого індивідуального циклу і розвитку, а й те, що розвиток кожної людини і всіх разом – це своєрідні подорожі, мандри в різних соціокультурних регіонах планети. Тому окрема людина і будь-яке суспільство завжди перебувають у різних ситуаціях до кінця свого існування і після нього. Якраз це і викликає інтерес істориків, котрі вивчають не тільки ієрархію повсякденних подій, але й «мандри» у спадщині зниклих суспільств і осіб.

Погляд

У цьому аспекті є цікавою точка зору М. Михальченка щодо історії Київської Русі, України, Росії і Білорусі. Він вважає, що Київська Русь виникла як держава, пережила епоху розквіту і розпалася. І ні Україна, ні Росія, ні Білорусь не мають історичного права включати історію Київської Русі до своєї історії. Кожна з цих трьох держав повинна писати свою історію з часів розпаду Київської Русі, коли почали формуватися нові держави на новому етнічному, політичному і культурному ґрунті.

Необхідно зауважити, що ідеї прогресу суспільної історії логічно пов'язані з поглядом на минуле з позиції регресу, тобто деградації та занепаду. Перші уявлення про те, що суспільна історія прямує до занепаду, висловлені у праці античного поета Гесіода «Труди і дні». Автор змальовує історичний поступ як рух від «золотого віку», в якому суспільне життя було гармонійне та злагоджене до «залізного віку», сповненого суспільних негараздів та лихоліть. Думки Гесіода знайшли своїх послідовників і у наступні епохи. Так, у XVIII столітті французький мислитель Ж.-Ж. Руссо стверджував, що технічний прогрес веде до моральної деградації людини та духовного занепаду суспільства. Песимістичні погляди на історію розвивав та обґрунтовував О. Шпенглер.

Погляд

О. Шпенглер – німецький філософ та історик, один із засновників сучасної філософії культури. У своїй праці «Присмерк Європи» він розглядає світову історію як вчення про множинну рівноцінних культур, існування яких є не свідченням єдності всесвітньої історії, а доказом єдності виявів органічного життя у Всесвіті. Органічне життя, на його думку, це ідея, що розгортає себе із стану можливості, через реалізацію власних внутрішніх задатків та здібностей, основні етапи якого – запліднення, народження, зростання, старіння та загибель – є ідентичними як для найменшої інфузорії, так і для великої культури. Для культури ці етапи набувають дещо модифікованого вигляду таких фаз, як міфосимволічна культура, рання культура; метафізико-релігійна (висока) культура; пізня (закостеніла) культура, що переходить у цивілізацію. Завершуючи життєве коло на фазі цивілізації, культура вмирає як органічна макроформа історії. Вона не змінюється більш розвинутою культурно-історичною формою, а розпадається до рівня етнічного хаосу, позбавленого перспективи. Сучасна епоха, на думку мислителя, засвідчує неминучу трансформацію та загибель західноєвропейської культури.

Поняття прогресу та регресу є співвідносними, оскільки прогрес в одних сферах суспільного життя здатний супроводжуватися регресом в інших, і навпаки. Зокрема, Г. Гегель стверджував, що поняття прогресу та регресу є співвідносними. Прогрес в одних сферах супроводжується регресом в інших і навпаки. У реальному історичному поступі можна спостерігати прояви майже усіх окреслених варіантів розвитку: щось в історії прогресує, щось регресує, щось змінюється циклічно тощо. Таке розуміння історії позбавлене однобічності. Слід зазначити, що подібна інтерпретація історичного минулого зустрічається у літописній та дослідницькій літературі Київської Русі, де воно розглядається і як лінійний, і як спіралеподібний поступальний розвиток.

4.2 Проблема уніфікації пізнавальних схем історії: закони і закономірності історичного процесу

Спроби виробити якийсь уніфікований підхід до аналізу історичних процесів, апологія людського розуму у філософії історії XVII-XIX ст. втілилися у класичній методології історії. У полі зору такої методології - причинно-наслідкові зв'язки, що зумовлюють історичне буття. До того ж у XIX ст. методологія історії конституювалася у контексті домінування у науковому знанні позитивістського розуміння єдності науки, в якому предбачався опис історії через закони науки та принципи фізикалістсько-об'єктивістського детермінізму. Була сформована теза, згідно з якою, по-перше, пізнання історії це - каузальне пояснення історичних подій, виходячи з якогось універсального закону, який може бути соціальним, психологічним або фізичним. По-друге, ці закони відграють в історії таку ж роль, як і в природничих науках. По-третє, шляхом логічної дедукції одиничного явища

із загального закону всі індивідуальні випадки підводяться під всіохопні закони.

Поняття

Закон - нормативно-правовий акт, що приймається з ключових питань суспільного, державного життя і має юридичну силу. Слід зазначити, що поняття «закон» стосовно суспільства спочатку використовувалося як поняття морально-правового закону, а зведення законів як своєрідний юридичний кодекс започатковане ще у стародавньому східному суспільстві. Загальнонаукове за своєю суттю онтологічне визначення закону історичної реальності як об'єктивного, істотного і всезагального зв'язку суспільних процесів і явищ, що відзначається стійкістю і повторюваністю.

Проти такого редукаціонізму в філософії історії виступили неокантіанці баденської школи - В. Дільтей, М. Вебер, М. Зіммель та ін., показуючи специфіку гуманітарних і природничих наук. Проблема закономірності історичного розвитку знайшла відображення у працях М. Барга, І. Берліна, А. Гуревича, Р. Дж. Коллінгвуда, К. Поппера, О. Панаріна, П. Сорокіна, А. Тойнбі, О. Шпенглера та інших. У своїх наукових концепціях вони неоднозначно ставилися до даного питання.

Погляд

К. Поппер вважав, що у суспільному житті діють не закони, позаяк не існує будь-яких закономірностей суспільно життя. Натомість дослідник переконаний, що у суспільстві існують не закони, а тенденції, що лише мають здатність визначати певну спрямованість соціальних змін і є виявом екзистенційної, а не універсальної сутності суспільної буття. Основна відмінність, на думку вченого, полягає у тому, що закон є загальним розумінням, в межах котрого неможливий розгляд того чи іншого унікального явища, а тенденція презентує одиначне судження, про подію, що відбувається у конкретному місці та часі.

Схожі думки знаходимо у наукових розвідках американського соціолога П. Сорокіна. Він звертає увагу на ту обставину, що закон здатний пояснювати лише повторювані, постійні, незмінні явища. А оскільки світ людського у часовому вимірі – це світ неповторних непередбачуваних подій, фактів, ситуацій, то пояснити його крізь призму законів неможливо.

У середині ХХ ст. ствердилася думка про те, що переконливі відповіді щодо сутності історії дати нереально. Ж.-П. Сартр, К. Леві-Стросс, М. Гайдеггер, пізніше М.Фуко, Ж. Дерріда та ін. висловили свої сумніви щодо цінності та необхідності спроб уніфікувати дослідницькі підходи, підкреслюючи фікційний характер будь-яких історичних реконструкцій.

Через призму законів цілераціональної діяльності неможливо пояснити різноманітність та багатогранність історичного буття. Лінійні уявлення історичних процесів не залишають місця для унікальних подій та новацій, виводять за межі наукового пізнання «світ ірраціонального».

Оскільки історичні знання постають як комплексне поєднання відомостей про світ раціонального та ірраціонального, як поєднання її розуму та віри вони просто не вкладаються у прокрустове ложе абсолютизованих методів природничих наук. Мова йде не про заборону застосування методології природничих наук у історичних дослідженнях, а, власне, про ліквідацію їх абсолюту у філософсько-історичному пізнанні.

Тлумачення історичних процесів як таких, що спрямовуються дією непохитних об'єктивних закономірностей, заздалегідь набуває вигляду запрограмованого безособового перебігу подій і призводить до втрати людини як суб'єкта історичних процесів. А оскільки людина є персоналізацією суспільних відносин, наприклад класових чи національних, то вона несе всю повноту відповідальності за дії свого класу чи нації. Зведення людського розмаїття до чогось загально визнаного несе у собі потенційну загрозу тоталітарної практики і людської деструкції. Якщо простір людського самовизначення зводиться до всезагальних форм соціального буття, а залучення індивідів до них відбувається шляхом повного його підпорядкування останнім, то всі форми людського розвитку, завдяки котрим здійснюється самовідтворення суспільства, стають засобами «тиску» на людську сутність.

Погляд

М. Ожеван стверджує, що «лінійність принципово несумісна з будь-якими проявами «зачарованого світу» свободи, тобто самодетермінацією». Він вважає, що у природі лінійних схем не так багато, тому класична наука з метою розширення сфери своїх впливів створює їх штучно, передбачаючи заздалегідь заходи впливу та їх підтримки. Як приклад дослідник демонструє природу радянської командно-адміністративної системи, зовнішнім і абсолютним організатором якої виступала Комуністична партія. Будучи універсальним, абсолютним суб'єктом, вона визначала життя і стратегію розвитку усього суспільства в усіх його сферах, на всіх рівнях суспільного і приватного життя та формувала концепцію людини-речі, людини – гвинтика, підкреслюючи нікчемність останньої перед величию тих обранців, яким самою історією надано «обслуговувати» її хід. Удосконалення світу природи та світу людини за допомогою шляхів їх лінеаризації є небезпечним інструментом. Якщо закони суспільства принципово тотожні законам природи, з точки зору М. Ожевана, то будь-яку, навіть злочинну, практику можна виправдати, аби лише вона збігалася з обертами «колеса історії».

Зведення людини до соціально-ієрархічних функцій є прямим шляхом реалізації «антропологічної катастрофи», породженої процесом знищення феномена людської індивідуальності. Відомо, що в колишньому СРСР мала місце практика «вбудовування» людини силовими засобами в жорсткі ієрархічні структури, які ліквідували усе рінманіття та багатоаспектність людського буття. З людини-особистості вона перетворювалась на людину

«масового» типу. Людина цінувалася, власне, у її «інструментальній» функції, як «засіб» досягнення мети, а не як мета. Такий підхід є варіантом лінійного, фіналістського розуміння історії, за умов якого смисл і цінність історії вбачається не у самій історії як процесі, а у деякій точці, до якої веде цей процес.

Історіографія радянського періоду, в цілому, сповідуючи концепцію «об'єктивних законів історичного розвитку», проблематику гуманістичних вимірів підпорядкувала аналізу її загальних закономірностей, тенденцій, рушійних сил, тобто фактично здійснювала історичне дослідження в контексті ідей універсалізму.

4.3 Цивілізаційний підхід до вивчення історії

У сучасній історіософії набула поширення теоретична схема, згідно з якою історія людства розглядається як розвиток цивілізацій.

Погляд

Т. Яцук, посилаючись на відсутність визначення поняття «цивілізація» у світовій історичній і філософській літературі, пропонує вживати його у чотирьох значеннях:

- синонім культури;
- рівень суспільного розвитку, ступінь розвитку матеріальної і духовної культури (наприклад, антична цивілізація);
- щабель суспільного розвитку, наступний після варварства (Л.Морган, Ф. Енгельс);
- епоха деградації й занепаду на противагу цілісності у деяких теоріях (О. Шпенглер).

Подібну позицію висловлює К. Кантор, розглядаючи цивілізацію у чотирьох аспектах: як заключну стадію соціокультурної еволюції, що змінила стадію варварства, подібно до того як варварство змінило дикість; як духовно інституціональні гуманістичні противаги, що блокують негативні, антигуманні прояви, притаманні стадії цивілізації; як певний регіональний тип культури; як заключний етап певного типу культури, коли штучні, механічні зв'язки змінюють органічні.

Цивілізаційний підхід є іншою провідною методологічною позицією, яка в діалогічній взаємодії з лінійним, формаційним підходами здатна доповнити багатоманітну мінливу картину історичного буття. На відміну від формаційного аналізу суспільного життя, котрий представляє онтологічний зріз історичного буття, цивілізаційний підхід – це власне феноменологічний аналіз життя, предметом котрого є світ унікальних цивілізаційних утворень, що існували в історичному просторі. Як пізнавальний конструкт осмислення минулого він презентує горизонтальний вимір культурно-історичного життя

епохи, де свідомим творцем, автором та актором історичних процесів є людина. Представники цього напряму А. Тойнбі, О. Шпенглер, П. Сорокін, М. Данилевський вважають, що розвиток суспільства є невід'ємним від розвитку людини, її духовного світу, що знаходить відображення в образах її матеріально-економічного життя. Будь-яке історичне явище минулого можна збагнути лише у контексті цілісності різноманітних проявів людського буття.

Теоретичні засади:

Цивілізаційний підхід у історіософії базується на таких ідеях та положеннях:

- визнання існування множинності самодостатніх історичних утворень із власною історією;*
- розгляд історії як процесу життєдіяльності людей;*
- визнання можливості багатоваріантного перебігу історичних процесів;*
- відмова від уніфікації та европоцентризму як методологічних настанов в осмисленні людської історії;*
- визнання впливу релігії, культури, моралі на розвиток суспільства.*

Цивілізаційне розуміння минулого представлене низкою концепцій, теорій, підходів. Розглядаючи їх, необхідно звернути увагу, що основу багатьох складають уявлення про цикли як форми історичного розвитку. Але в даному випадку використовуються друга і третя моделі циклічності.

Плюральність концепцій та теорій в рамках цивілізаційного розуміння історії зумовлює нечіткість, «розмитість» критеріїв, за якими визначають типи цивілізацій. Перший, хто наповнив цивілізаційні концепції філософським змістом, був росіянин М. Данилевський. В їх основі покладено ідею, згідно з якою соціальний організм розвивається за тими же ритмами, що і природний (зародження, зрілість, смерть).

Погляд

Основна ідея творчого надбання М. Данилевського – показ історії людства як поліцентричного утворення, як низки автономних послідовних і співіснуючих соціальних організмів, які він називав «культурно-історичними типами», а на стадії зрілості – цивілізаціями. Таких культурно-історичних типів М. Данилевський виокремлює десять: єгипетський, китайський, асиро-вавилано-фінікійський, халдейський або давньосемітичний, індійський, іранський, єврейський, грецький, римський, новосітичний або арабський, германо-романський або європейський. Окрім названих, мислитель звертає увагу на три типи, які через дії зовнішніх факторів не змогли реалізувати свої потенції. Це – мексиканський, перуанський і слов'янський. Майбутнє людства філософ пов'язував із слов'янським типом.

Погляд

О. Шпенглер теж дотримувався думки, що історія є послідовністю самодостатніх, рівноцінних одиниць, які він називав «культурами». Філософ виокремлює вісім розвинутих культур: античну, арабську вавилонську, єгипетську, західноєвропейську, індійську, китайську і культуру майя. Кожна з них має ідентичний життєвий цикл, що нагадує життєвий цикл організму: зародження, зростання, розвиток, занепад та загибель. У Шпенглера цивілізація – це період творчого безпліддя конкретної культури.

Погляд

Англійський філософ А.Тойнбі виокремив 5 локальних цивілізацій, які існують сьогодні. Він вважав, що історія є життя певних унітарних підрозділів людського роду, які філософ назвав суспільствами. Тойнбі дав не лише багатовимірну характеристику кожної цивілізації, а й висвітлив складний шлях її генези. Історія розглядалася як круговерть цивілізацій, що змінюють одна одну, проходячи схожі стадії: виникнення, розвитку, занепаду й загибелі. Серед факторів, що позначають перехід від старого до нового суспільства-цивілізації, Тойнбі виокремив такі: 1)світова держава на прикінцевій стадії вже приреченого суспільства; 2)наявність церкви, яка виникає в надрах старого і стає осередком нового; 3) хаотичне вторгнення варварів. Рушійною силою цивілізаційних трансформацій в його концепції виступили люди. Не надлюдська вітальна сила (як у Шпенглера) керує людьми, а їх свобода визначає перебіг історії.

Цивілізаційну природу історичного процесу визнавали П.Тейяр де Шарден, П Сорокін, К. Ясперс та ін. Спрямованість культурно-історичного процесу завжди має альтернативні можливості, і яка з них стане дійсністю і до яких наслідків призведе, залежить від багатьох випадків і дій конкретних людей, які завжди мають свої цілі, хоча й можуть діяти неусвідомлено чи навіть несвідомо. Випадковість, що реалізується, актуалізуючи одну з потенційних можливостей, що розкривається як дійсність, відкриває перед соціальною системою нові можливості і робить увесь процес її руху у певному напрямку незворотнім. Такий загальнометодологічний підхід у дусі нелінійного підходу сьогодні більш на часі, ніж традиційний детермінізм, оскільки він враховує свободу волі і вільний вибір окремих індивідів, тобто свободу людини як її сутнісну визначеність.

Поряд із тим, засвідчуючи безпідставність апріорного домінування формаційного чи цивілізаційного підходу вважаємо, що цілісність історичних явищ доцільно розглядати лише з позицій плюрального взаємовизнання, взаємодоповнення та взаємозумовленості концепцій, що презентують минуле.

Погляд

За приклад можуть правити наукові розвідки Д. Бондаренка, який аналізує історичний поступ суспільства як етно-соціально-культурного організму у тривимірному просторі цивілізаційної, стадіальної та загальнолюдської (метафізичної) системи координат. Він стверджує, що той чи інший елемент соціальної будови перебуває, розвивається, зазнає змін одночасно у декількох вимірах. Переходить суспільство на більш високий або нижчий стадіальний рівень або залишається на попередньому залежить від його цивілізаційних особливостей, сформованих під впливом природного та соціального середовища. Стадіальне, таким чином, виявляється проявом цивілізаційного – одним із безпосередніх шляхів пристосування до середовища. Його умови впливають на стадіальний рівень і тип, тобто на форму, у якій знаходить вираз внутрішня динаміка природно-етно-соціального організму, що перебуває у взаємодії з тим, що існує поза його межами.

Солідаризується з вищезазначеною позицією М. Барг, який вважає, що теоретичний синтез цивілізаційного та формаційного підходів дозволить запобігти деформаціям та перекосам у сфері історичного пізнання, обумовлених одностороннім як об'єктивізмом, так і суб'єктивізмом. Історичний процес можна буде презентувати у річищі двох його первнів: об'єктивно-заданого та суб'єктивно-вольового. Концепція, яка включає об'єктивний (формаційний) і суб'єктивний (антропологічний) аспекти історичних процесів, на його думку, вперше відкриває можливість побудови власне історичної методології історії, яка дозволить відрізнити в історії суспільства не лише протистояння суспільних груп і класів, але й сферу їх взаємодії на основі їх загальнолюдських цінностей, не лише як вияв соціальних антагонізмів, але і область соціально-культурного консенсусу.

За приклад своєрідного методологічного симбіозу в історісофії можуть правити технократичні концепції розвитку людства (Д. Белл, Р.Арон, Е.Тоффлер, А.Турен та ін). З одного боку, основу їх складає концепція про три типи цивілізації (аграрна, індустріальна, постіндустріальна), з іншого - розвиток людства постає як послідовна їх зміна у часі, зумовлена прогресом науки і техніки. Формування даних концепцій відбувалось також шляхом врахування циклічності економічної динаміки, пов'язаної з періодичністю промислових криз у ХХ ст. Р.Арон, М.Туган-Барановський, Й.Шумпетер, П.Сорокін, А.Турен та інші пов'язували її з суспільними змінами. Ними висловлюються гіпотези щодо циклічної динаміки суспільства – тисячолітніх циклів. Докладно ця концепція представлена у творчості американського дослідника Е. Тоффлера.

Погляд

Е. Тоффлер – американський соціальний філософ, соціолог, публіцист, автор книг «Футурошок», «Третя хвиля», «Передбачення та передумови»,

«Зміщення влади», «Війна та антивійна» обрав предметом своїх наукових зацікавлень розвиток цивілізації. Дослідник виокремлює в історії суспільства три хвилі розвитку. Перша бере початок в часи неолітичної революції, коли людина перейшла до відтворюючого способу господарювання і закінчується становленням сільськогосподарської цивілізації. Друга – виникла з промислової революції. Її результат – індустріальна цивілізація. На початку ХХ століття розпочинається третя хвиля, яка символізувала собою новий спосіб життя, заснований на поновлюваних джерелах енергії. Цивілізаційний поступ людства здійснюється у напрямку від «аграрної» та «промислової» хвиль розвитку до «технологічної». Людство переживає нову технологічну революцію, що зумовлює створення всеохоплюючої надіндустріальної цивілізації, яка ґрунтується на комп'ютерних технологіях, електроніці, новітніх технологіях, тобто фактично йдеться про інформаційне суспільство. На суперцикли, на думку дослідника, нанизуються витки цивілізаційного поступу окремих народів та держав. Їх внутрішня структура, зародження, розвиток та занепад розглядаються дослідниками у контексті суперциклів. Це допомагає зрозуміти багатовимірність, відносність історичного процесу, проте не заперечує його загальних закономірностей.

Сучасним різновидом подібних теорій можна вважати концепцію інформаціонального суспільства, сформовану М.Кастельсом. Принципово важливим для визначення онтологічних засад сучасної суспільства є розуміння тих змін, що відбувається в цивілізаційному поступі людства. Передусім це стосується того, що в інформаційному суспільстві джерело продуктивності пов'язано із технологією генерування знання, обробки інформації та символічної комунікації. Особливість інформаційного способу розвитку полягає у тому, що здійснюється вплив знання на саме знання як головне джерело продуктивності, оскільки остання залежить, в першу чергу, від здатності ефективно обробляти і використовувати інформацію, засновану на знаннях. Так, людська думка стає безпосередньою виробничою силою. Крім того, нові інформаційні технології спричиняють створення нового співвідношення між соціальними процесами створення і обробки символів; відкривають можливість миттєвого доступу до них всієї планети. Ця нова якість сучасної цивілізації експлікована М. Кастельсом концептом «інформаціональність», під яким він розуміє атрибут соціальної організації, в якій завдяки новим технологічним умовам, генерування та передача інформації стали фундаментальними джерелами продуктивності і влади.

4.4 Нелінійність як одна з методологічних засад філософської інтерпретації історії

Мінливість та неповторність об'єкта вивчення, постійне виникнення нових соціальних подій та процесів зумовлюють актуалізацію інтерпретації

історичного буття через призму нелінійного підходу. Потрібно сказати, що нелінійність як методологічна позиція властива постнекласичній філософії. Так, зокрема М. Фуко писав про стрибкоподібне чергування епістем, П. Фейєрабенд поняття ризику як неупорядкованого і різноспрямованого розвитку та принцип проліферації.

Поняття

Нелінійність (термін запозичено з математики) - одна з характеристик динаміки соціальних феноменів у посткласичній філософії, з позицій якої суспільний розвиток розглядається як багатоваріантний, складний, стохастичний, нерівноважний процес.

Багатоваріантність – поняття, що характеризує систему з точки зору потенційно наявних шляхів її подальшого розвитку, що передбачає необхідність їх вибору.

Теоретичні засади:

Нелінійний підхід в історіософії базується на таких положеннях:

- розуміння історичного розвитку як процесу пошуку суспільством адекватних відповідей на виклики часу;
- визнання багатоваріантного розвитку соціального процесу (щодо історії передбачає аналіз нереалізованих можливостей у часі – «ймовірнісна історія»);
- розуміння спрямованості історичного розвитку не як неперервного шерегу причинно-наслідкових залежностей, а як результату перетинання струмів різних подій; ці струми посилюють або нейтралізують один одного;
- розуміння історичного феномена як нерівноважного, багатовимірного.

Суспільство, людина розглядаються у світлі нелінійного підходу як відкриті, нерівноважні системи, поведінка яких задається випадковим чином. В результаті ці системи переходять на новий рівень організації. В умовах сильної нерівноважності система самоорганізується, сама обирає оптимальний шлях свого функціонування. Такій системі ніхто не може нав'язати свій шлях розвитку.

Розуміння історичного буття через призму нелінійності детермінується невизначеністю та відкритістю. Світ минулого відкривається не як «той, що вже відбувся», а як «той, що постійно виникає, твориться» шляхом застосування нового дослідницького інструментарію дослідником у процесі історичної реконструкції.

Йдеться про творче продукування суб'єктом самого себе і навколишнього світу, про творення людиною світу людини як власної сутності. Історичний процес збагачується за рахунок включення людської

суб'єктивності. Історія радше постає як продукт сукупної діяльності людей з їх непередбаченим багатовекторним спрямуванням поведінки, а ніж як самодостатній й активний процес, наперед визначений об'єктивними законами. Якщо в лінійній історії сума причин веде до суми наслідків, то в нелінійній історії наслідки від накладання декількох дій можуть виявитися не тільки несумарними, але й прямо протилежними тим, що очікувалися. У складних, вкрай загострених періодах історії – точках біфуркації – посилюєть роль і відповідальність людини за ухвалені рішення.

Згідно із зазначеною методологічною позицією, людина розглядається як діяльнісно-буттєва. Вона будує своє життя, поєднуючи власні наміри з соціально-світоглядними орієнтирами, змістами та інтенціями. Переслідуючи свої цілі, реалізуючи проекти, втілюючи надії, людина не просто діє за логікою зовнішніх об'єктів, вона надає їм ті чи інші властивості, приписує певні визначення, включає у нові системи взаємин. Йдеться про творче продукування суб'єктом самого себе і навколишнього світу, про творення людиною світу людини як світу власної сутності. Окрема людина є водночас і продуктом історії і її творцем. Історія стає подією.

Погляд

І. Предборська вважає, що поряд із класичною парадигмою у вигляді її альтернативи й водночас доповнення почала формуватися парадигма соціальної динаміки на принципово інших засадах – нерівноважної соціодинаміки. Її рисами є обмежений раціоналізм, відсутність глобальної тенденції висхідного розвитку, флуктуаційність, плюралізм, нелінійність, нерівноважність, невизначеність соціальних процесів, випадковість, стохастичність, самоорганізованість системи, негарантованість існування, катастрофічність.

Становлення нового образу соціодинаміки пов'язане з істотними зрушеннями в усвідомленні історичного процесу. Суть полягає у тім, що на зміну одновимірному, однолінійному образу приходять багатовимірні перспективи культурно-історичних процесів.

Поняття

Багатовимірність – характеристика і показник складності соціального організму, що розкривають відношення між його структурами, кожна з яких є повноцінним виміром того цілого, до котрого вона входить.

Поняття багатовимірності за своєю суттю не є економічним, політологічним, соціологічним тощо. Воно постає як загальносистемна цивілізаційна характеристика, що відображає не лише будь-який аспект явища, але і його опис загалом. Багатовимірність мотивацій поведінки та плюралізм пошуків соціальних груп та особистостей роблять непередбачуваними характер і наслідки складних соціальних взаємодій.

Погляд

Американський філософ Г. Маркузе у праці «Одновимірна людина» аналізує феномен згорання (придушення) вимірів суспільного життя. Центральний у його праці є поняття «одновимірність». «Одновимірна» форма суспільного життя, на думку дослідника, це така, яка позбавлена опозиції. Цим поняттям характеризується стан соціуму, що відображає певний фундаментальний дефект його існування як суспільства без альтернативи. Втрачається намір, що живить силу негативного мислення – «критичну силу Розуму», відбувається «згорання вимірів». «Одновимірне» суспільство входить у протиріччя з природою людських потреб. У людини формуються хибні, репресивні потреби. Сама вона стає «одновимірною», оскільки втрачає здатність критично ставитися до реальності. Як наслідок, виникає модель одновимірного мислення й поведінки. За таких умов людина позбувається підґрунтя, на якому можна було б розвивати власну автономію, а тим паче здатність протистояти цілому, тобто соціуму.

«Згорання виміру» означає придушення можливості й історичної потенції. Це придушення минулого самого суспільства, а також його майбутнього тією мірою, якою останнє спонукає до якісних змін, до заперечення теперішнього. Логічно, що «суспільство без альтернативи» має менше шансів на продовження свого існування порівняно із «суспільством з альтернативою». Згорання вимірів – характерна риса 70-річної практики більшовизму. Система тоді є більш життєздатною та плідною, коли вона має більше щаблів свободи, тобто вимірів буття, що реалізовані та реалізуються.

Г. Маркузе стверджує, що історичні альтернативи, які існують у суспільстві, набувають реальності і стають фактами за умови соціальних змін. Історія – це царство випадку у царстві необхідності, тому питання полягає у тому, які із різноманітних можливостей і даних способів організації і використання наявних ресурсів у суспільстві мають найбільшу ймовірність оптимального розвитку.

Погляд

В. Мельник зазначає, що в синергетичній інтерпретації історії пластична і алогічна, функціонує, власне, як «самопідтягування» людства до певних проектів. Вони створені у різних місцях, різними особами, групами, державами і реалізовані повністю, частково чи зовсім не здійснені. Отже, стверджує науковець, реальна історія, незалежно від того, як вона сприймається теоретично, характеризується невизначеністю. Вона й спонукає появу множини точок зору на те, що було, може чи не може бути. Через це реальна історія розгортається як діяльно-практичний плюралізм, що має синергетичний первень. На відміну від лінійного тлумачення історії, що спирається на принцип оптимізації («здобутків і досягнень»),

синергетика визначає, що даний принцип ігнорує «можливість» радикальних перетворень (тобто перетворень, що змінюють саму постановку проблеми і тим самим характер рішення, котре потрібно знайти) й інерційні зв'язки, котрі в кінцевому підсумку змішує систему перейти в режим функціонування, що зумовлює її загибель.

4.5 Сенс історії як історіософська проблема

Історія покликана не лише віднайти відповіді на запитання, як жили наші пращури, про що думали, що відчували, але й окреслити орієнтири подальшого суспільного поступу для прийдешніх поколінь. Для людини, яка живе у сучасну добу, минуле є лише передумовою, вихідною умовою її власного життя, не вичерпуючи всього його змісту. Філософський інтерес до минулого має практичну зумовленість і ставить завдання знайти важливий для сучасності практичний сенс. Знати історію і бути в історії -- різні речі. У чому дійсно історичне буття людини? Минуле історія дозволяє зрозуміти, відповісти на запитання: як раніше жили люди? Але відповідь не дає ніякої гарантії правильності обрання життєвого шляху в сучасну добу. Складається враження, що люди нічому не вчаться в історії. Але питання змушує людей дивитися на минуле очима не тільки історика, але й філософа, бачити в минулому не замкнутий та ізольований від людей світ, але й умови власного життя. Філософія має справу зі свідомістю, але не зі свідомістю професійного історика, для якого історія існує не як факт, даний у досвіді вивчення історичних джерел, а як цінність, що має безпосередній зв'язок із буттям в історії і лежить за межами будь-якого можливого досвідного знання. Ніяке знання історичних фактів, доступних історичному, не може розкрити людям сенс буття людини, а лише цінність людей, людини для історії, оскільки сенс лежить у сфері не тільки сущого, але й належного, і не може бути досягнутий розумом, що звик оперувати одними лише фактами.

Запитання про те, ким люди є в історії і чим історія є для сучасності, тобто в чому людська цінність історії, і є тим головним запитанням, на яке намагається відповісти філософ або будь-яка людина, що мислить філософськи. Якщо люди, людина в історії - ніхто, то й історія для людей ніщо - порожнеча, позбавлена змісту і значення, Але так, звичайно, не буває. Людина живе в історії, і у будь-якому випадку є в ній щось, із чого випливає, що історія має для людини визначену цінність. Цінність, звичайно, різна у людей різних епох. Але там, де цінність вперше усвідомлюється людиною, виникне філософія з її прагненням раціонально уявити цінність у вигляді якоїсь більш-менш систематизованої ідеї історії. Якщо для історика ідея історії існує просто як даність свідомості, про походження якої не завжди можна скласти ясне уявлення, то для філософа свідоме формулювання такої ідеї - головна мета діяльності. Філософ, звичайно, не придумує ідею історії, як і будь-яку іншу, власним розумом, а знаходить її в історичній свідомості епохи, експлікує з усього розумового матеріалу своєї епохи. Ідея прогресу й ідея кінця історії не вигадані філософами, а виникають як стихійно панівний

умонастрій епохи і лише потім одержують ідейне оформлення у філософських текстах. У філософії найцікавіше і найцінніше не те, за що ратує філософ - рух уперед до світлого майбутнього або назад до Золотого віку, а як будує систему доказів, як формується ним ідея руху вперед. Адже ніякими посиланнями на факти, відомі історичній науці, не можна довести правомірність руху ні в той, ні в інший бік, як і не можна упевнитися у самій наявності руху.

Поняття

Сенс історії — синтетична категорія, що охоплює буття як самого історичного процесу, так і його пізнання, а також історичну свідомість, історичну пам'ять тощо. Сенс історії допускає єдність суб'єктивного й об'єктивного в історичному процесі, у минулого і сучасного.

Сенс історії припускає розгляд історичного буття з позиції спрямованості розвитку людського суспільства, осмислення логіки розвитку та розкриття суті спрямованої, доцільної діяльності людини та характеризує діяльність людей, сповнених свідомістю, припускає почуття соціальної відповідальності кожного члена суспільства, необхідність свідомості місця і ролі в соціальних умовах, спільність переживання за майбутнє людства.

Сенс історії зв'язаний із вивченням об'єктивного, іманентного змісту історичного прогресу, - спрямованості його реалізації, гуманізації суспільних відносин, з історичним пізнанням та історичною свідомістю.

Сенс історії вбачається у реалізації певних принципів, ідей, сутностей або цінностей. Такі об'єктивно існуючі всезагальності впорядковують історичне життя людства у організоване ціле, прозоре для філософського самоусвідомлення.

Науково-теоретична відповідь на запитання про спрямованість історії в її цілісності неможлива, як неможливе і обґрунтування або спростування історичного прогресу. Але це не означає, що таке питання виявляється марним, цілком вигаданим, воно просто не є питанням конкретної науки. Проблема спрямованості і сенсу історії суто філософська, вона має коріння в безпосередньому житті людей і саме там набуває особливого значення. Філософія розуміє історію не як сукупність історичних подій і фактів, а як реальність, яка створюється людиною і має для неї значущість, цінність. Людина не може жити і творити без бачення перспективи свого теперішнього життя. А це передбачає певне ставлення до історії, визначення свого місця в ній. Кожна епоха бачить логіку історії та її сенс, виходячи зі своїх уявлень про свободу, щастя, справедливість, добро, мир. Філософія лише відбиває в теоретичній формі, узагальнює набутий людством духовний досвід в усвідомленні історії.

Жодне фактичне знання про минуле не дозволяє розглядати історію в її цілісності. Людська історія є принципово незавершеною. Знаходячись всередині незавершеного процесу, не знаючи його кінця, не маючи іншої

системи для порівняння (бо людство - єдине і унікальне, іншого просто немає), не можна сказати, на якій стадії всесвітньої історії як цілого людство знаходиться. До того ж історичний процес, на відміну від природних явищ, є процесом людської діяльності і творчості, який передбачити дуже складно.

Проблема сенсу історії набуває гостроти в переломних, кризових, пограничних ситуаціях. Осмислення та вирішення цієї проблеми зумовлюється при цьому особливостями як ситуації, так і внутрішнього, духовного світу людей, що прагнуть отримати відповідь на свої смисложиттєві питання.

В античності ця проблема розглядається через призму протиставлення неблаганного ходу «хроносу» як уособлення добрих часів; у середньовіччі - через протиставлення священної історії світській, ключем до досягнення сенсу якої постає явлення Христа. Для мислителів Нового часу сенс історії полягав в утвердженні та повсюдному здійсненні розумного, духовного первня як субстанції та рушія історичної проблеми; для представників німецької класичної філософії – у прогресі усвідомлення свободи та його реалізації з часом як атрибутивної ознаки кожної людини. У системі трактування історії К. Марксом проблема сенсу історії пов'язується вже не тільки й не стільки з пізнанням, скільки з практичним перетворенням історичної реальності, а саме: створення суспільства, в якому вільний розвиток кожного стане умовою розвитку всіх індивідів, буде досягнуто такий рівень його економічного процвітання, котрий дозволить здійснювати основний принцип комунізму: «від кожного - за здібностями, кожному - за його потребами».

Серед трактувань сенсу історії, що співіснують нині у значенні основних, можна виокремити наступні:

- **теологічне** (М. Бердяєв, Ж. Марітен, А.-І. Маррі) - розглядає історію як частину морального вчення, завданням якого є містичне споглядання божественного розуму. За таких умов історія є процесом саморозвитку і самовдосконалення людини, наслідком якого є зближення, «злиття» сакральної і людської історії в «історію порятунку».

- **екзистенціалістське** (М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр, А. Камю) - наголошує на зростанні процесу відчуження людини від зовнішнього середовища, нівелювання свободи та моральних цінностей умовами буття. Тому сенс та мета історії полягають у гуманізації людини, прагненні до свободи і «відкриті буття у людині».

- **антиістористське** (К. Поппер, А. Данто) - відкидає думку про те, що наукові дослідження здатні відкрити загальні закони руху суспільства, їх завдання полягають у констатації статичних закономірностей, властивих суспільству певної епохи, які в інших обставинах вже не діють іншим чином. Тому історія як така позбавлена сенсу, його їй може надавати лише людина.

- **герменевтичне** (М. Гайдеггер, Х.-Г. Гадамер, П. Рікбор) - стверджує, що людина є сама історією, оскільки є результатом попереднього розвитку. Людина сприймає світ минулого, окреслює

його цінність крізь призму тексту. Інтерпретація тексту спрямована на конструювання історичної реальності з метою набуття власного досвіду.

- **комунікативне** (Ю. Габермас, К. Ясперс, К. О. Апель) - наголошує, що людина як історична істота, завжди знаходиться у взаємозв'язку, «комунікації» з іншими людьми. Сенс та мета історії полягають у залучення людей до активного та вільного міжособистісного духовного спілкування.

- **антираціоналістичне** (Т. В. Адорно, М. Горкхаймер, П. Фейєрабенд) - заперечує цивілізаційний характер історії західноєвропейської культури як такої, що поглиблює відчуження людини у реаліях суспільного життя. «Істинним» може бути лише заперечення будь-якої позитивності, будь-якого завершення та системності. Пророкується історична безперспективність, оскільки результат подолання відчуження «завжди гірше, ніж те, що подолали».

- **віталістське** (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт) - розглядає сенс історичного поступу як низку циклів усвідомлення й втілення цінностей. До найвищих споконвічних загальнолюдських святинь, притаманних людству протягом всієї його історії дослідники відносять цінність життя, благо, святість, гідність, свободу, добро, любов, красу тощо;

- **екуменічне** (А. Дж. Тойнбі) - аналізує історію як множину культурно-історичних форм (культур, цивілізацій). Виникнення й зростання цивілізацій пов'язується з енергією життєвого пориву, а надлом, деградація й дезінтеграція - з виснаженням їх життєвих сил. Будь-яка цивілізація виникає як певна відповідь на виклик середовища, що розуміється як сукупність природних й соціальних умов.

Звичайно, цим не вичерпується усе розмаїття підходів до розуміння сенсу історії у філософії історії.

Погляд

Свою філософську концепцію сенсу людини та її буття німецько-американський християнський теолог, філософ культури Пауль Тіллх побудував на ідеї протилежності між Богом та Людиною, священною історією і мирськими діяннями, вірою і реальним життям.

Така ідея протилежності забарвлена в екзистенціалістичні тони: історичний прогрес антигуманний, людина неспроможна перетворити світ, сама людина відчужена від своєї суті і неспроможна з нею возз'єднатися. Причиною тому є споконвічна гріховність людини, що майже абсолютно відокремила її від трансцендентного Бога і зростає через сміливі зусилля, що почалися з епохи Відродження, поставити себе, людину, у центр Всесвіту. Філософ здійснює історико-культурний аналіз буття людини у світі та стверджує, що сенс історії пов'язаний із тими моментами, коли Буття

відкриває себе людині (кайрос). Кайрос - подія, що перебуває й усередині, і поза історією, крапка, в якій історія трансцендентує, проривається до своєї надтимчасової основи. У Новому Завіті кайрос - це час, коли Бог посилає у світ людей свого Сина, а також час встановлення Царства Божого. Головним Кайросом історії Пауль Тілліх вважає акт утілення Слова Божого.

Погляд

Один із засновників німецького екзистенціалізму Мартін Гайдеггер у своїх працях презентував онтологічне тлумачення історичного процесу та історичності самої людини. Він звернув увагу на небезпеку утилітарно-прагматичної спрямованості сучасної культури, визначивши життєво важливим для людських доль наповнення культури вищими, полишеними прагматизму духовно-моральними сенсами. Філософ стверджував необхідність захисту унікального буття природи, самотності культури і мови кожного народу.

Філософські побудови М. Гайдеггера досить часто спираються на сміливе експериментування з мовою. Визначаючи сутність мови як «домівки буття», філософ зауважував, що мова є здійсненням тієї оповіді, в якій історично кожному народу відкривається його світ. У своїй мові народ знаходить можливість визначеного розуміння буття, той чи інший проект поведінки. Історичність як власне людська якість виникає і відтворюється лише в мовній практиці поколінь, існування яких є завжди буттям у передбачуваному світі, буття у світі успадкованих (разом із мовою) проектів. Але ця історичність – не незмінна першооснова світової історії, а сама — лише один з можливих проявів суті буття, тимчасовості.

М. Гайдеггер висловлює занепокоєння у зв'язку із втратою людиною сенсу та абсурдністю її життя у сучасному світі. Людина як буття-у-світі, як Світ людини, може існувати й існує історично лише тому, що тимчасова в основі буття. Тимчасовість історичного існування народу переживається кожним поколінням і кожним індивідом як буття між народженням і смертю. Людське існування пояснюється, виходячи з контексту реальних і практичних відносин людини з світом. Людина все більше поглинається повсякденними турботами, забуваючи про сенс свого буття. Вона втрачає почуття власної унікальності і впадає в опосередковане існування

Саме доля конститує споконвічну історичність людського існування. Доля і є справжня історичність.

Історія людства розглядалася з єдиного первня, пошуку єдиного смислу у поглядах представників російської філософської релігійної думки XIX-початку XX століття М. Бердяєва, В. Соловйова, Л. Толстого, Л. Шестова та ін. Історичний розвиток розумівся мислителями як протиборство двох первнів: свободи та необхідності, тілесного та духовного. Проте рушійною

силою історії є віра. Релігійна віра лежить в основі всіх людських бажань та вчинків.

Погляд

Значне місце пошуку сенсу історії у своїй творчості відводить М. Бердяєв. У книзі «Сенс історії» філософ стверджує, що природа й історія є етапами саморозкриття духу, коли дух проривається у феноменальний світ і перериває його процес. Такі прориви й означають завершення дії певних, вихідних історичних розумінь. Що це за етапи? Перший етап — античний. Він характеризується статичністю думки, коли історичне пізнання ще не зароджується, а людина заглиблена в надра природної необхідності. Другий етап пов'язаний із долею єврейського народу, який, на думку філософа, відіграв виняткову роль у зародженні створення історії та внесенні у світове життя людського початку історичного. Третій етап — християнство, містерія визволення людини з-під влади природної стихії. Сенс також і в появі всесвітньої історії. Християнство розкрилось як момент зустрічі єврейської, грецької і римської культур з ідеєю есхатології. Епоха Відродження — четвертий етап, що характеризується відмежуванням людського розуму від Божественного, що породило його самовпевненість. Згодом ця обставина призвела до зменшення творчих сил, непов'язаних вищою метою. На відміну від Середньовіччя, Реформація (п'ятий етап) утверджує один Божественний первінь, заперечуючи самотійність людської природи. Освіта з її культом критичного розуму перетворила світ на об'єкт дослідження, відокремивши людину від космічного життя; погляд на людину як на атомарну одиницю зумовив поразку правових начал та ідей волі, рівності, братерства. Соціалізм (шостий етап), що став реакцією на невдачу Французької революції в перетворенні ідей на дійсність, з'єднав месіанську ідею створення Царства Божого на землі з твердженням, що така ідея єдина. Тотальна ідеологізація призвела до знедуховлення історії, коли у дію вступив метод історизму, і перед людством постала дилема: «заглибитися в безодню небуття — або повернутися до внутрішньої таємниці людської долі... пройшовши всі стадії руйнівної, критичної, негативної епохи». Але всі етапи, усе це Зло історії — не тільки різні її роздуми, без яких в принципі вона не могла б відбутися: це є різні способи тримати відповідь за усе те, що відбувається в ній. Власне, така гранична моральна відповідальність кожної людини за свої вчинки і є обґрунтуванням есхатології історії.

Оригінальні ідеї щодо спрямованості та сенсу історії висловили представники «російської історичної школи» М. Ковалевський, І. Лучинський, В. Гер'є. П. Виноградов, М. Кареев та ін. Розвиваючи позитивістську систему поглядів, російські історики у центр своїх історіософських пошуків поклали ідею загальнолюдського прогресу (у якому

втілюється і мета та сенс історії), яка реалізується через розвиток окремих народів.

Погляд

У праці «Основні питання філософії історії» М. Карєєв виокремив п'ять видів прогресу – розумовий, моральний, політичний, юридичний, економічний. Відповідно до них вчений визначив стадії розвитку суспільства: первісну (стадію панування грубої сили), суспільство з послабленням грубої сили, суспільство поєднання свободи й порядку, ідеальне суспільство – царство істинної справедливості.

Історія, на думку М. Карєєва, представляє собою постійно змінювану дійсність, і кожний попередній етап не має підстав судити про наступний, отже, цілком нереально передбачити майбутнє.

Спочатку проблема сенсу історії ставиться переважно як питання про сенс історії людства загалом. Потім здійснюється зміна даної проблеми з акцентом на відповідне суспільство, культуру та людину цього суспільства чи культури. Сенс історії не зводиться лише до розвитку суб'єкта історичної життєдіяльності. Він має охоплювати як мінімум чотири параметри цієї життєдіяльності: по-перше, самопізнання чи самоідентифікацію суб'єкта історії, спрямовану на формування його автентичного самоусвідомлення своєї неповторності; по-друге, розвиток тих своїх сильних сутнісних сил, що зумовлюють не тільки соціальну типовість суб'єкта, а і його нетиповість, унікальність; по-третє, пошук і вибір саме свого осередку в структурі масштабної цілісної історичної системи, який, із одного боку, робить можливою ефективну реалізацію суб'єктом саме його здатностей, з іншого – якомога повніше відповідає запитам означеної системи щодо даного суб'єкта; по-четверте, сенс історії має охоплювати автентичну та повноцінну самореалізацію суб'єкта в історичному процесі.

Усі існуючі точки зору з проблеми сенсу історії є не що інше, як вираження та відображення тих чи інших реальних граней цієї проблеми у масштабі того чи іншого індивіда історії на певному етапі його розвитку. Тому кожна з них отримує право на існування як один із відтінків чи аспектів осмислення цієї проблеми.

Висновки:

- *Особливості історичних уявлень, що сформувалися в різні історичні епохи, дослідники презентують різними моделями, серед яких провідне місце займають циклічні та лінійні.*
- *Історичні процеси в контексті циклічності постійно повертаються на вже пройдений людством шлях. Засадничою ідеєю циклічності моделей є те, що періодично історія вичерпує свій*

потенціал і повертається до свого початкового стану, щоб знову повторитися.

- Історія як лінійний процес розглядається у двох площинах: як прояв прогресу і як прояв регресу.

- Ідеї прогресу щодо трактування історичних явищ та фактів знайшли своє відображення та розвиток в епоху Відродження та Нового часу. Історію як прогресивний лінійний процес розглядали у своїй працях Ф. Бекон та М. Ж. Кондорсе.

- Ідеї прогресу суспільної історії логічно пов'язані з поглядом на минуле з позиції регресу, тобто деградації та занепаду.

- Поняття прогресу та регресу є співвідносними, оскільки прогрес в одних сферах суспільного життя здатний супроводжуватися регресом в інших і навпаки. Відтак історія не розглядається однобічно та однолінійно.

- Поступальний розвиток людства ототожнюється із сформованим в епоху Просвітництва класичною методологією історії. Класична парадигма осягнення історичного буття пояснює минуле людства крізь призму науково обґрунтованих законів та закономірностей. Стрижнем класичної методології історії є площина причинно-наслідкових зв'язків, що обумовлюють історичне буття.

- Методологічною позицією, яка в діалогічній взаємодії з формаційним підходом здатна доповнити багатоманітну мінливу картину історичного буття, є цивілізаційний підхід. На відміну від формаційного аналізу суспільного життя, котрий представляє онтологічний зріз історичного буття, цивілізаційний підхід – це, власне, феноменологічний аналіз життя, предметом котрого є світ унікальних цивілізаційних утворень, що існували в історичному просторі. Як пізнавальний конструкт осмислення минулого він презентує горизонтальний вимір культурно-історичного життя епохи, де свідомим творцем, автором та актором історичних процесів є людина.

- Через призму законів неможливо пояснити різноманітність та багатогранність історичного буття. Лінійні уявлення історичних процесів не залишають місця для унікальних подій та новацій, виводять за межі наукового пізнання «світ ірраціонального».

- Мінливість та неповторність об'єкта вивчення, постійне виникнення нових соціальних подій та процесів зумовлюють актуалізацію інтерпретації історичного буття через призму нелінійного підходу. Суспільство, людина розглядаються у світлі нелінійного підходу як відкриті, неврівноважені системи, поведінка яких задається випадковим чином. В результаті ці системи переходять на новий рівень організації. В умовах сильної неврівноваженості система самоорганізується, сама обирає

оптимальний шлях свого функціонування. Такій системі ніхто не може нав'язати свій шлях розвитку.

- *Історичний процес збагачується за рахунок включення людської суб'єктивності. Повернення людини в центр аналізу історичних процесів дає можливість реалізувати сучасний ціннісний пріоритет суспільного розвитку, а саме: суспільство для людини. Погляд на історичні події з позиції безпосередніх учасників, переосмислення їх з точки зору людських цінностей стане основою примирення, формування толерантного демократичного суспільства.*

- *Історія радше постає як продукт сукупної діяльності людей з їх непередбаченим багатовекторним спрямуванням поведінки, а ніж як самодостатній суспільний процес, наперед визначений об'єктивними законами. Якщо в лінійній історії сума причин веде до суми наслідків, то в нелінійній наслідки від накладання декількох дій можуть виявитися не тільки несумарними, але й прямо протилежними тим, що очікувалися.*

- *Сенс історії припускає розгляд історичного буття з позиції спрямованості розвитку людського суспільства, осмислення логіки розвитку та розкриття суті спрямованої, доцільної діяльності людини та характеризує діяльність людей, сповнених свідомістю, припускає почуття соціальної відповідальності кожного члена суспільства, необхідність свідомості місця і ролі в соціальних умовах, спільність переживання за майбутнє людства.*

Питання для самоконтролю

1. Визначте характерні риси лінійного розуміння історичного процесу.
2. З'ясуйте спільне та відмінне у методології суспільно-гуманітарних та природничих наук.
3. Визначте спільні та відмінні риси формаційного та цивілізаційного підходу у трактуванні подій минулого.
4. В чому суть нелінійного підходу до вивчення історії?
5. Прокоментуйте позицію Е. Тоффлера щодо суспільного розвитку? Чи погоджуєтеся Ви з точкою зору автора? Обґрунтуйте.
6. У чому суть концепту «інформаціональність» М. Кастельса?
7. З'ясуйте особливості синергетичної інтерпретації історії?
8. Проаналізуйте формаційну теорію К. Маркса. Наведіть факти, які свідчать про спроби марксизму вийти за межі лінійного підходу.
9. Що таке сенс історії? Прокоментуйте наведені точки зору з цієї проблеми.
10. З'ясуйте поняття «культурно-історичний тип». З яким культурно-історичним типом і чому М. Данилевський пов'язував майбутнє людства?

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Шпенглер О. Присмерк Європи

Друкується за виданням: Освальд Шпенглер. Закат Європи // Філософія історії: Антологія: Учеб. Пособие для студентов гуманит. вузов / Сост., ред. и вступ. ст. Ю.А. Кимелева. – М.: Аспект Пресс, 1995. – С.158-187.

Що таке всесвітня історія? Певна річ, деяка духовна можливість, внутрішній поступ, деякий вираз почуття форми. Але як би не визначено було почуття, воно є далеким від завершеної форми, і як би ми не відчували і не переживали всю всесвітню історію і як би ми не були повністю упевнені у можливості для нас оглядати усю її подобу, тим паче, у теперішній час нам відомі лише деякі її форми, а не сама форма. Кожен, хто би не спитав, безперечно, впевнений, що він ясно і визначено визначає періодичну структуру історії. Ілюзія ця полягає в тому, що ніхто ще серйозно над нею не задумувався, і ніхто не сумнівався у своєму знанні, так як не підозрює, як багато тут ще приводів для сумнівів. Дійсно, образ всесвітньої історії є недослідженим духовним надбанням, перехідним – навіть в колах фахівців істориків – незайманим від покоління до покоління і має потребу хоча би у малій частці того скептичного до себе ставлення, яке, починаючи з Галілея, розклало і поглибило вроджену картину природи.

...Але ця загальноприйнята форма не допускала її поглиблення, і так як від неї не бажали відмовитися, тому відмовилися від можливості дійсно зрозуміти історичний зв'язок. Їй ми зобов'язані тим, що значні морфологічні проблеми історії зовсім ще не виявлені. Вона дотримувалася формального розгляду історії на тому низькому рівні, якого би соромилися у будь-якій іншій науці.

...Всередині тих вузьких меж, які є передумовою цієї концепції, вона мала, безперечно, свої підстави. Ні індійська, ні навіть єгипетська історія не потрапляють до кола її спостереження. Назва «всесвітня історія» на вустах цих мислителів означає одиничне, вищою мірою драматичну подію, сценою для котрої слугувала країна між Елладою і Персією. Тут отримує свій вираз чіткий дуалістичний світогляд східної людини, але не під кутом зору полярності, як протиставлення душі та тіла, як у сучасній йому метафізиці, а під кутом зору періодичності, як катастрофа, як поворотний пункт двох епох між створенням світу і його кінцем, причому залишались цілковито без уваги явища, не фіксовані, з одного боку, античною літературою, з другого – Біблією. У цій картині світу образ «Давнього світу» і «Нового часу» в той же час виходить цілком очевидним протиставленням язичницького і християнського, античного і східного, статуї і догми, природи і духу, що формулюється у площині часу як процес подолання одного іншим. Історичний період набуває релігійних ознак відплати. Звичайно, це базується на вузьких і, швидше за все, провінційних поглядах, а логічний і завершений

у собі аспект цілком пов'язаний із певною місцевістю і певним типом людини і не здатний ні до якого природного поширення. ?

...Замість монотонної картини всесвітньої історії, триматися за яку можливо лише закриваючи очі на переважну кількість суперечливих фактів, я бачу феномен множини потужних культур, що виростають первісною силою з надр країни, до якої вони строго прив'язані протягом всього свого існування, і кожна з них накладає на свій матеріал – людство – власну форму, і у кожної своя ідея, власні пристрасті, власне життя, бажання і відчуття і, нарешті, власна смерть. Ось фарби, світло, рух, які не відкрило ще ні одне розумне око. Є розквітаючі і старіючі культури, народи, мови, істини, боги, країни, як є молоді та старі дуби, гілки і листя, але немає старіючого людства. У кожної культури є свої можливості, виявлення, що виникають, дозрівають, в'януть і ніколи знову не повторюються. Є багаточисельні, у самій своїй суті одне від одного відмінні, пластики, живопис, математики, фізики, кожна з обмеженою життєвою діяльністю, кожна замкнута у собі, подібна до того, як у кожного виду рослин є власні квіти та плоди, свій тип росту та смерті. Культури ці – живі істоти вищого порядку, які виростають зі своєю піднесеною безцільністю, подібно квітам у полі. Так само, як рослини і тварини, вони належать до живої природи Гете, а не мертвої природи Ньютона. У всесвітній природі я бачу картину вічного творення і зміни, чудового становлення і смерті органічних форм. А присяжний історик бачить у ній подобу якогось стрічкового черв'яка, який невтомно нарощує епоху за епохою.

...Цивілізація є незмінною долею культури. Тут ми досягаємо того пункту, з якого стають вирішеними останні і складні питання історичної морфології. Цивілізація – це ті самі граничні та штучні стани, здійснити котрі здатний вищий вид людства. Вони – завершення, вони слідуєть за становленням, як смерть за життям, як нерухомість за розвитком, як розумова старість і закам'яніле світове місто за селом і задушевеним дитинством, що являється нам дорикою і готикою. Вони – неминучий кінець, і тим паче з внутрішньою необхідністю до них завжди приходили.

Питання:

1. Чому автор заперечує формаційну періодизацію всесвітньої історії? Чи згодні Ви з думкою автора? Обґрунтуйте.
2. Як автор трактує поняття цивілізація? Чи згодні Ви з таким поясненням цивілізації? Обґрунтуйте.

Лотман Ю. Культура і вибух

Друкується за виданням: Лотман Ю. Культура и взрыв / Юрий Лотман. – М.: Гнозис: Прогресс, 1992. – 271с. – С. 28-30.

... Майбутнє уявляється як простір можливих станів. Відношення сучасного і майбутнього вимальовується наступним чином. Сучасне – це спалах смислового простору, що ще не розгорнувся. Він містить у собі

потенційно усі можливості майбутніх шляхів розвитку. Важливо підкреслити, що вибір одного з них не визначається ні законами причинності, ні ймовірністю – в момент спалаху ці механізми повністю виключаються. Вибір майбутнього реалізується як випадковість. Тому він має дуже високий ступінь інформативності. Одночасно момент вибору є і відкиданням тих шляхів, яким судилося так і залишитися лише потенційно можливими, і момент, коли закони причинно-наслідкових зв'язків знову вступають у свою силу.

Момент спалаху – одночасно місце різкого зростання інформативності усієї системи. Крива розвитку перескакує тут на зовсім новий, непередбачуваний і більш складний шлях. Домінуючим елементом, який виникає в результаті спалаху і визначає майбутній рух, може стати будь-який елемент системи чи навіть елемент з іншої системи, що випадково був втягнутий спалахом у сплетіння можливостей майбутнього розвитку. Проте на наступному етапі він уже створює передбачуваний ланцюг подій.

...Однак усі досліди прогнозування майбутнього в його кардинально вибухових моментах демонструють неможливість однозначного передбачення різких поворотів історії. Історичний процес можна співвіднести з експериментом. Проте це не наочний досвід, котрий вчитель фізики демонструє у своїй аудиторії, наперед точно знаючи результат. Це експеримент, який ставить перед собою вчений, щоб виявити невідомі ще йому самому закономірності. Головний експериментатор не педагог, що демонструє свої знання, а дослідник, який розкриває спонтанну інформацію свого досліду.

Момент вичерпання спалаху – поворотна точка процесу. В сфері історії це не лише початковий момент майбутнього розвитку, але й місце самопізнання. Включаються ті механізми історії, які покликані їй самій пояснити, що відбулося.

Подальший розвиток ніби повертає нас вже у свідомості до початкової точки спалаху. Те, що сталося, отримує нове буття, яке відображається в уявленнях спостерігача. При цьому відбувається докорінна трансформація події: те, що відбулося, як ми бачимо, випадково, уявляється як єдино можливе. Непередбачуваність заміняється у свідомості спостерігача закономірністю. З його точки зору вибір був фіктивним, «об'єктивно» він був визначений усім причинно-наслідковим рухом попередніх подій.

Саме такий процес відбувається, коли складне сплетіння причинно обумовлених і випадкових подій, який називаються «історією», є предметом опису спочатку сучасників, а потім істориків.

Питання:

1. Що автор розуміє під моментом спалаху?
2. Чи погоджуєтеся Ви з думкою автора про те, що сучасність містить у собі потенційно усі можливості майбутніх шляхів розвитку? Відповідь обґрунтуйте.

Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії

Друкується за виданням: Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. / Райнгарт Козеллек / Пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2006. – 436 с. – С. 232-233.

... Як історикам нам також відомо, що в історіях щоразу відбувається більше або менше, порівняно з тим, що є потенційно заданим наперед їхніми передумовами. З огляду на цю обставину історія завжди зберігає свою новизну та здатність дивувати. І все ж передбачення, які підтвердилися, дають підстави для висновку, що історія ніколи не буває цілковито новою, що вочевидь існують довгострокові або навіть сталі умови, в результаті дій яких зазвичай і народжується щось нове. Будь-яка окрема історія, учасниками якої ми є, переживається нами як щось одноразове, неповторне, хоча умови появи цієї неповторності, в жодному разі, не є новими. Існують структури, яким вдається встояти під тиском змін, і процеси, перебіг яких усе ще триває: зумовлюючи відповідні одиничні події, з яких і складається історія, вони переживають їх у часі. Інакше кажучи, існують різношвидкісні процеси перетворень.

Географічні умови взагалі не змінюються, або ж це відбувається лише під впливом технічного опанування саме цих географічних передумов людської діяльності. Правові та інституційні умови теж змінюються повільніше, аніж політичні дії, знаряддям яких стають ці юридичні чи інституційні умови. Способи поведінки та ментальність також міняються повільніше, аніж мистецтво їхньої зміни шляхом ідеологічного чи пропагандистського впливу. Конфігурація політичних сил теж зазнає змін протягом довших термінів часу, порівняно зі змінами, що виринають в темпі швидшому, ніж зазвичай, під час війни чи революції.

Навіть якщо якась окремо взята історія й залишається одноразовою, існують різні рівні швидкості змін, котрі ми повинні в теорії розрізняти між собою, щоб отримати можливість шляхом зіставного аналізу оцінити одноразовість і живучість в часі подій.

Питання:

1. Чому історія завжди зберігає здатність дивувати та бути новою, неочікуваною? Відповідь обґрунтуйте.

Андрущенко В. Організоване суспільство

Друкується за виданням: Андрущенко В. Організоване суспільство / В. Андрущенко. – К.: Амфора, 2004. – 658с.- С. 23-24.

...Дослідження обставин руйнації різних імперій дозволяють виокремити внутрішні та зовнішні причини цього історичного дійства. Історія свідчить, що нерідко імперія гине саме під тиском зовнішнього ворога, який захоплює її територію, поневолює народ військовими засобами. Військова агресія більш сильного супротивника і є тією першою і головною зовнішньою причиною, в силу якої імперія завершує

своє існування, розпадається, асимілюючи в інші, більш потужні соціальні утворення. Досить часто до занепаду імперії підштовхують перманентні наскоки з боку кочових племен і народів. Через свої локальні дії, будучи не в силі «повалити імперію мірою», вони, скоріш, її «розхитують».

Більш вагомою причиною падіння імперії є причина внутрішня - ті об'єктивної обумовлені й суб'єктивно заангажовані процеси, які відбуваються в її межах. Внутрішньо міцна імперія може досить довго протистояти зовнішньому ворогові і, навіть, час від часу перемагати його. Сильна імперія сама ініціює захоплення чужих територій і «не може зупинитись». Війна — це життєвий дух імперії. Перманентні війни пронизують всю «імперську історію» попередніх століть і тисячоліть імперії «навчилися жити» війнами, виживати завдяки їм, відтягувати час своєї смерті.

Справедливим у цьому контексті є визначення «міцної армії» як одного із засадничих принципів забезпечення життєдіяльності імперії й, одночасно, «слабкої армії» як однієї з головних причин її розладу і падіння...

Питання:

1. Проаналізуйте обставини руйнації імперій. Чи погоджуєтеся Ви з думкою автора про те, що внутрішні причини є більш вагомими у ліквідації імперій?

Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи

Друкується за виданням: Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. Михальченко. – Київ-Дрогобич, 2006. – 568с. - С. 277-284.

...Українська **цивілізація** зароджувалася як **етнічна**, вона вбирала в себе частину населення Київської Русі (так званої внутрішньої Київської Русі, про що будемо говорити пізніше), частину народів, які жили на її території після хвиль переселення народів, а також тих людей, які приходили на землі України і вважали себе її населенням. Українська етнічна цивілізація є результатом співжиття різних етносів, включення представників інших народів в український етнос. У формі етнічної цивілізації вона існувала в періоди, коли не мала державності. Навіть у ці епохи частина українського етносу існувала в інших державах - в Австро-Угорщині, Польщі, США, Канаді, Аргентині, Австралії та деяких інших країнах.

Українська політична цивілізація існувала лише в періоди повноцінної державності України. Деякий період (1919-1991 рр.) вона існувала як сурогат політичної нації. У такій якості вона входила до ООН у 1944-

1991 рр., коли начебто була «союзною республікою» в складі СРСР, а насправді провінцією більшовицької імперії, замаскованої під красиву назву – Союз Радянських Соціалістичних Республік. Відновилася українська політична цивілізація як повноцінна 1991 року, коли була оголошена незалежна держава Україна.

Виникає проблема оцінки взаємозв'язку української етнічної і політичної цивілізації – нації. Етнічна українська цивілізація продовжить існування і після здобуття Україною незалежності. Сьогодні українська діаспора (українці, які проживають за кордоном і є громадянами інших держав) є частиною української етнічної цивілізації (якщо вони бажають із нею ідентифікуватися). Ця історична реальність має ширші межі, ніж українська політична цивілізація, обмежена громадянами України, де б вони не проживали. Отже, вона визначається громадянством. Взаємоперехід із однієї цивілізації до іншої здійснюється постійно за наявності спільної етнополітичної основи в період існування державності України. Але це правовий перехід у громадянство України або вихід із нього.

Якщо історичний час, коли існувала й існує українська політична цивілізація-держава, встановити просто, то щодо генези української етнічної цивілізації є різні погляди. Це впливає з претензій трьох країн - України, Росії і Білорусії на історію Русі як на історію своєї країни і навіть держави. Особливо агресивно поведуться у цьому плані історики, ідеологи і політики Росії, які дуже часто претендують на одноосібне привласнення історії Київської Русі як передісторії Російської імперії і сучасної Росії. Якщо провести історичні паралелі, це все одно, якби США як колишня колонія Великої Британії претендували на історію останньої. Але американці – розумні люди і ведуть відлік своєї історії з часу проголошення своєї незалежності.

А тепер звернемося до реальної історії слов'янських народів, які проживали на території Внутрішньої і Зовнішньої Русі, тобто автохтонних народів України і Московщини, залишаючи Білорусь поки що збоку...

...Можна погоджуватися або ні з поглядом Г. Кониського, але приблизно таку ж позицію займає М. Грушевський, який в «Історії України-Руси» (Т. II. - С. 1-3) вважає часи Володимира Святого кульмінаційною точкою процесу будови Київської Русі, завершенням його механічної еволюції. Пізніше почався процес екстенсивного розростання Київської Русі, тобто створення Зовнішньої Київської Русі - фактично напівколоній або васальних слов'янських князівств, де слов'яни змішувалися з титульним населенням й асимілювали його. За нащадків Володимира Першого (Святого) Зовнішня Київська Русь стрімко зростає, але зв'язки між Внутрішньою і Зовнішньою частинами Київської держави послаблюються. Такий же шлях проходила Стародавня Греція і Рим. Можна констатувати, що вже після смерті Ярослава Мудрого почався процес відходу Зовнішньої частини Київської Русі від Києва. І початок

цьому процесу поклав сам Ярослав Мудрий, який, об'єднавши Київську Русь, розділив її на частини між своїми нащадками...

Отже, Ярослав сам заклав механізм розпаду Київської Русі, хоча й заповідав інструкцію синам: старший син Ізяслав має заступити місце батька в політичній системі Руської держави; інші Ярославичі мають слухати його, як батька, а він зі свого боку має дотримуватися справедливості у стосунках князів. Але добрі наміри дають інколи інші результати. Дуже швидко почалися міжусобні війни між Ярославичами, а також між окремими представниками династії Ярославичів і нащадками Володимира.

Цей приклад - велика наука провідникам федералізації сучасної України. Добрі наміри про розвиток самоврядування шляхом федералізації регіонів України можуть мати негативний результат - розрив на частини унітарної України.

...Якщо оцінити розпад Київської Русі не ідеологічно, а історично, то точною історичною датою поділу на Україну, Володимиро-Суздальську землю і Білу Русь треба вважати 1072-1103 рр. Після смерті Ярослава Мудрого і цілої низки міжусобних воєн давньоруські удільні князі робили багато спроб порозумітися і налагодити нормальні стосунки, але слов'янська необов'язковість дотримувати слово давалася взнаки - міжусобні війни, братовбивства продовжувалися.

... Коли йдеться про фактор території народу, походження його держави, то важливо брати до уваги не тільки етнічне походження, але і його етнічне оточення, історію самого народу та його зв'язків з іншими народами. Зовнішні і внутрішні світи народу взаємодіють. Зовнішній світ стає частиною внутрішнього світу етносу, зумовлюючи своєрідність його сприйняття реальності й орієнтації в ній. Внутрішній світ новонародженого етносу - українського - поступово набуває автономності від інших частин давньокиївського слов'янського етносу, дедалі більше стає специфічним, набуває рис унікальності, що притаманно іншим етносам, які прямують до національної ідентифікації: «ми – вони». Найповніше внутрішній світ нового етносу фіксується і виражається в матеріально-ідеальній формі буття духу - в мові, національному характері, самосвідомості. Кожна нація, формуючи себе, формує і свою цивілізацію як частину світової...

У науці поступово сформувалися дві моделі нації-цивілізації: громадянсько-територіальна та етнічна. Громадянсько-територіальна модель формування націй-цивілізацій в основу кладе громадянство і територію. Можна бути етнічним англійцем, французом, китайцем, але, одночасно, політичним американцем, тобто мати громадянство США і жити у цій країні. Етнічна модель віддає перевагу етносу, мові, культурі етносу. Можна бути провансальцем, бургундцем, але все це - французький етнос.

...У сьогоднішні часи наведені дві моделі зводяться політичною й етнічною, які інколи за історико-географічною ознакою називають французькою і німецькою. Згідно з першою з них, нація - це громадяни

держави (нація-держава), згідно з іншою - кровно-мовна, культурно-історична спільнота.

Франція у 1792 році була єдиною, централізованою державою, але в ній етнічні французи не становили й половини її населення. Тому Велика Французька революція поставила завдання прискорено перетворити провансальців, бургундців, бретонців, гасконців, корсиканців та інші напіветноси на французів із єдиною мовою. Французька мова була оголошена «мовою свободи», національною, тобто державною, яка обов'язковим чином запроваджувалася в адміністративну й судову практику, в армію, освіту тощо, французами були проголошені всі громадяни Франції, а французька мова - їхньою єдиною мовою. Всі інші мови належало поборювати як реакційні й контрреволюційні.

Безумовно, сьогодні яacobinський екстремізм не може бути прикладом в Україні, щоб інші мови поборювати як реакційні й контрреволюційні. Але значну частину французького досвіду можна застосувати. Пригноблені нації силою обставин акцентують увагу на своїй етнічності, на мові, на зовнішніх ознаках нової державності.

Це захисна, компенсаційна реакція нації, яка в минулому страждала від колоніального гноблення і боїться нового поневолення.

Німці йшли іншим шляхом. У XVIII ст. на територіях, заселених німецьким етносом, існував конгломерат держав і міні-держав. Сам етнос був розколотий на католиків і протестантів. Існувала потреба об'єднання усіх цих квазі-державних утворень в одну державу, створення німецької нації. При цьому німецька мова як спільна мова німців ледь-ледь жевріла. Панували німецькі діалекти. Але поступово «німецький національний дух» реалізувався в німецькій політичній єдності, етнос отримав могутню німецьку державу.

Отже, нації розвиваються не однаково: одні проходять шлях від етнічності до політичності (німці, італійці, українці, болгары), інші - від політичності до етнічності (французи, англійці, росіяни, іспанці, бразильці, США). У другому випадку політична нація формується не сама собою, спонтанно, а зусиллями табельної (корінної) нації, яка втягує в орбіту своїх національних інтересів політично залежні від неї етноси (в США і Бразилії табельними етносами виступили не корінні народи, а переселенці з Великобританії і Португалії). Шлях від політичності до етнічності нації може мати різну тривалість і форму, що залежить від конкретно-історичних умов і національного духу народу.

У процесі переходу від етапу політичності до етапу етнічності кожна нація творить осередкову, регіональну цивілізацію, яка є частиною субрегіональної і світової цивілізації. Нація, яка не стала осередковою, регіональною цивілізацією приречена на історичну смерть, залишення арени Історії. З наших сусідів така доля загрожує Білорусі і Молдові, які можуть втратити державність, мову, історичну ідентичність.

Нині «українська людина» (як громадянин України, частинка української політичної нації) теж живе у надзвичайно хиткому й

невиразному Соціальному часі, затиснена між Вчора і Завтра, між європейською і євразійською цивілізаціями (об'єднана Європа і Росія). Ця аморфність, неостаточність і плинність часу межичасся і міжцивілізаційності не може не позначитися на формуванні особистісної та масової стратегії життя, але формування української нації-цивілізації іде, хоча й занадто повільно.

Питання:

1. Наведіть факти, які б підтверджували думку автора про те, що українська цивілізація зароджувалася як етнічна?
2. Доведіть або спростуйте думку дослідника, який вважає, що кожна нація, формуючи себе, формує і свою цивілізацію як частину світової.

Фукуяма Ф. Кінець історії ?

Друкується за виданням: Френсис Фукуяма Кінець історії? // Філософія історії: Антологія: Учеб. Пособие для студентов гуманит. Вузів / Сост., ред. и вступ. ст. Ю.А. Кимелева. – М.: Аспект Пресс, 1995. – С. 290-310.

Спостерігаючи, як розгортаються події в останнє десятиліття чи навколо нього, важко позбутися відчуття, що у всесвітній історії відбувається щось фундаментальне. У минулому році з'явилася низка статей, у яких було проголошено закінчення холодної війни і настання «миру». У більшості із них, утім, відсутня концепція, яка б дозволила відокремити суттєве від випадкового; вони поверхові. Так що, якби раптом пан Горбачов був вигнаний із Кремля, а якийсь новий аятола проголосив 1000-царство, ці коментатори кинулись би з новинами про відродження ери конфліктів.

І все ж зростає розуміння того, що процес, який відбувається, має фундаментальний характер, який запроваджує зв'язок і порядок у поточні події. На наших очах у ХХ столітті світ був охоплений парадоксом ідеологічного насилля, коли лібералізму довелося боротися спочатку із залишками абсолютизму, потім – із більшовизмом і фашизмом і, нарешті, з новітнім марксизмом, що загрожував втягнути нас в апокаліпсис ядерної війни. Але це століття, спочатку впевнене у тріумфі західної ліберальної демократії, повертається тепер, під кінець, до того, з чого розпочалось: не віщуючи ще недавно «кінця ідеології» чи конвергенції капіталізму та соціалізму, а до беззаперечної перемоги економічного і політичного лібералізму.

Тріумф Заходу, західної ідеї очевидний насамперед тому, що у лібералізму не залишилося ніяких життєздатних альтернатив. В останні десятиліття змінилася інтелектуальна атмосфера великих комуністичних країн, в яких розпочалися важливі реформи. Цей феномен виходить за межі високої політики, його можна спостерігати і в широкому поширенні західної

споживчої культури, у найбільш різноманітних її видах: це всюди селянські ринки і кольорові телевізори – у нинішньому Китаї; відкриття у минулому році в Москві кооперативних ресторанів і магазинів одягу; перекладений на японський лад Бетховен у токійських лавках; і рок-музика, якою з однаковим задоволенням захоплюються у Празі, Рангуні і Тегерані.

Те, чому ми, ймовірно, свідки, - не просто закінчення холодної війни чи чергового періоду післявоєнної історії, але й кінець історії як такої, завершення ідеологічної еволюції людства й універсалізації західної ліберальної демократії як остаточної форми правління. Це не означає, що у подальшому ніяких подій не буде і сторінки щорічних оглядів «Форін Аффера» з міжнародних відносин будуть не заповненими, - адже лібералізм переміг лише тільки у сфері ідей, свідомості; в реальному, матеріальному світі до перемоги ще далеко. Проте є серйозні передумови вважати, що саме цей, ідеальний, світ і визначить у кінцевому рахунку світ матеріальний. Щоб зрозуміти, чому це так, необхідно спочатку розглянути деякі теоретичні питання, пов'язані з природою змін, які відбуваються в історії.

...Уявлення про кінець історії не можна визнавати оригінальними. Найбільш відомий її пропагандист – це Карл Маркс, який вважав, що історичний розвиток визначався взаємодією матеріальних сил, має цілеспрямований характер і закінчиться, досягнувши комуністичної утопії, яка і вирішить усі протиріччя. Втім, ця концепція історії як діалектичного процесу з початком, серединою і кінцем була запозичена Марксом у його великого німецького попередника Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля.

...Для Гегеля протиріччя, які є рушієм історії, існують насамперед у сфері людської свідомості, тобто на рівні ідей, - не в сенсі тривіальних передвиборних обіцянок американських політиків, але як широких об'єднуючих картин світу; краще всього назвати їх ідеологією. Остання, у цьому сенсі, не зводиться до політичних доктрин, які ми з нею звично асоціюємо, але й включає також релігію, культуру і моральні цінності, які лежать в основі будь-якого суспільства...

...Сучасний світ продемонстрував усю злиденність матеріалістичних теорій економічного розвитку. Школа матеріалістичного детермінізму журналу «Уолл-стріт джорнел» любить наводити в якості свідчення життєздатності вільної ринкової економіки приголомшливий економічний успіх Азії за останні декілька десятиліть; приходить до висновку, що й інші суспільства досягли б подібних успіхів, дозволивши своєму населенню вільно переслідувати матеріальні інтереси. Звичайно, вільні ринки та стабільні політичні системи – обов'язкова умова економічного зростання. Але безсумнівним є й те, що культурна спадщина далекосхідних суспільств, етика праці, сімейного життя, ощадливість, релігія, на відміну від ісламу, не накладають обмеження на форми економічної поведінки та інші моральні якості не менш значимі при поясненні їх економічної діяльності.

... Кінець історії сумний. Боротьба за визнання, готовність ризикувати життям заради чисто абстрактної мети, ідеологічна боротьба, яка вимагає відваги, уявлення та ідеалізму, - замість всього цього – економічний

розрахунок, нескінчені технічні проблеми, турбота про екологію і задоволення витончених запитів споживача. В постісторичному періоді немає ні мистецтва, ні філософії; є лише дбайливо збережений музей людської історії. Я відчуваю в самому собі і помічаю в оточуючих ностальгію за тими часами, коли історія існувала. Певний час ця ностальгія все ще буде жити суперництво і конфлікт. Визнаючи неминучість постісторичного світу, я відчуваю дуже суперечливі почуття до цивілізації, створеної у Європі після 1945 року з її північноатлантичною та азійською гілками. Можливо, саме ця перспектива багатовікової нудьги зумовить історію взяти ще один, новий старт?

Питання:

1. Що розуміє автор під поняттям «кінець історії»? Які чинники суспільного життя це засвідчують?

Ясперс К. Смысл і призначення історії

Друкується за виданням: Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. [пер. с нем.; вступ. ст. П. П. Гайденко]. – М.: Наука, 1991. – С.36-37.

Вісь світової історії, якщо вона взагалі існує, може бути виявлена лише емпірично, як факт, значимий для всіх людей, в тому числі і для християн. Цю вісь необхідно шукати там, де виникли передумови, які дозволили людині стати такою, якою вона є; де з вражаючою продуктивністю відбувалося таке формування людського буття, яке, незалежно від певного релігійного змісту, могло стати настільки переконливим – якщо не у своїй емпіричній безапеляційності, то у будь-якому випадку є певною емпіричною основою для Заходу, для Азії, для усіх людей взагалі, - що тим самим для усіх народів були би знайдені загальні межі розуміння їх історичної значимості. Цю вісь світової історії необхідно віднести, певно десь близько 500 років до н.е., до того духовного процесу, який відбувався між 800 і 200 роками до н. е. Тоді відбувся найбільш кардинальний поворот в історії. З'явилася людина такого типу, яка збереглася і у наш час. Цей час коротко ми будемо називати осьовим.

... Нове, що виникло у цю епоху в трьох визначених культурах, зводиться до того, що людина усвідомлює буття в цілому, саму себе і свої межі. Перед нею відкривається жах світу і власна безпорадність. Перебуваючи над проваллям, вона ставить радикальні питання, вимагає звільнення і спасіння. Усвідомлюючи свої межі, вона ставить перед собою вищі цілі, пізнає абсолютність у глибинах самосвідомості і в ясності трансцендентного світу.

... У цю епоху були розроблені основні категорії, якими ми мислимо по сьогоднішній день, закладені основи світових релігій, і які сьогодні визначають життя людей. У всіх напрямках здійснювався перехід до універсальності.

Питання:

1. Що дослідник розуміє під віссю історії?
2. Які історичні події відбулися в історії людства в період осьового часу?

Бердяєв М. Смысл истории

Друкується за виданням: Бердяев Н. Смысл истории / Н. Бердяев. – М.: Мысль, 1997. – С.14-16.

Людина на найвищому щабелі є історичною істотою. Вона знаходиться в історичному, а історичне знаходиться в людині. Між людиною і «історичним» існує така глибока, така таємнича у своїй першооснові зростання, така конкретна взаємність, що розрив її є неможливий. Неможливо виокремити людину з історії, неможливо її взяти абстрактно, і не можна виокремити історію із людини, не можна історію розглядати поза людиною і не по-людськи. І неможливо розглядати людину поза глибокою духовною реальністю історії. Я думаю, що «історичне» неможливе, як це у більшості випадків намагаються подати різні напрями і філософії історії, розглядають лише як феномен, лише як явище зовнішнього сприйнятого світу, даного нашому досвіду, і протиставляти його в тому сенсі, в якому протиставляє його Кант, дійсності ноуменальній, самій сутності буття, внутрішній бажаній дійсності. Я думаю, що історія та історичне не є лише феномен. Я думаю, - і це є найбільш радикальна передумова філософії історії, що «історичне» є ноумен. В «історичному» в істинному сенсі розкривається сутність буття, розкривається внутрішня духовна сутність світу, а не зовнішнє лише явище, внутрішня духовна сутність людини. «Історичне» глибоко онтологічне за своєю суттю, а не феноменальне. Воно впроваджується в якусь найглибшу першооснову буття, до якого воно нас залучає і яку робить зрозумілою. «Історичне» є певною відвертістю про найглибшу сутність світової дійсності, про світову долю, про людську долю як центральну у долі світовій... Для того, щоб проникнути у цю таємницю «історичного», я маю, насамперед, осягнути це історичне та історію як до глибини моє, як до глибини мою історію, як до глибини мою долю. Я маю поставити себе в історичну долю й історичну долю у власну людську глибину. У самій глибині людського духу розкривається присутність певної історичної долі. Всі історичні епохи, починаючи з самих початкових епох і закінчуючи вершиною історії, епохою теперішньою, - усе це є моєю історичною долею...

...Історія як найвеличніша духовна реальність, не є дана нам емпірія, голий фактичний матеріал. У такому вигляді історія не існує, й пізнати її неможливо. Історія пізнається через історичну пам'ять як певну духовну активність, як певне визначення духовного ставлення до «історичного» в історичному пізнанні, яке стає внутрішньо, духовно перетвореним і одухотвореним. Лише в процесі одухотворення і перетворення в історичній пам'яті усвідомлюється внутрішній зв'язок, душа історії. Це також є вірним для пізнання душі історії, тому що особистість людська, не пов'язана

пам'яттю в певну єдність, не дає можливості пізнати душу людську як певну реальність. Але історична пам'ять як спосіб розпізнання «історичного» нерозривно пов'язана з історичним переказом, поза ним не існує й історичної пам'яті.

Питання:

1. Що філософ розуміє під поняттям «історичне»?
2. Чи погоджуєтеся Ви з думкою автора про те, що людина не здатна існувати поза духовною реальністю історії? Відповідь обґрунтуйте.
3. Історія, на думку мислителя, є об'єктивний чи суб'єктивний процес? Обґрунтуйте.

Левіт К. Про сенс історії

Друкується за виданням: Карл Левіт. О смысле истории // Философия истории: Антология: Учеб. Пособие для студентов гуманитар. вузов / Сост., ред. и вступ. ст. Ю.А. Кимелева. – М.: Аспект Пресс, 1995. – С. 262-273.

Усе, що відбувається за зразком історії Землі і космосу, – це не історія в людському сенсі. Усе це відбувається по ту сторону добра і зла, сенсу та безглуздості. Можна питати про сенс історичних революцій, щоб пояснити їх значення, але не можна питати про сенс революції у буквальному розумінні, як про закономірні оберти небесних тіл. Виникнення та розпад цивілізацій несхожі на схід і захід сонця. Тому природні катастрофи ми переживаємо інакше, ніж історичні, хоча ефект руйнування міста при землетрусі не відрізняється від технічно розрахованого знищення його бомбами.

Розмова про сенс історії стосується не лише єдиної і цілої, яку ми з легкістю називаємо «всесвітньою історією», маючи на увазі виключно наш людський світ та ігноруючи все інше; він розуміє також сенс в значенні задуму чи мети. Без цього, без деякого «до чого», історія людства була б, у кінцевому рахунку, безцільним рухом, вона була б, якби виходити з пошукового смислу, нісенітницею. Але міркування при відсутності сенсу, як міркування про безбожність, двозначне. Воно може означати, що історія не має сенсу. Але воно може містити і позитивне значення, і в тому плані, що ми позбулися питання про сенс, що ми вільні від нього, тому що не чекаємо від історії наповнення людського життя смислом, якого б вона без історії позбулася чи без якого не могла б обійтися.

Адже не випадково слова «сенс» і «мета» чи «сенс» і «намір» у нашому слововживанні замінюють одне одного. Звичайно, намір, об'єкт певного спрямування окреслює значення сенсу. Сенс будь-якої речі, не існує незмінно від природи, але створений благоволінням Бога чи волею людини і тому здатність бути другою чи не існувати взагалі визначається її призначенням. Стіл є те, що відсилає його до призначення як обіднього і письмового столу, завдяки чому він і з'явився як такий. Історична подія також відсилає до чогось поза собою самою, оскільки дія, яка її зумовила, націлена на дещо, у

чому сенс реалізується як мета. А оскільки історія є тимчасовим рухом, задум має подати як мету, що знаходиться у майбутньому. Окремі події чи послідовність подій, навіть якщо вони наповнені значенням для людини, як такі, що не наповнені ні сенсом, ні цілеспрямованістю. Наповнення сенсом – справа здійснення, яка виникає у майбутньому. Відважитися на роздуми про кінцевий сенс історичних діянь можна лише у тому випадку, якщо визначена їх майбутня мета. Якщо стали видимими напрям та радіус дії історичного руху, то ми розмірковуємо про початок його, щоб визначити сенс всієї події виходячи з його кінця; визначити смисл «цілого», оскільки воно має визначений вихідний і виразний кінцевий пункт. Припущення про те, що історія в загальному і цілому має кінцевий смисл, означає перевернення кінцевого задуму як кінцевої мети. Тимчасовим виміром кінцевої мети є есхатологічне майбутнє, а майбутнє є для нас лише постільки, наскільки ми від нього чогось очікуємо, але чого ще існує. Воно дане нам лише у подобі віруючого захоплення.

Питання.

1. Що автор розуміє під сенсом історії?
 2. У чому полягає суб'єктивний та об'єктивний вимір історичного буття?
- Відповідь обґрунтуйте.

Рекомендована література

1. Арон Р. Избранное: Введение в философию истории / Р. Арон. – М.: ПЕРСЭ, СПб.: Университетская книга, 2000. – 543с.
2. Бондаренко Д. Н. Цивилизационное и стадияльное в истории: диалектика взаимодействия / Д. Н. Бондаренко // Проблемы исторического познания. – М.: Наука, 1999. – С. 92- 102.
3. Відчуження: минувшість і сьогодення / Під ред. В. Г. Табачковського. – К.: Наукова думка, 1995. – 139с.
4. Губман Б. Л. Смысл истории. Очерки современных западных концепций / Б. Л. Губман. – М.: Наука, 1991. – 190с.
5. Гуревич А. Я. Социальная история и историческая наука / А. Я. Гуревич // Вопр. философии. – 1990. - № 4. – С. 34-42.
6. Добронравова И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления / И. С. Добронравова. – К.: Лыбидь, 1990. – 149с.
7. Литус І. Проблеми теорії та теоретичних знань в історичному пізнанні / І. Литус // Наукові і освітянські методології та практики. – Київ: ЦГО НАН України. – 2003. – С. 231- 240.
8. Могильницкий Б. Г. Введение в методологию истории / Б. Г. Могильницкий. – М.: Наука, 1989. - 151с.
9. Овсянников В. И. В поисках новых подходов к историческим исследованиям / В. И. Овсянников // Новая и новейшая история. – 1996. - №4. – С. 82-86.

10. Панарин А. С. Смысл истории / А. С. Панарин // Вопр. философии. – 1999. - №9. – С. 3-21.
11. Риккерт Г. Философия истории / Риккерт Г. Философия жизни. – К.: Ника. – Центр, 1998. – 144с.
12. Реєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О.П. Реєнт // Уіж. – 1999. - №3. – С. 3-22.
13. Степин В. С. Саморозвиваючі системи і постнекласическа раціональність / В. С. Степин // Вопр. философии. – 2003. - №8. – С. 5- 18.
14. Человек и мир человека: Монография / Под ред. В. И. Шинкарука, В.П. Иванова. – К.: Наукова думка, 1977. – 342с.
15. Чубарьян А. О. Пребывает ли история как наука в кризисе? / А.О. Чубарьян. – Таис. - №1. – 1997. – С. 23- 36.
16. Шевченко В.І. Історія і теорія: синергетичний аспект / В. І. Шевченко // Практична філософія. – 2003. - №1. – С. 201-206.
17. Философия истории: Антология: Учеб. Пособие для студентов гуманитар. вузов // Сост. ред. и вст. Ю. А. Кимелова. – М.:Аспект-Пресс, 1995. – 356с.
18. Филюшкин А. И. «Постмодернистский» вызов и его влияние на современную теорию исторической науки / А. И. Филюшкин // Топос. Философско-культурный журнал. – 2000. - №3. – С. 34- 56.
19. Фуко М. История безумия в классическую эпоху / М. Фуко. – СПб, 1996. – 236с.
20. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень ідей в Україні XVI-XVII століття / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2002. - 367с.
21. Яшук Т.І. Філософія історії: курс лекцій / Т. І. Яшук. – К.: Либідь, 2004.- 536с.

РОЗДІЛ 5

Історична аксіологія

Питання: *Роль історії у ціннісній картині світу. Співвідношення понять «цінність історії» та «історична оцінка». Етика історії. Уроки історії.*

5.1 Роль історії у ціннісній картині світу

Вивчення та осмислення подій минулого життя людства обов'язково включає в себе певне ставлення людини до предмету наукових зацікавлень. Таке ставлення відображає ціннісний підхід до явища, факту історичного минулого та знаходить вираз в оціночних судженнях.

Поняття

Цінність – властивість процесів та явищ духовного чи матеріального життя, яка знаходить відображення у моральних та естетичних категоріях, суспільних ідеалах тощо та виступає критерієм оцінки дійсності конкретною людиною, соціальною групою або суспільства загалом і є джерелом смислоутворюючої основи людського діяння.

Цінність включає життєво значущі предмети, природні ресурси та утворення й продукти людської діяльності. Вона є ствердженням всезагального у світі одиничного буття, обов'язковою умовою існування людства. В основі ціннісного ставлення людини до світу лежить значущість.

Хоча цінності мають зовнішній вираз, оскільки сформувалися та знайшли відображення у думках, діях, вчинках людини, предметах її діяльності, вони, водночас, пронизують увесь внутрішній, духовний світ людини, фіксуючи його цілісність у всій багатоманітності пластів, форм, виявів духовного і всього, у чому символізується зовнішнє.

Погляд

Розуміння цінності як суто індивідуальної реальності, що твориться виключно свідомістю суб'єкта, пропонує В. Дільтей. Він інтерпретує категорію цінності не як універсальне поняття характеристики предметного світу, що позбавлене «пульсації життя», а як «вираз» самої сутності життя. В аксіологічному обрамленні життя уявляється філософом нескінченною повнотою існування цінностей, як негативних, так і позитивних, нескінченною сукупністю своєрідних цінностей. Це – хаос, сповнений гармонії та дисонансів, проте дисонанси не розчинені у гармонійних поєднаннях. Усі ціннісні варіації висвітлюють ту чи іншу сторону людського буття та не передбачають ототожнення, порівняння одного з одним. Царство цінностей як факт нашого духовного життя, на

думку В. Дільтея, характеризує ставлення живих істот до предметів, характер котрих знаходить вираз в їх ціннісному визначенні.

У філософії сформувався напрям, який вивчає природу цінностей, їх місце у структурі ціннісного та реального світу. Він отримав назву аксіології.

Поняття

Аксіологія – теорія цінностей, яка досліджує якості та властивості предметів, процесів та явищ, що мають на меті задовольнити інтереси та потреби людей. Аксіологія розглядає природу і можливості оцінок і оціночних суджень, співвідношення об'єктивного та суб'єктивного, абсолютного і відносного тощо.

Аксіологічний вимір людського буття набув пріоритетності у філософській думці XIX-XX століття. Філософськими дослідженнями природи цінностей займалися Ф. Бретано, Н. Гартман, В. Дільтей, Г. Коген, Р. Лоцке, Ф. Ніцше, М. Шелер та інші. У їх працях були закладені методологічні засади нового особливого напрямку досліджень сучасної історіографії – історичної аксіології.

Поняття

Історична аксіологія – напрям історіософії, який аналізує, переосмислює своєрідність, самодостатність історичних явищ із позицій цінностей та культурних надбань епохи, запитів сьогодення, вміння емпатійно долучатися до життєвих практик минулого.

Ціннісний підхід в історичній науці набув розвитку на рубежі XIX – XX століття завдяки науковим дослідженням представників баденської школи неокантіанства у Німеччині. Науковці цієї школи - В. Віндельбанд та Г. Ріккерт - стверджували, що історія - це наука про цінності. Лише завдяки їм можна відмежувати культурні процеси суспільного життя від явищ природи. Збагнути природу соціального, на думку філософів, можливо через ціннісно-культурні орієнтації самої людини, що мають індивідуальну природу та впливають із самої людської сутності. Серед безумовних цінностей людського буття німецькі філософи виокремлюють цінності науки, мистецтва, моралі, права, державності, релігії.

Погляд

Історичні науки, на думку Г. Ріккерта, передбачають осмислення своєрідності, неповторності й самодостатності подій, явищ, процесів людського життя і людини у певну історичну епоху. Події та явища індивідуального культурного життя інтерпретуються ним як особлива царина досвіду та співвідносяться з цінностями та культурними

надбаннями епохи. За твердженням Г. Ріккєрта, власне цінності утворюють царину трансцендентного сенсу, цілком самостійний світ.

Індивідуальна подія є історично значимою лише тоді, коли вона представляє інтерес для всього людства. Ціннісна орієнтація є головним критерієм для зарахування окремих подій до історичних.

Роль та значення історії у ціннісній картині світу полягає у тому, що суспільство, спираючись на досвід попередніх поколінь, формує адекватну історичним реаліям систему цінностей та світоглядних орієнтирів. Сучасність неможливо збагнути поза минулим, водночас події минулого набувають своєї ціннісної вартості лише у контексті запитів сьогодення. Досвід попередніх поколінь відіграє важливу роль у зваженому, конструктивному розв'язанні суспільних суперечностей та конфліктів. Пояснення історично-суспільних реалій через призму загальнолюдських та національних цінностей, які були виплекані, збережені та примножені українським народом протягом багатьох століть, зумовить морально-духовне «одужання» українського соціуму, дозволить ліквідувати ті прогалини вітчизняної історії, що утворилися в результаті заміни досвіду минулих поколінь ідеологічними декларативними ідеями.

Погляд

І. Предборська наголошує, що досвід минулих поколінь може стати основою порозуміння та примирення в українському суспільстві. Підкреслюючи, що сфальшована історія отруює ментальність поколінь та є предметом суперечок та розбрату, вона пропонує поглянути на історію зсередини, з позицій безпосередніх учасників тих чи інших подій, які жили в певну історичну епоху. Досвід минулого стане основою порозуміння та примирення у нашому суспільстві за умови, коли сучасники навчатимуться слухати та чути один одного (що пов'язане з необхідністю вироблення соціального слуху) не лише у фізичному просторі, але й у часовому; навчатимуться слухати наших пращурів.

Сучасник, спрямовуючи свої світоглядні пошуки та духовні запити у сферу минулого, використовує в осмисленні досвіду пращурів не лише потенції розуму, але й духовно-емоційний ресурс. Минуле постає як вихователь сучасної людини, знаходить відгук у її душі, плекає у неї причетність та відповідальність за долю людства та конкретної людини.

Погляд

М. Бердяєв стверджує, що людина є історичною істотою, оскільки її неможливо виокремити з історії, а історію позбавити людського. Така взаємозумовленість, на думку філософа, є глибоко онтологічною за своєю

суттю. Історичний процес не сприймається лише як феномен, явище зовнішнього світу, котре належить зрозуміти та осмислити людині, але і як духовна внутрішня її сутність. Тому нівелювання і навіть руйнування взаємозумовленості між долею історичного людства та долею конкретного людського духу, вважає М. Бердяєв, робить їх незрозумілими, чужими, ворожими один до одного.

Людина творить історію як продукт свого буття у часі й одночасно є продуктом історії, тобто істотою не полишеною історично-ціннісного виміру.

Цінності минулих епох постають як творці культурної особистості, позбавляючи її безликості та абстрактності, розширюючи «горизонти» її буття. Розуміння минулого, включення його системи цінностей у реалії сьогодення зумовлює розуміння людини як системи розвитку, що здійснюється на основі культурно-історичного досвіду того чи іншого суспільства. Повернення з глибини віків втрачених духовно-моральних засад світовідчуття сучасної людини дозволить їй відчувати повноту власного буття, усвідомити самоцінність власної особистості, переорієнтує осьові принципи суспільного поступу із людини-конформіста, що споживає надані їй життєві блага, на людину-творця, котра виявляє здатність універсально мислити у великому історичному просторі.

5.2 Співвідношення понять «цінність історії» та «історична оцінка»

Поняття

Оцінка є специфічною формою ставлення людини до дійсності. Оцінне світосприйняття, світобачення, світорозуміння впливає з самої природи людського буття і є невід'ємною частиною її внутрішньо суб'єктивної онтології. Оцінка є засобом усвідомлення цінності. Вона складається з акту порівняння, власної оцінки і рекомендацій до відбору того, що визнається цінністю.

Людство повсякчас дає оцінку новим явищам, що виникають у житті окремої людини і суспільства загалом та вписує їх у традиційну систему цінностей. Цінність виступає оцінкою дійсності людиною та є джерелом людського діяння.

Цінності повсякчас піддаються випробуванню часом, вони не зникають, а трансформуються в залежності від світоглядних запитів, устремлінь, помислів суспільства, в якому «народжуються». Відтак, історичний феномен не може бути пояснений і оцінений поза межами свого історичного часу.

Зміна історичних епох зумовлює зміну усталеної системи цінностей, тобто постійно відбувається процес переоцінки та «творення» нових вартостей.

Пізнання історичного буття минулих епох не означає, що воно позбавлене, відсторонене від впливів сучасності. Людина, вдивляючись у пільму віків, не лише пізнає інший світ буття, але й зіставляє його зі своїм культурно-ціннісним світом, що зумовлює постійні взаємовпливи, перегукування історичних епох та засвідчує своєрідний конструктивний діалог поколінь різних епох. Така пізнавальна орієнтація ґрунтується на відкритості, взаємності, визнання тієї обставини, що істина має незавершений характер, оскільки завжди перебуває у русі.

Звертаємо увагу на ту обставину, що становлення нової системи цінностей та морально-етичних пріоритетів тієї чи іншої історичної доби відбувається не на «порожньому місці». Підґрунтям перегляду та творення світоглядно-ціннісних стандартів конкретної історичної доби є вивірені часом та освячені історією загальнолюдські чесноти, які постають як своєрідний духовний капітал людства. Ціннісні пріоритети сучасності невід'ємні від контексту минулого.

Погляд

О. Удод висловлює переконання, що гносеологічна функція оціночних суджень в історичній науці полягає у тому, що з їх допомогою об'єкт пізнання минулого розглядатиметься як явище, значуще для сучасної дійсності. Осмислена людська діяльність, на думку історика, реалізується через три підсистеми: задум, реалізацію, наслідок і передбачає відповіді на запитання – що треба зробити (мета), як це зробити (план) і для чого, який сенс діяльності (цінність). Цінність, вважає О. Удод, - найбільш усвідомлені мотиви людської діяльності, певний життєвий сенс. Історик наголошує, що цінність є основою вибору людиною цілей, засобів, результатів та умов діяльності, що відповідає на запитання: «В ім'я чого здійснюється дана діяльність?».

З огляду на обставину, що об'єктом історичного дослідження виступає світ людського життя минулих епох, слід наголосити, що його наукове осмислення має неодмінно включати у себе ціннісне ставлення до нього дослідника та його сучасників. Осмислення досвіду пращурів відбувається через призму ціннісних суджень сучасності, що позначаються оцінкою як специфічною формою ставлення людини до дійсності, як-то: тоталітарний устрій, ліберальні реформи, революційна ситуація, консервативні погляди тощо. Від оціночної діяльності історика прямо залежать результати дослідження.

Якщо дослідник оцінює минуле, то він має враховувати гуманістично-ціннісні орієнтації, світовідчуття, світорозуміння, світобачення людей тієї епохи котра вивчається. Щоб стати «сучасником» минулого, необхідно проїнятися «духом» історичної епохи, що досліджується. Давати оцінку

діяльності людини в минулому можна лише за шкалою цінностей того часу, оскільки в силу часової віддаленості світовідчуття минулого погано розуміється сучасністю, зумовлює викривлення, фальсифікації, ідеологічні штампи у трактуванні історичних подій, спотворення історичного буття.

Погляд

Французький історик, засновник французької історіографічної школи «Анналів» М. Блок вважає, що осмислення історичного минулого із позицій свого ж суспільно-культурного середовища зумовлює зміни у соціально-рольовій функції пізнання, зміст яких дослідник пояснює як дилему: історик або засуджує минуле, або його розуміє. Автор підкреслює, що місія історика – бути суддею, який хвалить чи клеймить ганьбою героїв, що загинули, є проявом міцно вкорінених пересудів та забобонів, що склалися у суспільній свідомості і, в кінцевому рахунку, позбавляють бажання пояснювати. М. Блок переконаний, що лише за умови, коли історія відмовляється від зазіхань архангела, що карає, вона зуміє нам допомогти вилікувати суспільство від цієї пристрасті.

Погляд

Англійський історик Д. Тош звертає увагу на ту обставину, що кожна історична епоха демонструє унікальність людського духу з притаманною йому культурою. Тому сучасному досліднику, щоб зрозуміти іншу епоху, щоб усвідомити умови життя населення минулих часів, щоб пізнати ментальність людей іншого часового простору, потрібно сприйняти його цінності і пріоритети, а не нав'язувати свої. Д. Тош вважає, що здатність «відчувати» людей минулого вимагає від дослідника певного рівня самопізнання на основі психоаналізу.

Методи історичного психоаналізу застосовують для вивчення психоаналітичного складу конкретних історичних епох, змін у макрочасі психіки і особистості людини. Використання методів психоісторії дозволить із мозаїки розрізнених соціально-культурних норм, професійних установок, світоглядних норм, психологічних ознак вималювати психологічно-культурний портрет епохи, яка вивчається.

Необхідно звернути увагу на те, що особливості теоретичного осягнення історії у будь-якому випадку пов'язані із історіософськими уявленнями дослідника, його ціннісними орієнтаціями та пізнавальними пріоритетами, що «нав'язуються» минулим поколінням. Історія не може бути написана такою, «якою вона є насправді», оскільки історичний процес завжди реконструюється, ідеалізується, схематизується, моделюється у світлі тієї чи іншої ідеї. У будь-якому випадку здійснюється викривлення історичної дійсності.

Погляд

Історик та громадський діяч В. Винниченко у своєму щоденнику зазначав, що читати українську історію необхідно із заспокійливим, із бромом, із доброю дозою філософського застереження, оскільки вся історія – це низка безперервних, безупинних повстань, військових переворотів, повстань, набігів, голоду, інтриг, сварок. Український народ є розшарпанним, зацькованим, безпомічним, який чекає, якому панові його віддають.

Історик Я. Грицак, аналізуючи історичне минуле України, стверджує, що українство було і залишається ураженим тяжкими хворобами. Але ці всі хвороби не є смертельними, на його думку, вони є радше хворобами росту національного організму.

Суб'єкт дослідження (вчений чи пересічна людина) неминуче вступає в емоційні відносини зі своїм об'єктом (історичне явище чи подія), оцінює його через призму власних аксіологічних установок. Надмірний суб'єктивізм в оцінці історичних подій зумовлює фальсифікацію та викривлення минулого.

Погляд

В. Лебедєв стверджує, що підбір фактів, а тим більше їх оцінка, і взагалі сам перебіг історії буде таким, яку філософію історії обрав для себе дослідник. Тому, переконує історик, в межах однієї концепції факт наявний, а в межах іншої відсутній. В історичній науці, міркує В. Лебедєв, прослідковується тенденція: чим далі у глиб, тим більшу вагу у факті посідає теоретичний компонент.

Погляд

Своєрідно доповнюючи вищезазначені міркування, Дональд Р. Келлі зауважує, що минуле насправді є «чужою» країною, а історики не туристи, що ведуть пошук знайомого досвіду шопінгу чи підтвердження своїх переконань: вони – дослідники, що шукають відмінні та дивні, досить часто нестандартні шляхи іншого. В класичному розумінні історія була «вчителькою життя» і все ще розуміється такою, – проте, не в найвномому і вульгаризованому значенні викладання прямих уроків для передбачення і відпрацювання політики, а скоріше як шлях відкриття інтелектуальних горизонтів до безпрецедентного і неочікуваного, яке ліквідує усталені категорії і провокує питання за межами умовностей.

Сучасник, спрямовуючи свої духовні запити, морально-ціннісні орієнтації, світоглядні пошуки у сферу минулого, позбавляє її відстороненості, сцієнтичності та стереотипності у транслюванні досвіду пращурів, оскільки використовує в осмисленні історичного буття не лише потенції розуму, але й духовно-емоційний ресурс. Минуле постає як

вихователь сучасної людини, знаходить відгук у її душі, плекає причетність та відповідальність за долю людства. Відтак, історичний процес не сприймається лише як феномен, явище зовнішнього світу, котре належить зрозуміти та осмислити, але і як духовна сутність людини. Людина творить історію як продукт свого буття у часі, і одночасно є продуктом історії, тобто істотою, не полишеною історичного виміру.

Слід зазначити, що місія вітчизняної історичної науки в контексті аксіологічного пізнання вбачається не лише в продукуванні нових, значимих для людини знань, але й у постійній переоцінці, переосмисленні своїх попередніх здобутків та напрацювань із точки зору запитів сьогодення, подолання стереотипних штампів, ідеологічних фальсифікацій у поясненні минулого, які сформувалися в радянську добу.

Гносеологічна функція оціночних суджень в історичній науці полягає у тому, що з їх допомогою об'єкт пізнання минулого розглядатиметься як явище, значуще для сучасної дійсності.

5.3 Етика історії. Уроки історії.

Поняття

Етика – це філософська дисципліна, яка розглядає людське ставлення до самої моралі, аналізує, яку внутрішню необхідність вбачає людина у прийнятті тих чи інших моральних норм, на чому ґрунтується її вибір та як виникає у неї потреба у моральному самообмеженні.

Аналізуючи природу морально-етичних відносин у сфері історичного пізнання, необхідно зазначити їхню своєрідність. Їх неможливо презентувати як звичайний зовнішній об'єкт, який можна виокремити з сукупності історичних явищ та фактів, а потім описати, виміряти, проаналізувати як певну окремішність. Етичний вимір історії – це внутрішній, суб'єктивний вимір та розуміння подій «очима того, хто пізнає». Людина повинна вміти «відчувати себе у чужій шкірі» - на місці іншої людини і в іншому часі, тобто бути емпатійно налаштованою.

Поняття

Історична емпатія – поняття, за допомогою якого описується спосіб кращого розуміння людиною динаміки подій на певному відрізку історії, можливість віднайти глибинні імпульси історичного життя, здатність людини осмислювати та оцінювати досвід минулого, виявляти вольове ставлення до досліджуваного історичного явища, факту, що передбачає усвідомлення, співпереживання щодо учасників подій, історичних явищ, що досліджуються.

Світ минулого розглядається не через призму зовнішньо накладеної системи законів та закономірностей як способів осмислення історичного

буття, а шляхом вживання у внутрішній світ історичних персонажів конкретної епохи, що постають співрозмовниками у діалоговій взаємодії з сучасністю.

Культивування подій співпричетності, небайдужості сприятиме формуванню толерантного погляду на історичне минуле, зумовлюватиме подолання абстрактного, уніфікованого погляду на досвід попередніх поколінь. Інший культурний світ минулого розкриває свої сутнісні глибини, презентує унікальне, самобутнє обличчя свого культурного поступу лише в контексті іншого культурного виміру, який і здатний засвідчити її неповторність та рівновартісну інакшість. Власне, такий пережитий із середини стан *Іншого*, може спонукати до плекання етично-моральних вчинків: співчуття, співпереживання, взаємної причетності, взаєморозуміння.

Погляд

С. Неретіна вважає, що досвід попередніх поколінь необхідно презентувати з позицій їх світоглядно-ціннісних позицій та орієнтирів. Лише за таких умов можна досягнути певного «єднання» поколінь. Історик радить сучаснику вивчати не лише ментальності кожного народу (спільноти, епохи), його ціннісні орієнтири, звички, традиції, але й з'ясувати сенси, «вкладені» у цю ментальність.

Емоційне переживання історичних фактів впливає на формування моральних якостей молодих людей, сприяє виробленню в них певних морально-ціннісних позицій та світоглядних орієнтацій. Почуття обов'язку не є нав'язаним ззовні диктатом, а глибинним виявом власної моральної природи. Відтак, етичний вибір є також способом пізнання власної внутрішньої суті.

Етичний вибір детермінує майбутнє. Здійснюючи етичний вибір і виявляючи послідовність у цьому виборі, людина здобуває власну свободу, отримує здатність впливати на реальність та будувати майбутнє. Дієвість вглядування людини у дзеркало історії з позицій власного переживання, відчуття, «проживання» долі минулого дає можливість почути думки конкретних людей минулого. Така позиція розуміється не лише як здатність зрозуміти людину минулого, її внутрішній світ, проїнятися емпатією до неї. Емпатійний підхід до подій та явищ минулого окреслює здатність людини сучасного зрозуміти саму себе, виховати почуття та сумління обов'язку та відповідальності за власну долю, а також за долю всього людства. У цьому контексті історична наука отримує дещо інший аспект, позбавлений відчуженості та абстрактності історичного знання, орієнтований на пошук, формування світоглядних орієнтирів сучасної людини, її здатності до конструктивного, виваженого розв'язання соціальних суперечностей, готовності плекати у суспільстві паростки терпимості та взаєморозуміння. Історична наука концентрує свої зусилля на людині, її життєвих практиках, світі її екзистенцій, а відтак, отримує можливість та здатність дати адекватні

відповіді на запити людської спільноти, окреслювати горизонти її подальшого буття. Реконструкція минулого можлива і доцільна лише в інтересах сьогодення та майбутнього.

Погляд

У статті «Уроки державотворення. Актуальні проблеми Української національної революції 1648-1676 років» відомий український історик В. Степанков вважає, що аналіз минулих уроків державотворення дозволить певною мірою змодельювати їх у сьогоденні. Найважливіший урок, на думку історика, полягає у тім, що найбільшою соціальною, культурною й духовною цінністю для будь-якої нації є витворення нею незалежної держави. Тільки за наявності незалежної держави, на думку В. Степанкова, нація отримує можливість сповна реалізувати потенційні можливості, плекати культуру, мову, освіту, почуття любові до рідної землі, самоповаги, вільно сповідувати обрану віру, зберігати й збагачувати традиції, уникнути «долі зневажливого пасинка у своїй рідній Вітчизні».

Переосмислення історії та її драматичних моментів у сучасних реаліях дозволить позбавитись фальшивих ідеологем. Саме такий підхід відкриває перспективу майбутнього. Кожна країна, народ мають у своєму історичному минулому болючі, суперечливі, дискусійні питання, які вирізняються надто вразливістю і мають чутливий характер. Вони турбують людські почуття, впливають на прихильність людей, пробуджують упередження та виявляють здатність навіть внести розкол у суспільне життя певних держав та народів.

Звернення до таких подій викликає занепокоєння, оскільки вони нагадують про старі суспільні рани та розбіжності і повертають до болючих спогадів. Але і трагічне, суперечливе минуле також здатне презентувати важливі та необхідні уроки для сьогодення. Людині необхідно вивчати суперечливі та дражливі питання історії, щоб краще зрозуміти світ, у якому живе, навчитися співчувати трагедії. Уроки трагічного минулого особливо є затребуваними для сьогодення XXI століття. XX століття створило і залишило велику кількість вразливих та суперечливих проблем: світові війни, військові злочини, насильницькі депортації населення, релігійні переслідування і конфлікти тощо.

Погляд

У праці «Уроки минулого. Історія Голокосту в Україні» історик А.Подольський зауважує, що непроста доля покоління, якому судилося жити у екстремальних умовах XX століття – під владою тоталітарних режимів, в умовах світових війн, окупації та щоденного вибору між життям і смертю, є затребуваною для осмислення сучасністю, оскільки допомагає відчутти ту складну і неоднозначну епоху, зрозуміти, що у сучасної людини

немає іншого шляху, як навчитися розуміти і толерантно ставитися до іншого, до іншої культури, до світу інших думок та поглядів.

Таким чином, осмислення історичних подій обов'язково зумовлює певне ставлення до минулого. Від оціночної діяльності історика залежать результати дослідження. Реалії сучасності неможливо збагнути поза досвідом минулого, ціннісними орієнтаціями, морально-етичними нормами, які презентує досвід та життя попередніх поколінь.

Висновки:

- *Оцінне світосприйняття та світобачення впливає з самої природи людського буття, є невід'ємною частиною її внутрішньо суб'єктивної онтології. Оцінка є специфічною формою ставлення людини до дійсності.*
- *Цінності повсякчас піддаються випробуванню часом, вони не зникають, а трансформуються в залежності від світоглядних запитів, устремлінь, помислів суспільства, в якому «народжуються».*
- *Зміна історичних епох зумовлює зміну усталеної системи цінностей, тобто постійно відбувається процес переоцінки та «творення» нових вартостей.*
- *Давати оцінку діяльності людини в минулому можна лише за шкалою цінностей того часу, оскільки в силу часової віддаленості світовідчуття минулого погано розуміється сучасністю, зумовлює викривлення, фальсифікації, ідеологічні штампки у трактуванні історичних подій, спотворення історичного буття.*
- *Цінності минулих епох постають творцями культурної особистості, позбавляючи її абстрактності, розширюючи «горизонти» її буття. Розуміння минулого, включення його системи цінностей у реалії сьогодення зумовлює розуміння людини як системи розвитку, що здійснюється на основі культурно-історичного досвіду того чи іншого суспільства.*
- *Емоційне переживання історичних фактів впливає на формування моральних якостей молоді, сприяє виробленню в неї певних морально-ціннісних орієнтацій. Почуття обов'язку не є запропонованим зовні диктатом, а постає найглибшим виявом власної моральної природи. Відтак, етичний вибір є також способом пізнання власної внутрішньої суті.*

Питання для самоконтролю

1. Поясніть, чому збагнути природу соціального можна лише через ціннісно-культурні орієнтації самої людини.
2. Чи можна написати історію такою, якою «вона була насправді»? Відповідь обґрунтуйте.

3. Чому історичний феномен не може бути пояснений поза межами свого часу?
4. Доведіть, що ціннісний аспект історичної події виникає в конкретному соціальному контексті.
5. Наведіть приклади «уроків історії» та проаналізуйте їх із різних методологічних позицій. Чи є такі уроки в незалежній Україні?
6. У якому значенні необхідно розуміти вислів – історія «вчителька життя»? Обґрунтуйте.
7. Визначте відмінність у поняттях «цінність історії» та «історична оцінка».
8. Чи погоджуєтеся Ви з твердженням, що цінності є розумінням всезагального у світі одиночного буття? Відповідь аргументуйте прикладами з історії України.
9. Доведіть, що досвід минулого відіграє роль у зваженому конструктивному розв'язанні суспільних суперечностей.
10. Чи погоджуєтеся Ви з точкою зору дослідників, що трагічні сторінки історії мають слугувати уроками для сьогодення? Обґрунтуйте.
11. Що таке історична емпатія? У чому полягає емпатійний підхід до пояснення подій та явищ минулого?

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Рікьор П. Пам'ять, історія, забуття

Друкується за виданням: Рикёр П. Память, история, забвения / Поль Рикёр – М.: Весь мир, 2004. - С. 675- 690.)

... Пам'ять працює в іншому напрямку, аніж забуття, не будь-яка пам'ять, не пам'ять як зберігання минулого, яка згадує про минулі події, про минуле, що відбулося, а пам'ять, яка надає людині здатність дотримуватися своїх обіцянок, ручатися за себе, пам'ять самості, сказали б ми, пам'ять, яка розпоряджається її майбутнім, спираючись на минуле, робить людину «передбаченою», «регулярною», «необхідною» - і, таким чином, здатною «ручатися за себе, як майбутнє».

...Вірність минулому – не данина, а обов'язок. Ця данина, як і будь-яка інша, може не здійснитися, бути порушеною. Її специфіка полягає у тому, що вона реалізується не у дії, а у репрезентації, втіленій у серії мовленнєвих актів, що конституують декларативний вимір пам'яті...

... Історія може розширити, доповнити, скорегувати, навіть відкинути свідчення пам'яті відносно минулого, але вона нездатна спростити пам'ять.

... Історія, говорили ми, відповідальна за тих, хто колись помер і чиїми спадкоємцями ми є. Історичну операцію, в цілому, можна вважати актом захоронення. Не листком поховання, не цвинтарем, не простою схованкою останків, а у всі часи актом захоронення, що повторюється. Таке письмове захоронення в плані історії продовжує роботу пам'яті і роботу скорботи. Робота скорботи остаточно відокремлює минуле від теперішнього і

поступається місцем майбутньому. Робота пам'яті досягла би своєї мети, якщо б реконструкції минулого вдалось у певній мірі воскресити минуле.

Питання:

1. Яку роль для суспільного життя відіграє історична пам'ять?
2. Чи важливим, на Вашу думку, є окрім пам'яті і забуття?

Ніцше Ф. Несвоєчасні роздуми: про користь та шкоду історії для ЖИТТЯ

Друкується за виданням: Ніцше Ф. Несвоевременные размышления: о пользе и вреде истории для жизни [Электронный ресурс] / Ф. Ницше. – Режим доступа: [www. Lib. Ru / NICSHE / razmyshleniyal](http://www.Lib.Ru/NICSHE/razmyshleniyal). Txt.

...У поясненні минулого ми повинні виходити з того, що складає вищу силу сучасності. Лише шляхом найвищої напруги ваших шляхетних рис ви зумієте вгадати у минулому те, що в ньому представляється вартісним пізнання і збереження і що є в ньому великого. Рівним пізнається лише рівне, інакше ви завжди будете схиляти минуле до себе. Не вірте історичній праці, якщо вона не є продуктом рідкісних умів; а ви завжди зумієте помітити, якої якості розум історика, з тих фактів, які йому доводиться висловлювати яке-небудь загальне положення чи повторювати ще раз добре відомі речі: істинний історик має володіти здатністю перечеканювати загальновідоме у дещо нечуване і проголошувати загальну позицію в такій простій і глибокій формі, що при цьому простота не помічається через глибину, а глибина – через простоту.

...Таким чином, історія пишеться лише випробуваними і видатними людьми. Хто не пережив деяких речей повніше і глибше від інших, той не зможе витлумачити що-небудь із великого і піднесеного в минулому. Заповіти минулого – завжди висловлювання оракула: лише в якості будівничих майбутнього і знавців теперішнього ви зрозумієте їх. ...Доволі з Вас і того, що Ви маєте створювати і вигадувати, спрямувавши свій погляд у майбутнє життя; але не вимагайте від історії, щоб вона відповіла вам на запитання: як і за участю чого? Якщо ж ви, всупереч усьому, вживетеся в історію великих людей, то вам вдасться витягти звідти верховну заповідь прагнення до зрілості і звільнити себе від паралізуючого виховного гніту епохи, яка бачить свою вигоду в тому, щоб не дозволяти вам стати зрілими, щоб панувати над вашою незрілістю і експлуатувати вас.

Питання:

1. Які особливості пізнання минулого пропонує автор дослідникам?
2. У чому полягає користь подій минулого для практик сьогодення?

Жак Ле Гофф. З небес на землю (зміни в системі ціннісних орієнтацій на християнському Заході XII – XIII ст.)

Друкується за виданням: Жак ле Гофф С небес на землю (изменения в системе ценностных ориентаций на христианском Западе XII – XIII вв./ Жак Ле Гофф. // Одиссей. Человек в истории. Культурно-антропологическая история сегодня. – М.: Наука, 1991. – С. 25-27.

... Як відомо, суспільство не може існувати ні без цілепокладання, ні без марень та мрій. Історія цих марень та мрій – це історія світу уявлень. Історія ж цілей, які ставить суспільство, - це історія визнаних ним цінностей, взірців діяльності й індивідів, і соціуму в цілому. Поняття ціннісної орієнтації підміняє собою поняття ідеї як рушійної сили, які представила філософія XIX століття. Це уявлення подолано.

Поняття ціннісної орієнтації відрізняється низкою рис. Воно дозволяє враховувати при вивченні історії динаміку, зміни, воно охоплює феномен людських бажань та устремлінь; воно відновлює етику минулих суспільств. Спираючись на досягнення історії уявлень, історія ціннісних орієнтацій дає можливість структурувати низку історичних явищ, зрозуміти вплив цих орієнтацій на еволюцію суспільства, економіки, філософії, культури, політики...

... Головне завдання історика – виявляти, визначити і пояснити зміни, що відбуваються. Відповідно дуже важливо, щоб історик аналізував періоди важливих змін у ціннісних орієнтаціях. Ці зміни бачаться мені сутнісними характеристиками будь-якої періодизації історії. Адже для історика оволодіння минулим залежить, зокрема, від його здатності будувати переконливі системи періодизації і розробляти різні підсистеми всередині найбільш загальних і масштабних.

Питання:

1. Чи погоджуєтеся Ви з думкою дослідника, що головне завдання історика полягає у можливості проаналізувати зміну в ціннісних орієнтаціях тих чи інших історичних періодів? Відповідь обґрунтуйте.

2. Чи погоджуєтеся Ви з твердженням історика, що вивчення історії цінностей та ідей дозволить проаналізувати суспільство у динаміці? Обґрунтуйте.

Ящук Т.І. Філософія історії

Друкується за виданням: Ящук Т. І. Філософія історії: Курс лекцій. Навчальний посібник / Т. І. Ящук – К.: Либідь, 2004. – С.489-490.

Фокусом системи цінностей, гіперцентром (суб)культури, особистісної культури, що емоційно й інтелектуально спрямовує особистість, суспільство на досягнення певної мети є ідеал. Він збігається з одним із полюсів історично сформованої дуальної опозиції, наприклад, із правдою супроти кривди, із соціалізмом супроти капіталізму тощо. Втілення ідеалу за певних умов може стати підставою для об'єднання значних мас людей, соціальним інтегратором, що цементує суспільство. При аналізі ідеалу на перший план виступає дуальна опозиція, що постійно виникає між ідеалом і уявленнями

суб'єкта про реальність. Вона сприймається як моральна, емоційна напруженість, яку необхідно ліквідувати, завдання, яке треба розв'язати, тобто підтягти реальність під ідеал, або змінити ідеал, або й те, й інше одночасно.

Ідеал може мати абстрактний характер. Однак людей це може мало турбувати, й часом найзначніші події світової історії надихаються вкрай похмурими ідеалами. Це відкриває можливість інверсійної пастки, створює можливість для крайнощів у прийнятті рішень. Ідеал, однак, у тому чи іншому вигляді завжди конкретизується, тобто проробляється через усе нескінченне поле соціальних проблем, що нагромадилися, а саме: влади, власності, розколу, економічного піднесення тощо. Від ступеня цієї концентрації, глибини інтерпретації залежить не тільки можливість реалізації ідеалу, а й виявлення його життєздатності, міри його утопічності, а також того, чи не ховається за ідеалом якась химера.

Соціальна значущість ідеалу визначається його масовою соціальною базою. Чим нижчий рівень багажу накопиченої серединної культури, тим сильніший інверсійний ривок до ідеалу. При цьому результат може виявитися не тільки екстраполяцією давніх ідеалів на неадекватну ситуацію, а й спробою істотно «перевершити» давні зразки, віддатися не стільки йому, наприклад ідеалові сільської громади, скільки принципіві, що нібито лежить у його підґрунті, в цьому випадку – принципіві зрівняйлівки. Тим самим можуть створюватися химерні соціальні відносини, наприклад форми усупільнення майна, худоби тощо, що дезорганізують суспільство, породжують відчуження, створюють псевдоколективістські, псевдогромадські форми життя, де громадою має стати все багатомільйонне суспільство. Це порушення соціокультурного закону, оскільки робиться спроба реалізації не функціональних відносин, що не відповідають потребам розвитку суспільства.

Питання:

1. У чому соціальна значущість ідеалу та його світоглядний потенціал?
2. Чи погоджуєтесь Ви з трактуванням автором ідеалу? Відповідь обґрунтуйте.

Предборська І. Проблема соціокультурної ідентичності в контексті інтеграції українського суспільства

Друкується за виданням: Предборська І. Проблема соціокультурної ідентичності в контексті інтеграції українського суспільства // Нова парадигма. – Вип.65. – Ч.2 – Київ: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2007. – С.247-248.

... В історії будь-якого суспільства виникають ситуації, коли, за влучним висловом А.Тойнбі, воно шукає відповідь на виклик доби. Користуючись

синергетичною методологією, можна окреслити цей стан як біфуркаційний, коли непередбаченість, невизначеність сягають найвищого напруження...

З огляду на історію незалежної України, на мою думку, можна виокремити декілька таких точок, а, отже, і декілька етапів виходу з ідентифікаційної кризи. Спочатку потрібно згадати період, що передував незалежності країни. Соціокультурна реальність є принципово багатовимірним феноменом... Якщо розглядати соціум як багатовимірний простір, то в процесі дослідження можна виокремити певні площини, в межах яких відбуваються згадані переміщення). Намагання штучно звести (теоретично і практично) соціокультурну реальність до якогось одного з її аспектів (площин) призводить до спотворених явищ. Таке зведення, в свою чергу, спричиняє реакцію опору.

Цілковитий пріоритет соціально-економічного перед національним, редукція національного постали як одна з важливіших теоретичних засад комуністичної ідеології. На практиці в СРСР відбувалося поступове, але фундаментальне перетворення національного в соціальне. Перебудова (перестройка), яка розпочалася у 1985 р., а згодом і розпад комуністичної імперії (1991 р.) стали потужним поштовхом до пробудження національної самосвідомості, яка в той же час втілювала ідей свободи і демократії. Її активізація була радше реакцією на політику так званої інтернаціоналізації соціального життя. Але слабка, «недосвідчена», можна навіть сказати, повністю «неусвідомлена» розбуджена національна свідомість стала лише хвилею, що «змила» Радянський Союз. Так почався новий перебіг подій, який характеризувався рухом від соціуму до етносу. Чітко усвідомлювалася потреба в необхідності відродження пригнобленого національного фактора.

Таким чином, можна вважати, що з моменту проголошення незалежності України (1991 р.) розпочався перший етап пошуку ідентичності. Замість того, щоб здійснити конче необхідну автономізацію площин, тим самим інституціоналізувати багатовимірність соціокультурного простору, нові політичні сили почали будувати знову одновимірний світ. Національне розбудовувалося за рахунок соціального.

Але такий спосіб теоретичного сприйняття й практичних дій виявився згубним: «розбудова держави», з одного боку, і суцільне зубожіння народу, з іншого, зміщення акцентів із «демократичного» на «національне» зробило можливим блокування національно-демократичних сил із колишньою комуністичною номенклатурою, типовим представником якої є Леонід Кравчук. Спроба національного пробудження виявилася спаплюженою. Ідентифікаційні моделі будувалися «нагорі» зазначеним альянсом політичних сил шляхом елімінації, а часом відвертої дискредитації небажаного (після проголошення незалежності) атрактора - зростання національної свідомості. Розвиваючи думку проф. І.Добронравової, можна сказати, що особливістю цього етапу була досить висока загроза реанімації комуністичної ідеології, тобто повернення до моделі життя радянських часів.

Другий етап пошуку Україною своєї ідентичності - 1998 -2004 рр. - характеризується передусім спробою встановити тотальний контроль за волевиявленням народу під час виборів, погранням ідеалів демократії, прав людини, що було логічним завершенням доби правління посткомуністичних лідерів в Україні. Загострення ситуації відбувалося шляхом протиставлення ідентифікаційних моделей (Захід-Схід), побудованих за різними принципами.

Третій етап розпочався з кінця 2005 року, з «Помаранчевої» революції, котрий супроводжувався протидією двох ідентифікаційних моделей, що вилилося в утворення двох «Майданів», які очолювали два протилежні за своїми поглядами лідера...

Питання:

1. Чи погоджуєтеся ви із запропонованою авторкою реконструкцією сучасної української історії?
2. Які цінності були домінуючими в кожному з трьох етапів?

Рекомендована література.

1. Абышева А. К. О понятии «ценность» / А. К. Абышева // Вопр. философии. – 2002. - №3. – С. 139-146.
2. Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій. / В.П. Андрущенко, М. І. Михальченко – К.: Генеза, 1996. – 368с.
3. Баткин Л. М. Два способа изучать историю культуры / Л. М. Баткин // Вопр. философии. – 1986. – № 2. – С. 104-115.
4. Бердяев Н. Смысл и назначение истории / Николай Бердяев. – М. : Мысль, 1997. – 365 с.
5. Бессмертный Ю. Л. Как же писать историю? Методологические деяния во французской историографии 1994-1997гг. / Ю. Л. Бессмертный // Новая и новейшая история. – 1998. – № 4. – С. 29-41.
6. Бойченко І. В. Філософія історії / І. В. Бойченко. – К.: Наукова думка, 2004. – 564с.
7. Бондаренко Г. В. Историчне пізнання: категорії, якими ми мислимо / Г. В. Бондаренко // Наук. праці Кам'янець-Поділ. держ. Ун-ту. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 6(8) – С. 207-215.
8. Вашкевич В. М. Исторична свідомість студентської молоді: Ціннісно-світоглядні орієнтири. Навч. посібник для вищ. навч. закладів / Вашкевич В.М. – К.: Світогляд, 2010. – 274с.
9. Гуревич А. Я. Социальная история и историческая наука / А. Я. Гуревич // Вопр. философии. – 1990. – № 4. – С. 23-35.
10. Гуревич А. Я. Теории формаций и реальность истории / А. Я. Гуревич // Вопр. философии. – 1990. – № 11. – С. 35-43.
11. Івшина Л. Усе було в польській історії. Не було рієни духу. Інтерв'ю з Ліною Костенко / Л. Івшина, Ю. Шаповал // Війни і мир / за заг. ред. Л. Івшиної. – К.: Вид-во АТЗТ «Українська прес-група», 2004. – С. 535-543.

12. Кримський С. Універсалії української культури. «Історія не як згадка про минуле, а як подвиг пробудження» / С. Кримський // Дві Русі / За заг. ред. Л. Івшиної. – К.: Факт, 2003. – С. 413-418.
13. Лебедев В. «Подлинная» история (Можно ли написать историю «как она была на самом деле?») / В. Лебедев // Вопр. философии. – 1996. – № 11. – С. 142-144.
14. Неретина С. С. Через идею диалога культур / С. С. Неретина // Одиссей. Человек в истории. Личность и общество. – М.: Наука, 1990. – С. 23- 27.
15. Подольський А. Уроки минулого. Історія Голокосту в Україні / А. Подольський. – К.: Зовнішторгвидав, 2009. – 100с.
16. Сорокин П. Человек. Общество. Цивилизация / П. Сорокин. – М. : Наука, 1991. – 348 с.
17. Социальная философия / под. ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлач. – Київ-Харків, 2002. – 735 с.
18. Степанков В. Уроки державотворення. Актуальні проблеми Української національної революції / В. Степанков // Війни і мир / за заг. ред. Л. Івшиної. – К.: Вид-во АТЗТ «Українська прес-група», 2004. – С. 69-93.
19. Табачковський В. Людина–екзистенція – історія / В. Табачковський. – К. : Наук. думка, 1993. – 184 с.
20. Философия истории / под. ред. А. М. Панарина. – М.: Мысль, 2002. – 284с.
21. Шкуратов В. А Историческая психология / В. А. Шкуратов. – М.: Смысл, 1997. – 506 с.
22. Якимович А. К. «Свой -чужой» в системах культуры / А.К. Якимович // Вопр. философии. – 2003. - №4. – С. 48-60.
23. Ясперс К. Комунікація // Ситниченко Л.А. Першоджерела комунікативної філософії. – К.:Либідь, 1996. – С. 132-148.
24. Ясперс К. Смысл и назначение истории: [пер. с нем. / вступ. ст. П.П. Гайденко] / К. Ясперс. – М.: Наука, 1991. – 680с.
25. Ящук Т. І. Філософія історії: Курс лекцій. Навчальний посібник / Т.І. Ящук. – К.: Либідь, 2004. – 536с.

РОЗДІЛ 6

Суб'єкти історичного процесу

Питання: *Суб'єкт історії як предмет історіософських концепцій. Роль особистості та народу в історії. Класи як суб'єкт історії. Теорія етносу та концепція націй, рас. Маса та натовп. Класичні та неklasичні суб'єкти історичних змін.*

6.1 Суб'єкт історії як предмет історіософських концепцій

Історія людства надзвичайно складна і багатогранна. Повстання, державні перевороти, революції, стихійні лиха, тріумфи, боротьба ідей та інтересів – це далеко не повний перелік того, з чого зіткана тканина історичного минулого. Рушійними силами розвитку суспільства історики, філософи вважають різні соціальні явища: соціальні суперечності, розвиток продуктивних сил, зміну способу виробництва та обмін продукції, розподіл праці, дії великих мас людей, народів, соціальні революції, потреби та інтереси, мотиви соціальних груп і окремих верств суспільства тощо. Таким чином, зміни у суспільстві пов'язуються з суперечностями суспільного розвитку та їх вирішенням, із соціальним детермінізмом, із об'єктивними та суб'єктивними чинниками історії, з діяльністю людей або ж є комплексом усіх цих чинників. Кожний із зазначених підходів має право на існування, оскільки відображає певною мірою істину.

Уся історія складається з дій людей. Рушійні сили суспільного розвитку пов'язані насамперед із діяльністю людей, вони є акторами всесвітньо-історичної драми. Проте хто ж є справжнім автором цієї всесвітньо-історичної драми, хто є її суб'єктом?

Поняття

Під суб'єктом історичного процесу розуміється носій предметно-практичної діяльності і пізнання, який належить тій або іншій колективній спільноті (наприклад, група, клас, народ, рух) і в діяльності якого втілюється вектор історичної ходи.

У межах проаналізованих у попередніх розділах історіософських концепціях із даного приводу існує чимало думок. Не існує ніякого чіткого уявлення про суб'єкт історії. З однієї точки зору, складається враження, що, не розібравшись в цьому питанні, неможливо зрозуміти історичний процес. А, з іншої – існування різних визначень, тлумачень щодо суб'єкта історії уможливило більш глибокий погляд на неї, оскільки це погляд із позицій різних соціальних прошарків, груп, класів і т.п., що виступають в історіософських концепціях як суб'єкт історіотворення.

Інколи цим суб'єктом історичного процесу називають *людство*.

Погляд

Російський філософ В.С. Соловйов, один із небагатьох, хто порушив питання про суб'єкт історії, вважає, що ним є людство або Боголюдство, окремі частини якого (племени, народи) виконують кожний свою місію.

Його погляд поділяв інший російський філософ Л.П. Карсавін у своїй «Філософії історії», який писав, що предмет історії може бути визначений як соціально-психологічний розвиток всеєдиного людства.

Але з таким поглядом погоджувались не всі. Зокрема, німецький соціолог і філософ П. Барт у книзі «Філософія історії як соціологія» стверджував, що історики розглядають не все людство, а окремі суспільства. Кожне суспільство утворює саме по собі солідарне ціле. Предметом людської історії він вважає людське суспільство.

Суспільство здебільшого розглядається як специфічне середовище, де знаходиться людина. Проте конкретний соціум організується і як особливий соціальний суб'єкт, тобто діюча особа історичного процесу, що функціонує як історична сила. Усе більше у сучасній історіософії стверджується точка зору, відповідно до якої суспільство саме себе об'єднує? шляхом процесу самоорганізації.

Доволі часто в працях істориків як суб'єкт історії постає держава.

Погляд

Зокрема, російський історик М.М. Карамзін навіть назвав свою працю «Історія держави російської». А його співвітчизник історик С.М. Соловйов піддає критиці тих істориків, які, начебто, відривають народ від держави, вважаючи, що держава є необхідною формою реалізації будь-якого народу, а, отже, його розвиток неможливий без держави. Зв'язок між народом і державою визначається істориком як відносини між формою і змістом. Поряд із цим він для визначення суб'єкта історичного процесу використовує поняття «суспільство» та «суспільний організм».

Різні мислителі, які жили у різні часи, суб'єктом історичного процесу визначали класи (марксизм); Бога (релігійні історіософські концепції); культурно-історичні типи (М.Я.Данилевський); культури (О. Шпенглер та ін.); етноси (Л.М.Гумільов та ін.); цивілізації (А.Тойнбі та ін.); нації (Г.Лебон); маса (Х.Ортега-і-Гассет); соціальні рухи (А.Турен). Деякі з наведених підходів опосередковано згадувались у попередніх розділах посібника в контексті концепцій, що аналізувались, інші будуть розглянуті в цьому розділі.

6.1 Роль особистості та народу в історії

Загалом, у найдавніших формах народної творчості (казки, прислів'я, билини, пісні) можна простежити думку, що творцем історії є *народ*, а не окрема особистість.

Поняття

Поняття народ багатозначне. У широкому розумінні під народом розуміється населення тієї чи іншої країни, що ототожнює його з поняттям маси. В іншому – етносоціальному – це термін, що означає різні форми етнічних чи етносоціальних спільностей людей. У даному випадку поняття «народ» ототожнюється з поняттями етносу, нації.

Діяльність народу у творенні матеріальних та духовних цінностей створює спадкоємність у розвитку суспільства. В процесі історії все більш широке коло суспільних явищ, перетворень безпосередньо підпорядковується конкретній дії народних мас. Особливо це стає очевидним на прикладі політичного життя суспільства. Роль народу в історії уявляє собою єдність всезагального і специфічного змісту. Всезагальне виявляється у тім, що завжди і скрізь саме народу належить провідна роль в історії. Специфічне, - що на кожному історичному етапі ця його місія виступає в особливих формах, виявляється у конкретних механізмах впливу на перебіг суспільного життя. Осмислення ролі народу в історії необхідно здійснювати в тому контексті, в якому дане поняття вживається в тій чи іншій історіософській концепції.

Широкого розповсюдження в історіософії набула думка, згідно з якою *особистість* розглядається як суб'єкт історичного процесу. Кожна особистість володіє певним набором якостей, що характеризують її життєдіяльність із точки зору соціальної активності або соціальної пасивності. Виходячи з цього, вона живе у суспільстві і відповідно діє. Поряд із цим, існує підхід, що розглядає історію як низку діянь окремих *особистостей*, яких вшановують як визначних героїв певної епохи. Вчинки окремих людей здатні змінити перебіг історичного поступу, окреслити своїми помислами, прагненнями, діями нові його обрії. Усю багатоманітність, складність історичних процесів можна звести до реалій їх життя. Зокрема, таке бачення історичного процесу відображено у праці Томаса Карлейля «Герої, вшанування героїв та героїчне в історії».

Погляд

Пристрасним захисником суб'єктивно-ідеалістичного погляду на роль особистості в історії був англійський історик Томас Карлейль. Він стверджує, що історія є діянням великих людей, це їх біографія. З цієї точки зору, як вважав Т. Карлейль, такі давні історики, як Плутарх – автор «Порівняльних життєописів», Светоній – автор книги «Життєопис дванадцяти цезарів» є ідеалом справжнього історика. Активний

життєтворчий первінь історії, за Т. Карлейлем, - це велика особистість: пророк, мислитель тощо. Він особливо відзначає вплив думок видатних людей на історичний перебіг. Заперечуючи його об'єктивні чинники, Т. Карлейль із презирством ставиться до народних мас.

Особистість, яка очолює ті або інші події, її характер, темперамент, талант, геній, безумовно, впливають на перебіг подій. Але абсолютизуючи її роль в історії, ми тим самим дистанціюємося від вивчення інших обставин, зумовлених об'єктивними чинниками. Історична особистість, її роль у суспільстві є результатом двох складових: соціальних умов, суспільних потреб, з одного боку, та якостей конкретної особистості, з іншого.

Своєрідну спробу подолати протиставлення суб'єкта та об'єкта через створення моделі взаємодії суб'єкта та умов його діяльності як «діалектичної суперечності», що постійно перебуває у конкретно-історичному відтворенні, презентує марксизм. Суб'єкт і об'єкт, згідно з марксистським вченням, взаємно породжують одне одного.

Погляд

Представники марксизму вважали, що природу суб'єкта не можна зводити до надісторичних обставин, він є продуктом певного культурно-історичного процесу. Лише соціальна природа робить індивідів суб'єктами історії, визначає міру їх здатності стати рушійною силою розвитку суспільного життя. Історія постає процесом, що підпорядкований об'єктивним тенденціям, які реалізуються через історичну творчість людини незалежно від способу впливу. Ф. Енгельс, зокрема, вважав, що будь-яка видатна історична постать реалізує себе у суспільстві, в якому вже сформувалась чітка потреба у такій особистості.

6.2. Класи як суб'єкт історії

У визначенні суб'єкта історичного процесу деякі концепції філософії історії віддають перевагу груповому суб'єкту.

Поняття

Соціальна група – це відносна спільність людей, яка є складовим елементом певного суспільства та характеризується спільністю інтересів, норм поведінки, цінностей, соціально-психологічних ознак тощо.

Вперше поняття соціальної групи використав у XVIII столітті Томас Гоббс. Під нею він розумів певну кількість людей, що об'єднані інтересами чи справою. Щодо природи виникнення соціальних груп єдиної точки зору

немає. Зокрема, проблему їх виникнення та існування Людвіг Гумплович пов'язував із біологічними ознаками людей, вважаючи основною в суспільному житті соціальну групу - расу. Еміль Дюркгейм виникнення соціальної групи пов'язував із густотою населення. У результаті поділу праці, індивіди групуються на засадах солідарності, відповідно до природи їх діяльності. Герберт Спенсер вважав основою виникнення груп соціальне розшарування суспільства. Карл Маркс виникнення та існування соціальних груп пов'язував зі зміною суспільно-економічних формацій та способу діяльності людей.

Клас був і залишається альфою і омегою марксистського вчення. Своє розуміння класів як одного із соціальних суб'єктів суспільства виклав К. Маркс у листі до Й. Вейдемаєра від 5 березня 1852 року. Він підкреслював об'єктивну природу класів у суспільстві, розвиток якого визначається економічними чинниками: існування класів із певними історичними фазами розвитку виробництва, класова боротьба неодмінно веде до диктатури пролетаріату; сама диктатура пролетаріату є лише переходом до зменшення класів і до суспільства без класів. Класичне визначення класів дав В.І. Ленін.

Погляд

В. І. Ленін під класами розумів великі групи людей, що різняться між собою за місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, щодо їх ставлення (здебільшого закріпленому й оформленому у законах) до засобів виробництва, за їх роллю в громадській організації праці, а отже, за способами отримання і розмірами тієї частки суспільного багатства, яку вони мають у своєму розпорядженні. Він виокремлює чотири характерних ознаки створення класів як соціальних груп: 1) місце класу в історично визначеній системі суспільного виробництва; 2) ставлення до засобів виробництва; 3) роль класу в громадській організації праці; 4) спосіб одержання частки суспільного багатства. Основною ознакою, на думку Леніна, є ставлення до засобів виробництва.

Сучасне розуміння класів суттєво відрізняється, оскільки дослідники стверджують, що економічних факторів для характеристики класів не достатньо. Зокрема, П. Сорокін вважав, що класи утворюються на основі трьох факторів: професійного, майнового, правового. П. Бурдьє розглядав класи як певний соціальний статус індивіда, що утворюється шляхом індивідуального вибору та політичного вираження на основі набутого капіталу, знань, поглядів тощо. Уся сукупність економічного, культурного, освітнього, політичного капіталу визначає приналежність людини до певного класу.

У нашому сторіччі було чимало спроб модернізувати марксову теорію класів, пристосувати її для аналізу сучасних процесів у суспільстві.

Наприклад, Г. Лукач розрізняє об'єктивне становище класу і його самосвідомість. На практиці це означає, що об'єктивно революційним може бути один клас, а боротися за його інтереси має інша соціальна група.

На певну трансформацію класової структури сучасного капіталізму вказує А. Грамші. Він висунув тезу про виникнення «середнього класу» громадянського суспільства. На цій підставі Т. Адорно, Г. Маркузе стверджують, що пролетаріат втратив революційний потенціал, який властивий лише маргінальним соціальним групам.

Взагалі поняття «класи» широко використовується західними філософами та соціологами. Існує декілька підходів до його тлумачення. Соціально-психологічний - ґрунтується на двох ознаках: почуття належності й рівень соціального престижу. У даному випадку класова структура постає такою, якою її визначають самі учасники соціального процесу, заявляючи про свою соціально-класову належність. Існують і більш академічні підходи до теорії класів. Слідом за Марксом німецький соціолог Р. Дарендорф вважає, виходячи з дихотомної сутності авторитету, що конфлікт залучає до боротьби дві сторони. Він називає їх також класами. Проте термін «класи» у нього позначає конфліктні групи. Як і у К.Маркса, класи в теорії Р. Дарендорфа виступають суб'єктами соціальної зміни. Однак в його теорії класи розглядаються не тільки з позицій їхнього революційного призначення, але й у плані емпіричної цінності цього поняття для неревольюційних процесів у суспільстві. Вихідним пунктом у Дарендорфовій критиці теорії класової боротьби є твердження про зміну сутності промислового конфлікту. У сучасному суспільстві класи як головні особи соціального конфлікту сьогодні мають набагато більш спільного, ніж того, що їх роз'єднує.

Порушення питання про детерміністичний тип агента соціальної дії - визначальна прикмета марксистської філософії історії. Стратегія соціальної поведінки людей жорстко задається їхньою приналежністю до відповідної групи (перш за все - класу), є функцією буття певної групи.

Погляд

Французький філософ та соціолог П. Бурд'є пропонує внести до розуміння класи суттєві корективи. Цікаво, що він розвиває свою концепцію як серію розмежувань із марксизмом. Він вказує на неправомірність ототожнення класу, теоретично сконструйованого, та класу реального.

Фундаментальною засадою соціальної реальності, згідно з думкою соціолога, є зовсім не класи як групи, а сукупність відносин, що становлять соціальний простір із певною топологією. На основі знань про простір позицій можна виокремити класи в логічному сенсі. Мова йде про клас як ансамбль агентів, що займають подібні позиції. Вони розміщені у схожих умовах й мають подібні інтереси.

Сам факт наявності соціального прошарку ще не робить його групою, історичною силою, діючим суб'єктом суспільного процесу, яке подається у

марксизмі, П. Бурд'є вважає, що марксистські пояснення є непослідовними, непереконливими та незрозумілими. Це стосується, зокрема роз'яснення з приводу переходу «класу у собі» в «клас для себе» та феномена «зовнішньої свідомості» (тобто йдеться про той внесок, який деякі інтелектуали роблять, репрезентуючи погляди підлеглих верств). На цій підставі П. Бурд'є доповнює марксистську концепцію уявленням про так звану гомологію відносин у соціальному просторі.

У сучасній інтерпретації поняття «клас» західними філософами, соціологами чітко позначилася тенденція на відмову від редукціонізму, тобто зведення класових ознак до якоїсь визначальної (клас як суб'єкт виробництва або економічних стосунків) та їх жорсткої детермінованості. Поняття стає все більш операціоналізованим, тобто таким, що може бути придатним для соціологічного аналізу: його можна визначити через змінні, застосувавши вимірвальні процедури, перевірити емпірично.

6.4 Теорія етносу та концепції націй, рас

У ХХ столітті набувають розвитку теорії етносу. Категорія етносу найбільш ґрунтовно знайшла відображення у працях Л. М. Гумільова, Ю.В. Бромляя, Б.О. Рибаківа та інших.

Поняття

Етнос – стійка, цілісна спільність людей, що історично склалася на певній території та об'єднана єдністю історичної долі, має певні характерні риси (включаючи мову), особливий стереотип поведінки та виділяється із усіх інших спільнот. Етнос – народ, який перебуває на певній стадії етноісторичного розвитку. Виокремлюють певні історичні типи етносу: рід, плем'я, народність, нація.

Згідно з статистичними даними ЮНЕСКО, сьогодні на планеті проживає майже 4 тисячі етносів, із яких трохи більше 800 є націями.

Етнічна картина світу поєднує у собі свідомі та невідомі пріоритети, зразки та моделі. Кожен етнос має власну внутрішню структуру, яка включає комунікативну, соціально-економічну, політичну, культурну, ціннісну, поведінкову та інші елементи. Така структура є самобутньою та унікальною і водночас, відкритою, оскільки зазнає змін протягом історичної епохи.

Для певної частини етносів, що заселяють значну частину території, характерний поділ на субетноси чи субетнічні групи, які виникають у результаті поділу великого етносу на низку менших етносів. Дослідники виокремлюють також метаетноси (мета етнічні спільноти), що об'єднують етноси за певними рисами культури, самосвідомості. Наприклад, об'єднання етносів за ознаками генетичної і мовно-культурної близькості (слов'яни, латиноамериканці), етнічні об'єднання в межах єдиної історичної та географічної долі (народи Кавказу, Прибалтики) тощо. Одна й та ж людина

може вважати себе слов'янином (метаенос), українцем (етнос), русином (субетнос), хоча усвідомлення приналежності до етноса є найбільш повним.

Світова історія єдина у своїх соціальних та духовних засадах та началах і одночасно дискретна у множині конкретних проявів, вона не знає перервності у своєму розвитку. Етноси виникають одночасно в одному регіоні і уявляються як певна мозаїчна цілісність, що створює певні суперетноси (світові культури, цивілізації).

Перебіг етнічної історії та її результат залежить від характеру взаємодії того чи іншого етносу з навколишнім середовищем, способом ведення господарства, внутрішнього потенціалу його культури тощо.

Погляд

У своїх працях «Етносфера: Історія людей і історія природи», «Кінець і знову початок», «Етногенез і біосфера Землі» тощо Л.М. Гумільов розглядає етногенетичні процеси, а також те, який вплив вони чинили на людство упродовж історії. Науку етнологію Л.М. Гумільов розміщує на стику історії, географії й біології, і тільки такий підхід здатний допомогти, на думку дослідника, розібратися в проблемі. Він розглядає кілька категорій, характерних для того або іншого етносу: мова, тимчасове й просторове світосприймання, спадковість поколінь, а також здатність до так званих «наднапружень», що проявляються в посиленому перетворенні природи, невідомому до того, або в міграціях (як Велике переселення народів). Отже, існує щось, що лежить, можливо, навіть поза людською психікою, але визначає всі вчинки даного індивіда протягом усього його життєвого шляху. Цю нову якість Л.М. Гумільов назвав пасіонарністю, причому на конкретних історичних прикладах показав її варіації й модуси – полюси. Залежно від рівня пасіонарності етносу формується його історична доля в цей момент; і поряд із суспільним розвитком існує розвиток етнічний, зумовлений пасіонарністю, й такий, що проходить через низку стадій.

У ХІХ столітті в соціології та філософії набувають поширення расові концепції розвитку суспільства. В їх основі лежить ідея про вирішальну роль расового фактору на історичний та культурний розвиток народів. Слід зазначити, що расові концепції трактування історичного поступу сформувалися в умовах зростання популярності вчення Ч. Дарвіна, згідно з яким прогрес залежить від природного добору і відбувається в умовах боротьби за існування. Як у природничих, так і соціальних науках цього періоду спостерігається панування біологічного (природного) підходу. Набувають поширення спроби біологічної класифікації рас. Концепції расового пояснення розвитку суспільства ґрунтувалися на позитивістському ідеалі науковості (побудова соціального знання за зразком природничих наук), досить часто за відсутності необхідної фактичної інформації вдавалися до домислів та спекуляцій, підмінюючи наукові висновки спекулятивними побудовами. Вся історія цивілізацій – це історія боротьби, що відбувається та

не припиняється між расами. Доля кожної цивілізації визначається її расовим складом. Змішання рас створює дисгармонію у суспільстві, зумовлює моральний та соціальний хаос. Така цивілізація втрачає «життєву силу» та «творчий дух» та прямує до деградації та хаосу.

Одним із перших узагальнив погляди про роль расового фактора в історії французький дипломат та літератор Жозеф Артур де Гобіно.

Погляд

У праці «Досвід про нерівність людських рас» Ж.-А. де Гобіно досліджував причини та джерела відмінностей в історичних долях культур. На його думку, вони зумовлені расовими особливостями людей. Джерело розвитку та якісної своєрідності культурного розвитку різних народів залежить і від расової приналежності. Раса, з точки зору Гобіно, є важливим фактором історичного процесу. Він розрізняє три «чисті» раси (білу, жовту і чорну) та чисельні «змішані» типи, що виникають у результаті їх історичних контактів. Кожній расі властиві специфічні культурні здібності. Створювані різними расами цивілізації за своєю природою є некомунікабельні, тобто вроджені задатки та здібності кожної раси принципово різні.

Кожна раса творить свою культуру. До того ж культура однієї раси не може проникнути в середовище іншої раси. Раси не рівні між собою, тому типи культур, які вони творять, також є нерівноцінними.

Людські раси відрізняються, на думку Гобіно, фізичними та психологічними якостями. Найнижчою расою він вважав чорну («меланічну»), дещо розвинутішою – жовту. А здатною до прогресу та творення повноцінної культури – білу расу, особливо її еліту – арійську расу. Абсолютними перевагами вищої раси Ж.-А. де Гобіно вважає створення нею відомих цивілізаційних культур: індійської, грецької, римської, германської тощо. Водночас, він стверджує, що змішання рас вкрай небезпечні, оскільки спричиняють втрату культурних надбань, ведуть до ліквідації енергетичних імпульсів, які сприяють творенню нових культурних форм.

У першій половині ХХ століття ідеї та міфологеми расових теорій знайшли відображення у расистській теорії націонал-соціалізму Німеччини. Слід зазначити, що трактування історичного розвитку крізь призму рас піддається критиці багатьма дослідниками. Більшість теоретичних положень даного підходу було заперечено. Зокрема, було доведено, що культурні відмінності між расами визначаються не фізіологічними расовими факторами, а середовищем, культурою, в якій вони розвивалися.

6.5 Маса та натовп

Близько сто років тому в поле зору дослідників потрапили спільноти, які демонстрували поведінку, що відрізнялася від традиційної соціальної

групової. Поведінка була спільна, але не групова. А її носієм були не групові типи спільнот.

Натовпи, маси є незалежною реальністю. Вони становлять певну колективну форму життя, і на це доводиться зважати. Сучасне суспільство за останнє сторіччя свого існування дійсно стало масовим (не з точки зору чисельності населення, а в тому відношенні, що маса стала впливовішим чинником його існування). Класи та інші утворення, звісно, не зникли, вони продовжують існувати. Проте відбувся прорив шереху суспільств у новий вимір свого існування, найвпливовішим чинником якого стала маса.

Аналіз феномена «маси», «масова культура», «масова свідомість», «масова поведінка» знайшов відображення у різноманітних соціологічних, філософських, культурологічних, політологічних концепціях. Свої праці цій проблемі присвятили Г. Лебон, Г. Тард, Е. Фром, Т. Адорно, З. Фройд, К. Ясперс, Х. Ортега-і-Гассет тощо.

Поняття

Маси (від лат. – шматок, брила, – безліч, велика кількість кого-небудь) – сукупність людей, що охоплює абсолютну більшість населення конкретного суспільства (країни, регіону), утворює соціальну спільність і виступає як вирішальна сила суспільного розвитку, це група людей, всередині якої індивіди певною мірою втрачають свою індивідуальність і завдяки взаємному впливу набувають подібних почуттів, інстинктів, спонукання до вольових рухів тощо. Маси утворюються під тиском економічної чи духовної необхідності, так званого процесу «омасовлення індивіда».

Погляд

Іспанський філософ Х. Ортега-де-Гассет у праці «Бунт мас» аналізує природу маси. На його думку, це якісна однорідність, суспільна безформність, що характеризує людину, яка не відрізняється від інших, а є повторенням загального типу. Номінальною одиницею маси є «звичайна людина», яка живе, мислить та діє «як усі», не переймається та й із задоволенням відчувається тотожною з усіма. Маса не визнає інаковості, відмінності, нестандартності, індивідуальності. Х. Ортега-де-Гассет вважає, що маса розчавлює під собою все, що відмінне, незвичне, індивідуальне, кваліфіковане й добірне. Хто не схожий на всіх, хто не думає як усі, ризикує, що його усунуть, ліквідують.

Як атрибут нашого часу філософ виокремлює всезагальне панування маси. У суспільстві існують явища, процеси, функції найрізноманітнішого характеру, які за своєю природою передбачають не уніфікований, стандартизований набір дій, які без особливих навиків неможливо виконувати (наприклад, мистецтво, наукові дослідження). Такі сфери здатні розвивати меншини, що не позбавлені творчого потенціалу та індивідуальності. Але на жаль, вони витіснені масою. «Місця небагатьох» зайняв загал, який при цьому не змінив своєї уніфікованої природи і

продовжує бути юрбою. Життя пересічної людини складається сьогодні з того самого життєвого репертуару, який раніше належав кваліфікованим меншинам. Життєвий рівень зріс, до нього додалися додаткові різновиди розкошів, але людина загубилася у цьому світі. Не вона панує, а світ панує над нею, набуваючи хаотичних ознак.

Маса й натовп – явища дуже близькі за своєю природою, але не тотожні. Натовп розглядається як випадкове зібрання людей, об'єднаних тимчасовим інтересом, він є множинністю розрізнених людей, позбавлених єдності. Це певне хаотичне ціле, позбавлене чіткої внутрішньої організації. Натовп можна охарактеризувати такими рисами, як легка збудливість, здатність розвивати відносно велику енергію (щоправда, на короткий проміжок часу), нестійкість і мобільність у поєднанні з непередбачуваністю дій. Різниця полягає у тому, що маса – зовнішнє та стійке явище, вона не обмежується простором і часом, а натовп – є тимчасовим, нестійким, водночас, є безпосереднім породженням маси, її локальним проявом.

Поява на історичній арені такого феномена, як маса, невід'ємна від іншого феномена – вождя. Його вплив на маси визначається певною харизмою, що не залежить ні від багатства, ні від наявності армії, головне – особистісні риси, талант.

Погляд

А. Захаров вважає, що в тоталітарному суспільстві образ маси та образ вождя є певною мірою еквівалентними поняттями, такими, що взаємодоповнюють одне одного. Якщо маса – це сила, то й вождь – видатна особистість; якщо маса стає безсилою, то й вождь перетворюється у нікчому, він підвладний тому ж ентузіазму і тим же пересудам, що й «середня» людина натовпу.

6.6 Класичні та некласичні суб'єкти історичних змін

Як бачимо, поряд із традиційними носіями соціальної активності: суспільство, клас, суспільна група тощо дедалі частіше у дослідницькій літературі зустрічаються такі поняття: маси, натовп, публіка, рухи тощо. За цими двома групами приховуються агенти дії, природа яких принципово відмінна. У першому випадку історіософський аналіз пов'язаний із уявленням про груповий характер суб'єкта. Така традиція була домінуючою як у вітчизняній, так і у західній науці. Суть полягає у тім, що саме у приналежності індивідів до тих або інших груп (у рамках різних суспільств), а, отже, до тих або інших типів групової свідомості вбачаються вирішальні детермінанти, що визначають провідний спектр суспільної поведінки людей. У чому така привабливість, наприклад, категорії класу як суб'єкта історії в марксизмі? Напевно, у можливості з природничо-науковою точністю дослідити умови його існування та зміну цих умов. І звідси - з великою

мірою точності прогнозувати характер його поведінки. Відоме положення про те, що навіть неважливо те, як представники класу уявляють свій стан, а головне те, що відповідно до умов свого існування мають робити. Вони з необхідністю повинні будуть вдатися до суворо визначеної стратегії поведінки. Клас, у принципі, не уявляється як гетерогенний, стохастичний, невизначений агент соціальної дії.

XX століття – доба бурхливого формування й діяльності спільнот іншої природи. Поява суб'єктів типу маси і натовпу не знайшли свого часу адекватного осмислення. Вони не були пояснені саме у цій своїй груповій якості. Не була проведена межа між ними й класичними групами. У літературі минулих років наполегливо впроваджувалася ідея про вирішальний внесок марксистської суспільної думки у вчення про маси. К.Маркс й особливо В.І.Ленін часто писали про маси. Їм належить багато величких характеристик даного феномена. Але маси вони так і не відкрили. Бо не вбачали в ній соціального агента принципово особливої природи, негрупового стохастичного суспільного суб'єкта.

Погляд

Наявні в історіософських концепціях суб'єкти історичного процесу І.Предборська поділила на класичні і некласичні. До класичних суб'єктів відносяться клас, деякою мірою нація і раса. Класичні суб'єкти історичних процесів – це детерміністичні суб'єкти. Можливість перебачення їх поведінки визначається об'єктивно зумовленим положенням, приналежністю до сталої, об'єктивно сформованої соціальної спільноти.

До соціальних суб'єктів некласичного типу, крім натовпу, можуть бути віднесені:

- різні масові соціальні, політичні, культурні (екологічний, феміністичний тощо);*
- аудиторії окремих засобів масової інформації;*
- члени численних аматорських асоціацій, споживачі тих чи тих товарів та послуг;*
- уболівальники футбольних команд та прихильники музичних гуртів.*

Попри різноманітність зазначених утворень, вони становлять різні сучасні вияви певного первня, а саме: маси.

На відміну від класичних спільностей, некласичним властиві такі ознаки: статистичний характер, стохастична природа, ситуативний характер існування, гетерогенний склад. Маса не являє собою будь-якого самостійного цілісного утворення, вона анонімна. З одного боку, як соціальна спільність вона є цілісністю, а з іншого - позбавлена якостей органічного, системного утворення і, отже, не має структури, характеризується аморфністю. Невизначеність цієї спільності зумовлена різним кількісним та якісним складом. Така особливість маси є і природним виявленням, й одночасно з цим наслідком таких аспектів масовизації, як кількісне розширення

суспільних зв'язків індивідів, посилення незалежності останніх від багатьох із цих зв'язків, виникнення феномена взаємозаміни індивідів у багатьох спільностях, посилення їх свободи з точки зору «входу» та «виходу» з будь-яких спільностей.

Ситуативність утворення й існування соціальної спільності безпосередньо пов'язана із неусталеністю такого її типу. Під цим розуміється жорстка приналежність цієї спільності до того або іншого конкретного, завжди суворо визначеного типу, способу діяльності (поведінки), більше того, - обмеженість її існування виключно цими рамками. Будь-яка маса, натовп - спільність відносна: про неї можна говорити, маючи на увазі певну, конкретну діяльність, яку вона здійснює.

Суб'єктом історичного поступу А.Турен називає соціальний рух. У сучасному мінливому суспільстві соціальні рухи розглядаються як «агенти еволюції», яка відбувається поза ними відповідно до законів історії. Соціальні рухи у певному відношенні якісно відрізняються від інших форм колективної поведінки, в тому числі і класової. Вони передусім зорієнтовані на нові цінності. Це може бути нова концепція суспільства, природи або людини або певне їх поєднання, комбінація в культурно-ціннісних орієнтаціях.

Соціальний рух радше виступає як стохастичне явище, що потребує кожного разу соціологічного аналізу. Якщо класовий рух детермінований чіткою позицією, що займає кожний клас у суспільстві, то соціальний рух визначається стосунками між двома або більше акторами, їх позиціями, поведінкою, які важко передбачити. Паралель із класовим протистоянням виявляється тут хіба що в тім, що кожному соціальному рухові протистоїть свій контррух у відкритому або прихованому вигляді. Важливо і те, що сам соціальний рух як сектор історичної драми визначає себе не щодо проблем функціонування (відтворення) суспільства, а щодо його майбутнього (творення нової соціальної ситуації). Тому він не прив'язаний безпосередньо до того чи іншого міжкласового або соціогрупового конфлікту. Він ставить під сумнів увесь спосіб організації й управління даним суспільством, тобто націлений на форми, діяння і контроль соціального розвитку у цілому.

Найважливішими характеристиками соціального руху є принципи ідентичності, опозиції і тотальності. Ідентичність означає тотожність соціального актора самому собі: його власне самовизначення. Актор визначає і призводить у дію соціальний конфлікт, але на рівні ідентичності він поки що винесений за межі соціального руху. Аби конфлікт персоніфікувався у колективній дії, має існувати значна маса людей, які визначають власне становище, орієнтації та можливості дії більш-менш однаковим чином, тобто ідентично.

Принцип опозиції розгортається у сукупності усвідомлених колективних дій, в яких визначається розуміння і ставлення до конкретної ситуації, її конкретизації через винуватця і тому – супротивника.

Якщо в основу колективних дій значної і певним чином орієнтованої та організованої маси людей кладеться глобальна проблема, то йдеться про

реалізацію принципу тотальності. В такому разі колективна боротьба безпосередньо спрямована на оволодіння, взяття під контроль усієї системи історичних дій. Соціальний рух в цьому випадку прагне опанувати все суспільство. Він націлений на повне розв'язання конфлікту: його витоків, чинників, соціальних наслідків і т. п. Соціальний рух не тільки виражає суперечність, а прагне знищити її нинішню природу на рівні всієї соціальної системи. Тому він ніколи не буває моногруповим. Це завжди складна соціогрупова структура, в ній певним чином комбінується низка соціальних утворень і складових частин. Нехтування або абсолютизація одного з принципів, що характеризують соціальний рух, призводять до його деформації.

Погляд

Французький соціолог А. Турен розрізняє три головні типи соціальних рухів. Це соціальний рух у власному розумінні цього словосполучення, що означає колективні дії, котрі прямо ставлять під сумнів дієвість соціального контролю й використання провідних культурних моделей. Другий тип – це історичні рухи, де держава контролює не функціонування, а трансформацію суспільства з одного типу в інший. Виокремлюються культурні рухи, спрямовані на боротьбу за більшу автономію і творчість соціального актора. Всі типи рухів сполучаються, але кожний із них повинен визначатися окремо.

А. Турен стверджує, що соціальні рухи не можуть існувати в будь-якому суспільстві. Сама ідея про соціальні рухи у дослідника виникла як протиположна і західній еволюціоністській, і матеріалістичній думці одночасно. Ідея передбачала інший тип суспільства, який А. Турен називає програмованим. У порівнянні з доіндустріальними суспільствами воно характеризується значно складнішою, менш механістичною і менш стабільною моделлю організації. Це самозмінюване суспільство, яке є продуктом власних дій, а не часткою процесу еволюції. Таке суспільство в концепції дослідника кваліфікується ще і як суспільство з історичністю.

Три провідні культурні моделі: модель знання, інвестиційна та етнічна – вбирають в себе те, що А. Турен називає «історичністю» суспільства. В основу історичності покладено спосіб самозмінюваності. Дослідник пов'язує здатність соціуму до самозмінювання передусім із людським чинником. Ось чому він заперечує визначення технологічного характеру («комп'ютерне», «електромоторне» тощо) щодо суспільства. Воно повинне, на думку А. Турена, називатися програмованим. Тим самим підкреслюється здатність суспільства до вищого ступеня розвитку.

Співставляючи класичні та некласичні суб'єкти історичного процесу, потрібно підкреслити, що в останніх надзвичайно важливу роль відіграє не класова або національна свідомість, класова або національна психологія, а те, що називають ментальністю, те, що спонтанно проектується

на історичний рух і завдяки чому останній набуває свого неповторного унікального характеру.

Поняття

Ментальність (від. лат. – розум, мислення, спосіб мислення, душевний склад) – полісемантичне поняття для позначення глибинного рівня людського мислення, що не обмежується сферою усвідомленого і сягає значною мірою в несвідоме.

Погляд

Поняття «ментальність» було запроваджене до культурного та наукового вжитку в 20-х роках ХХ століття французькими вченими. Знаковими в дослідженні проблем ментальності є публікації Е. Лефевра, в яких виокремлюються і застосовуються поняття колективної та індивідуальної ментальності як специфічних, зумовлених, передусім біологічними факторами людського мислення. Історик звернув увагу, що вивчення психології мас, їхньої поведінки особливо в кризових ситуаціях, неможливе без урахування структури колективної ментальності. Він показав, що колективна емоція може бути спрямована на інший об'єкт, якщо попередній викритий як хибний.

Ментальність пов'язана з доглибинними шарами внутрішньої духовності, підсвідомими архетипами. Вона виступає як поведінковий чинник, як джерело соціокультурної динаміки, тобто сприймається як засіб аналізу та пояснення змін у суспільстві. Ментальність постає як своєрідний корелят ідеології та утопії, як спосіб масово індивідуального історичного мислення, бачення історії, як конкретно-історична форма «колективного несвідомого».

Порівнюючи класичні та некласичні суб'єкти історичного поступу, потрібно сказати й про існування двох відмінних підходів щодо впливу духовності, розуму на історичні коливання. Одна з пояснювальних схем – марксистська – передбачає розробку теорії, ідей, доктрин і знаходження того суб'єкта, яким вони можуть бути засвоєнні, затребувані, що повинно спричинити певні акції. Розроблена ззовні теорія, сформульовані ідеї впроваджуються у соціальні структури, у свідомість суб'єкта, умови життя якого констатовані з конкретно-науковою точністю. Ці умови неминуче спричиняють певний характер соціальних дій. Отже, в кінцевому підсумку спостерігаємо передбачені дії, тобто маємо справу із запрограмованою історією. У даному випадку детермінізм полягає в тім, що умови життя однозначно схиляють суб'єктів до сприйняття саме таких ідей.

Інша пояснювальна схема, характерна для некласичних суб'єктів, передбачає зворотній зв'язок: вплив вияву деякого спонтанного первня, довільності, інстинктів, імпульсів, примх мас, прошарків рухів на формування ідей, доктрин тощо. У такому випадку історія, яка протягом

тривалого часу розглядалася як історія суспільств, класів, виробничих відносин, конфліктів збагачується через включення людської суб'єктивності, стає подієвою, долається абстрактність філософсько-історичного аналізу, а його предмет – суспільні групи – наповнюється людським змістом.

Висновки:

- *У розвитку суспільства рушійними силами є різні соціальні явища: соціальні суперечності, розвиток продуктивних сил, зміна способу виробництва та обміну продукції, розподіл праці, дії великих мас людей, народів, соціальні революції, потреби та інтереси, мотиви соціальних груп та окремих верств суспільства тощо.*
- *Історична особистість, її роль у суспільстві є результатом двох складових: соціальних умов, суспільних потреб, із одного боку, та якостей конкретної особистості – з іншого.*
- *Поряд із традиційними носіями соціальної активності – суспільством, класом, суспільною групою тощо – дедалі частіше у дослідницькій літературі зустрічаються такі поняття: маси, натовп, публіка, рухи тощо. За цими двома групами приховуються агенти дії, природа яких принципово відмінна.*
- *Маса позбавлена індивідуальності, думки та почуття людей набувають визначеної однорідності. В масовій людині спостерігаються колективні прагнення, що мають високий рівень імпульсивності, неусвідомленості.*
- *Поява на історичній арені такого феномена, як маса, невід'ємна від іншого – вождя. Його вплив на маси визначається певною харизмою, що не залежить ні від багатства, ні від наявності армії – головне особистісні риси, талант.*
- *У неklasичних суб'єктів історичного поступу надзвичайно важливу роль відіграє не класова свідомість, класова психологія, а те, що називають ментальністю, яка виступає як поведінковий чинник, як виток соціокультурної динаміки, тобто сприймається як засіб аналізу та пояснення змін у суспільстві.*

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте соціальну групу як складову суспільства. Чому у дослідників відсутня єдина точка зору щодо виникнення соціальних груп?
2. Дайте визначення класів у їх класичній інтерпретації. У чому полягає різниця їх сучасного розуміння?
3. Охарактеризуйте спробу подолання протиставлення суб'єкта та об'єкта у марксизмі. Чи вдалося теоретикам, на Вашу думку, вдало розв'язати це питання?

4. Перерахуйте «некласичні» типи спільнот. Які суспільні чинники вплинули на їх виникнення?

5. Доберіть приклади із сучасного життя, приклади, які б свідчили, що маса стала найвпливовішим чинником існування суспільства.

6. Чи згодні Ви з думкою, що феномен маси потребує появи феномена вождя? Відповідь обґрунтуйте.

7. Дайте порівняльну характеристику за обраними Вами критеріями класичним та некласичним суб'єктам історичного процесу.

8. Вкажіть чинники, які впливають на здатність особистості стати героєм своєї епохи.

9. Охарактеризуйте сучасні соціальні рухи. Чи підтримуєте Ви позицію А. Турена, згідно з якою соціальні рухи не можуть існувати у більшості суспільств?

10. Охарактеризуйте теорію рас Гобіно. З чим пов'язаний інтерес сучасників до цієї теорії?

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Лебон Г. Думки та вірування юрби

Друкується за виданням: Лебон Г. Думки та вірування юрби / Г. Лебон // Філософська і соціологічна думка. - №6. - 1991. - С.120-136.

... Народ – це організм, створений минулим, і, як кожен організм, він може бути змінений не інакше як за допомогою тривалих спадкових нагромаджень. Люди керуються традиціями, особливо тоді, коли вони перебувають в юрбі, причому змінюються легко самі лише назви, зовнішні форми...

... Час є єдиним справжнім творцем і єдиним великим руйнівником... Час готує думки та вірування юрби або принаймні ґрунт, на якому вони можуть розвиватися. Ось чому деякі ідеї можуть бути втілені лише у певні епохи, оскільки вони розвиваються й виникають аж ніяк не раптово і не випадково, і коріння кожного з них можна знайти у дуже віддаленому минулому. Якщо настає розквіт отих ідей, значить, час підготував його, і генеза цих ідей стає зрозумілою, лише коли ми звернемося до минулого. Ідеї – це дочки минулого і матері майбутнього і завжди – рабині часу...

... Головним чинником еволюції народів ніколи не була істина, але завжди омана. І якщо соціалізм такий могутній нині, то лише тому, що він становить єдину вцілілу ілюзію! Юрба ніколи не прагнула правди; вона відверталася від очевидності, яка не до вподоби їй, і вважає за краще шанувати помилкові погляди, якщо тільки погляди ці зваблюють її. Хто вміє вводити юрбу в омани, той легко стає її володарем, хто ж прагне привести її до тям, той завжди буває її жертвою.

Питання:

1. Визначте особливості функціонування суспільства юрби.
2. Чи погоджуєтеся Ви з думкою автора, що суспільство юрби прагне та живе лише ілюзіями? Відповідь обґрунтуйте.

Тойнбі А. Дослідження історії

Друкується за виданням: Тойнбі А. Дослідження історії / Арнольд Тойнбі – [пер. з англ. В. Шовкуна]. – у 2-х т. – Т. 1. – К.: Основи, 1995. – 614с. – С. 218-219.

... Могутні сили сучасності – демократія та індустріалізм – виникли в надрах невеликої творчої меншості, й основна маса людства досі лишається на тому самому інтелектуальному та духовному рівні, на якому вона перебувала ще тоді, коли грандіозні нові соціальні сили тільки почали зароджуватися. Головна причина, чому наша творча еліта, ця західна Сіль Землі – не може звітрити і втратити свою духовну наснагу, - це те, що більшість нашого західного суспільства залишилася не посолена.

Сам факт, що розвиток цивілізацій – це справа рук творчих індивідів або творчих меншин, має своєю передумовою те, що нетворча більшість залишатиметься позаду, аж поки першопрохідці винайдуть засіб підтягти ар'єргард до власних далеко висунутих уперед позицій. Останнє міркування вимагає, щоб ми уточнили визначення, яким раніше провели межу між цивілізаціями і примітивними суспільствами. На попередніх сторінках даного дослідження ми з'ясували, що примітивні суспільства – принаймні ті, які нам відомі, - перебувають у статичному положенні, тоді як цивілізації – за винятком загальмованих – у динамічному русі. Тепер ми повинні відзначити, що цивілізації, які перебувають у процесі розвитку, відрізняються від примітивних суспільств насамперед тим, що в їхньому суспільному організмі відбувається ніби внутрішній рух-бродіння творчих індивідуальностей; і тут-таки слід додати, що за будь-яких обставин ці творчі особистості складають у суспільстві незначну меншість. У кожній цивілізації, захопленій процесом розвитку, переважна більшість індивідів і далі перебувають у стані стагнації, характерному для статичних примітивних суспільств. Ба навіть більше: в розвинутій цивілізації основна маса народу, попри зовнішній лак освіти, улягає тим самим пристрастям, що й первісні люди. В цьому явищі ми знаходимо підтвердження відомої сентенції, що людська вдача ніколи не змінюється. Особистості вищого порядку, генії, містики чи надлюди – назвіть їх, як вам хочеться, - це тільки дріжджі, які бродять у казані, заповнені пересічним людством.

Тепер спробуємо зрозуміти, як ці динамічні особистості, які спромоглися зламати у власних душах те, що Бейджот назвав «корою звичаю», перетворюють свою індивідуальну перемогу на перемогу суспільного масштабу, як їм щастить уникнути суспільної поразки і зламати «кору звичаю» у своєму соціальному середовищі. За словами Бергсона, для розв'язання цієї проблеми «потрібне подвійне зусилля: зусилля з боку людей

– творців новаторської ідеї – і зусилля з боку всіх інших, готових сприйняти цю ідею і пристосуватися до неї. Суспільство можна назвати цивілізацією лише в тому разі, якщо такі прояви ініціативи і акти послуху зливаються воедино. Варто зазначити, що домогтися виконання другої умови значно важче. Фактором, якого бракувало суспільствам, що так і не спромоглися вийти на стежку цивілізації, очевидно, була не відсутність сильної особистості (немає жодних підстав припускати, що природа позбавила якоесь суспільство людей, наділених силою волі і вищим розумом). Таким фактором, найімовірніше, стало те, що індивіди подібного ґатунку не знайшли належних умов для того, щоб повести за собою інертну більшість».

Проблема, як спонукати нетворчу більшість відгукнутися на заклик творчої меншості, мабуть, має два розв'язання: одне – практичне, друге – ідеальне.

Безпосередня передача творчої енергії з душі в душу, – безперечно, ідеальний спосіб, але покладатися тільки на нього було б принаймні необачно. Проблема підтягування нетворчої маси до рівня творчих першопрохідців не може бути практично розв'язана в масштабах усього суспільства без звертання до мімесису – однієї з менш високих властивостей людської природи, що набувається радше навчанням, ніж у процесі чистого натхнення.

Питання:

1. Чи погоджуєтеся Ви з думкою автора, що цивілізаційний розвиток - це справа творчої меншості у суспільстві? Відповідь обґрунтуйте.

2. Доберіть аргументи, які б підтверджували позицію автора про те, що проблема підтягування нетворчої більшості до рівня творчих першопрохідців не може практично бути вирішена?

Гегель Г. Лекції з філософії історії

Друкується за виданням: Г. Гегель Лекції по філософії історії. – М.: Весь мир, 1991. - С. 81- 82.

...Великі історичні відносини мають відмінний характер. Саме тут виникає велике зіткнення між існуючими, визнаними зобов'язаннями, законами та правами і між можливостями, які є протилежними цій системі, порушують її чи навіть руйнують її основу чи дійсність, і в той же час мають такий зміст, який може видаватися гарним, в загальному корисним, вагомим і необхідним. Тепер ці можливості стають історичними; вони містять у собі деяке всезагальне іншого роду, ніж те всезагальне, яке складає основу в існуванні народу чи держави. Це всезагальне є моментом творчої ідеї, моментом, що намагається викликати рух істини до себе самої. Історичними людьми, всесвітньо-історичними особистостями є ті, в межах яких міститься таке всезагальне...

... Такі великі люди в історії, особисті, приватні цілі яких містять у собі той субстанціальний елемент, який складає волю світового духу. Їх необхідно називати героями, оскільки вони черпали свою мету і своє покликання не просто із спокійного, впорядкованого, освяченого існуючою

системою руху речей, а з джерела, зміст якого був скритим і не розвинувся до наявного буття, із внутрішнього духу, який ще знаходиться під землею і стукає у внутрішній світ, як у шкаралупу, розбиваючи її, так якраз цей дух є іншим ядром, а не ядром, що ховається у цій оболонці. Тому здається, що герої творять самі із себе і що їх дії створили такий стан і такі відносини у світі, які є лише їх справою і свідомістю.

Питання:

1. Кого автор вважає історичними особистостями? Які риси притаманні їм?
2. Чи погоджуєтеся Ви з думкою філософа, що окремі особистості здатні творити, змінювати перебіг історії?

Рекомендована література

1. Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій. – 2-ге вид. виправл. й доповн. / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – К.: Генеза, 1996. – 368с.
2. Барг М. А. Проблема человеческой субъективности в истории (методологический аспект) / М. А. Барг // Цивилизации. – М.: Наука, 1992. – Вып. 1. – С. 69-97.
3. Бергер П. Социальное конструирование реальности: трактат по социологии знания: [пер. с англ. Е. Рудкевич]. - / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Медиум, 1995. – 333с.
4. Бурдьё П. Социальное пространство и генезис «классов» / П. Бурдьё // Вопросы социологии. - 1992. - Т.1. - N 1. - С. 17-33.
5. Карлейль Т. Герои, почитание героев и героическое в истории: [Режим доступа]. Электронный ресурс - <http://www.marsexx.ru/lit/karlel-geroi.htm>
6. Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. – Изд. 2-е. – М.: Политиздат, 1957. – Т. 9. – С. 115-217.
7. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. / М. І. Михальченко. – Дрогобич: В. Ф. «Відродження», 2004. – 540с.
8. Поппер К. Нищета историцизма / К. Поппер // Вопросы философии. – 1992. - №9. – С.22- 48.
9. Предборська І. М. Деякі аспекти методології подієвої історії / І.М. Предборська // Наукові праці К-ПДУ. Історичні науки. – Т. 4 (6). – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 52-62.
10. Предборська І. М. Мінливість. Соціум. Людина. / І. М. Предборська. – Суми: Слобожанщина, 1995. – 168с.
11. Сорокин П. Человек. Общество. Цивилизация. / П. Сорокин. – М.: Наука, 1991. – 348с.
12. Социальная история / Под ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлач. – Киев –Харьков, 2002. – 735с.

13. Табачковський В. Людина-екзистенція-історія / В. Табачковський. – К.: Наукова думка, 1993. – 184с.
14. Философия истории / Под ред. А. С. Панарина. – М.: Гардарики, 1999. – 432с.
15. Философский словарь / Сост. И. В. Андрущенко, О.А. Вусатюк, С.В. Линецкий, А. В. Шуба. – К.: А. С. К., 2006. – 1056с.
16. Ящук Т. І. Філософія історії: Курс лекцій. Навчальний посібник. / Т.І. Ящук. – К.: Либідь, 2004. – 536с.

РОЗДІЛ 7

Антропологічний поворот в історіософській думці

Питання: *Завдання антропологічно зорієнтованої історичної думки. Історія повсякденності в тематичному ракурсі. Співвідношення макро і мікродискурсу. Методологічна природа мікроаналізу. Усна історія: теоретичні засади, підходи та методи.*

7.1 Завдання антропологічно зорієнтованої історичної думки

Зміна умов існування людства на початку ХХІ століття засвідчила «вселенське неблагополуччя» та зачепила основи людського буття. «Кризовий» стан сучасного буття зумовив посилення антропологічної зорієнтованості сучасної філософської думки. Її напрями орієнтують не лише на пошуки сутності суб'єктивного, людського світу, але й на пізнання багатовимірності феноменів, що надані людині в інтуїтивному, чуттєвому, інтелектуальному, раціональному досвіді тощо. Формується світоглядна позиція, згідно з якою потрібно вивчати світ не «таким, як він є», а «таким, яким він уявляється людиною». Людина, так би мовити, опиняється усередині реальності, що знайшло відображення у методах пізнання. Істина стає все більш комплексною.

Для сучасного наукового пізнання людина вже а рїогї є центральною пізнавальною проблемою. Індивідуальне начало є висхідним у філософських побудовах. Світ речей – об'єкт пізнання традиційної гносеології – замінювався світом людських смислів.

Погляд

Литовський дослідник Б. Кузліцкес стверджує, що відбувається поворот від раціональних роздумів про сутність людини до конкретного її існування, при цьому враховується її природно-історична, індивідуальна зумовленість. Якщо в традиційній філософії, на думку науковця, людина визначається як розумна істота, економічна людина, людина, що виготовляє тощо, то в річищі антропологічного повороту людина розуміється як істота, здатна повторювати символи, періоджерело значень, що мають сенс. Відбувається зміна наукового світобачення, світоглядних парадигм у напрямку від соціоінтетного суспільного світу до гомоінтетного світу культури.

У ХХ ст. у французькій історіографії сформувалась комплексна історична дисципліна, що вивчає феномен людини у часі – історична антропологія. Започаткували такий підхід до вивчення історії М. Блок та Л.Февр. Дослідники стверджували, що вивчати потрібно не минуле, а людину в ньому, вони тим самим здійснили «коперніканський переворот» у методології історії. Антропологічний поворот у філософській думці ХХ

століття не лише став основою переосмислення людського буття, але й зумовив зміну наукових парадигм у сферах наукового пізнання, зокрема в царині історії.

Відбувається відхід від глобального, універсального розуміння суспільних процесів, що пояснювали минуле крізь призму апріорних загальних схем, на користь індивідуального, унікального світу людини. Основою вияву історичної реальності виступає багатогранність людського буття, яку дослідник має проаналізувати та збагнути з максимально доступних точок «спостереження», застосувавши низку політичних, економічних, соціальних, культурних та інших критеріїв. Історичне буття набуває «людського виміру».

Поняття

Історична антропология у широкому сенсі – це галузь історичної науки, а у вузькому значенні – теоретико-методологічний підхід в історичній науці, для якої головним об'єктом дослідження є людина, зокрема її етнічні та історичні типи, а не окремі історичні події та процеси.

Історична антропология сьогодні є одним із напрямків пізнання соціокультурної історії людства, для якого властиве цілісне розуміння суспільства як єдності економічної структури, соціальної організації та культури, тобто сукупності суспільних відносин.

Теоретичні засади

Історична антропология зорієнтована на:

- визнання історичного процесу відкритим та незавершеним, тобто таким, який знаходиться у процесі становлення;
- відмову від побудови загальноісторичних теорій та гіпотез, які здатні зумовлювати хибні висновки;
- зосередження уваги на вивчення поряд із економічними і соціокультурних явищ;
- міждисциплінарність, активний діалог із суміжними суспільними і гуманітарними науками для інтерпретації історичних феноменів;
- вивчення міжособистісної і міжгрупової взаємодії;
- презентацію поглядів учасників історичних процесів;
- вивчення усіх видів соціальних практик на всіх рівнях прояву: від поведінської культури до політичної культури;
- використання різнобічних масових джерел із метою залучення «прихованої» інформації про людину та її минуле життя;
- перевірку фактичним матеріалом досліджуваних явищ та сконструйованих теоретичних моделей.

На першому плані в історичних дослідженнях опиняється світ казуального, а не закономірного. Акцент переноситься на пересічну людину,

яку в наукових розвідках прийнято іменувати людиною «другого плану». Обравши об'єктом досліджень пересічну людину, представника тієї «мовчазної більшості», котра по собі не залишила свідчень в анналах історії, історик намагається вступити з нею у своєрідний позачасовий діалог. Дізнатися про мрії, сподівання, думки, цінності людей минулого дослідник здатний за умови, якщо «підслухає» та зрозуміє те, про що ці люди могли б «повідомити» через свої вчинки. На цьому шляху історикуні необхідно проникнути у соціально-психологічну сферу історичної епохи, ретельно дослідити притаманні людям символи та ритуали, в яких відобразилися істотні аспекти їх поведінки. Такий підхід не означає збирання істориком маси розрізнених фактів, які неодмінно мають вкластися у межі чітко окресленої схеми бачення минулого як об'єктивної реальності, а передбачає міжчасовий діалог, розмову дослідника й людини іншої епохи. Відтак, завдання антропологічно зорієнтованої історичної думки полягає у відтворенні культурно-історичного світу попередніх епох, у реконструкції суб'єктивної реальності, яка була змістом свідомості людей певної епохи і культури та визначала стиль і зміст останньої, характер ставлення людей до життя, їх самосвідомість. У центрі досліджень – «люди без архівів», - селяни, ремісники, неписьменні простолюдини, які нездатні залишити власні свідчення про себе та про своє життя і з якими дослідник вступає у своєрідний позачасовий діалог. Завдання історика – віднайти такі способи, що б примусили «розмовляти» цю «мовчазну більшість» тогочасного суспільства.

Погляд

Російський дослідник М. Барг вважає, що антропологічно зорієнтоване бачення минулого окреслює перед істориком наступне коло питань:

- Чому люди в ту чи іншу епоху творили історію так, а не інакше?
- Якими були люди у тому чи іншому столітті (особливості специфіки психічної структури індивіда у різні історичні епохи)?
- Що є предметом вивчення історії як науки – людина чи суспільство?
- Чи вичерпується проблема людської суб'єктивності вивченням світу уявлень людини?
- Чи входить в історіографічне розуміння людської суб'єктивності суспільно-матеріальна практика?

Антропологічний поворот в історичній науці знайшов відображення у науково-дослідницькому доробку французької історіографічної школи «Анналів». Ця дослідницька школа виникла у Франції у 30-х роках ХХ століття. У своєму розвитку вона пройшла декілька етапів, котрі

презентували різні тенденції історичного пізнання, об'єднані загальними підходами до розуміння буття людини в контексті історичних процесів.

Перший етап діяльності наукової школи припадає на 30-50-ті роки ХХ століття та пов'язаний із іменами її засновників М. Блока та Л. Февра. Це період утвердження антропологічних принципів у сфері історичної науки, повернення історії втраченого гуманістичного спрямування, відмова від каузально-абстрактного пояснення минулого. Мета історичного дослідження визначалася у розумінні специфіки цивілізації та поведінки людей, що до неї належать, прагненні реконструювати притаманний їм спосіб сприйняття дійсності, ознайомитися з їх «мислительним та почуттєвим інструментом», із тими можливостями розуміння себе та світу, які конкретне суспільство надає у розпорядження індивіда.

Погляд

Намагаючись створити цілісну картину минулого життя, теоретики школи «Анналів» закликали ліквідувати «паркани», що традиційно відгороджували різні сфери діяльності людини, пропонували запозичувати методологічний інструментарій у суміжних суспільних та гуманітарних дисциплін. До кола інтересів історика, на думку Л.Февра, повинно потрапляти все, що належить людині, залежить від людини, надходить від неї, відображає її, дає свідоцтва про присутність, діяльність, смаки та засоби існування людини. Лейтмотивом інтеграційного об'єднання наук є розуміння самоцінності життєвого світу людини.

Однак, враховуючи ту обставину, що диференціація історичних дисциплін є неминучою і зумовлена подальшим розвитком суспільства і науки, М. Блок вважав, що небезпека поділу виникає з того моменту, коли окремий кантон знання вважає себе окремою державою, а певна галузь науки є універсальною з точки зору пояснення і розв'язання усіх проблем людини. Диференціація наукових дисциплін, на думку історика, матиме позитив лише тоді, коли дозволить «розглянути» людину, завдячуючи перехресним вогням різних галузей знань, промені яких безупинно сходяться і перетинаються. Тому, щоб реальна дійсність не зникла поза її фрагментарними зображеннями, фахівець має зважено підходити до усіх відомостей, отриманих ним у результаті міждисциплінарного підходу під час розгляду проблеми.

Наступний етап представлений науковою діяльністю Ф. Броделя, М. Губера, С. Лабруса, Е. Леруа Ладюрі, П. Шаню. Він характеризується «тотальним» баченням минулого, підвищеним інтересом до структур економічного, географічного характеру, до «повільних» змін в історії. Представники другого покоління запропонували методологічні положення

для вивчення минулого: «глобальність» у висвітленні всіх проявів життя людини і суспільства; «цивілізація» як сукупність властивостей колективного життя людських спільнот в просторі і часі (структури і процеси); концепція «часу тривалості історичних процесів»; «ментальність» як колективна свідомість, властива більшості населення.

Погляд

Класичним взірцем реалізації такого підходу стала фундаментальна праця Ф. Броделя «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст.», у якій вчений запровадив термін «матеріальна цивілізація». Це поняття, на думку історика, є значно ширшим, ніж «капіталізм», «ринок», «економіка», оскільки включає у себе не тільки економічні явища, а й соціальні, духовні, тобто ті, що визначають обставини та межі можливих суспільних змін на рівні життя людей.

На кінець 80-х років XX століття припадає третій етап діяльності школи, пов'язаний з іменами Ж. Ле Гоффа, Ж. Дюбі, Л. Ладюрі, що займалися вивченням людини в її соціокультурній зумовленості. Дослідники виступають за збереження цілісного уявлення про соціальну еволюцію, пов'язану з використанням міждисциплінарних підходів, проте основний акцент у пізнанні історичного буття роблять на вивчення суспільної свідомості та ментальності. У ментальності, на їх думку, знаходиться найповніше відображення уся різноманітність взаємин людського життя, віддзеркалюється культурний стан особистості, групи, нації.

Погляд

Аналізуючи особливості ментальності жителів середньовічного селища, історик Леруа Ладюрі звертає увагу на спалахи фанатизму та жорстокості, на колективні фобії та фантазії мешканців. Ці явища, на його думку, мають характер ірраціональної поведінки, яка час від часу зумовлена об'єктивними причинами – бідністю, голодом, поборами, війнами, загостренням соціальних суперечностей. Тому дослідження не здатне відбуватися лише в межах вузького розуміння культури та повинно увійти у сферу несвідомих глибинних психічних імпульсів. Історія настільки є цікавою, наскільки у ній відображена конкретна людська ментальність.

В історії, за уявленнями представників наукової школи, все пов'язане з людиною, тому досвід попередніх поколінь має розглядатися у різних ракурсах, у єдності політичних, культурних, економічних, демографічних,

соціальних та інших чинників суспільного життя. Цілісне, концептуальне дослідження антропологічної проблематики історичного буття передбачає співробітництво історії з етнологією, філософією, філологією, географією, економікою, психологією, медициною, археологією, лінгвістикою тощо. Історія виступає комплексною, інтегральною наукою, котра охоплює усю сукупність суспільних відносин. Синтез результатів досліджень усіх наук про людину у площині історії надає можливість продемонструвати багатство минулого життя, віднайти та проаналізувати фактори історичного процесу, що взаємодіють між собою, удосконалити методи історико-наукового дослідження, актуалізувати культурологічний образ історичного буття.

Евристичність ідей «школи Анналів» полягає у тому, що її дослідники наполягали на неможливості «історії без людей». Їх досвід дозволяє повному здійснити перегляд історії в контексті нових умов історичного розвитку. Переоцінка французькими теоретиками самої суті історії, що полягала в усвідомленому відході від метадискурсу та зосередження уваги на соціальній практиці конкретних діючих осіб, зумовила виникнення та розвиток у другій половині ХХ століття нових методологічних напрямів вивчення суспільно-історичного життя, принципово відмінних від тих, що раніше визначали практику філософсько-історичних досліджень та теорію історичного процесу. Унікальний, одиничний вимір людського буття знайшов відображення у методологічних підходах історії повсякденності (Німеччина), мікроісторії (Італія, Іспанія), Case Studies (вивчення випадку) (Англія).

Не зупиняючись на детальному розгляді методологічних «тактик» національних історіографічних шкіл, зауважимо, що «стратегія» залишилася загальноприйнятою для усіх підходів – дослідження культурно-життєвої практики конкретних людей у всіх різновидах та взаєминах їх із навколишнім світом та соціумом. ХХ століття презентувало у дослідженнях минулого людину як екзистенцію, як реальність історичного буття.

Підвищений інтерес до антропологічних ідей був властивий і вітчизняним дослідникам історіософських проблем. Українські історики М. Грушевський, М. Драгоманов, П. Куліш у своїх працях обстоювали ідеї народознавчої історії, в осмисленні досвіду минулого звертали увагу на морально-духовні аспекти повсякденного життя українського народу. Відновлюють та примножують традиції української історичної думки ХІХ століття сучасні науковці: В. Сарбей, О. Удод, Т. Чухліб, Л. Таран, В. Горобець, Н. Яковенко, Я. Грицак та інші.

Антропологічний поворот у сфері історичного пізнання надає можливість історичному розглянути історичне життя не «згори» шляхом накладення на досліджуваний об'єкт сітки наукових категорій та понять, а «із середини», проникнувши у світовідчуття епохи та відчутти її дух, сприйнявши стереотипи соціальної поведінки людей, збагнувши їх світоглядно-ціннісні орієнтири, духовний світ, психологізм щоденного, тобто зрозуміти історичне життя таким, яким воно уявлялось із позицій тогочасної культури мислення, поведінки, норм, цінностей тощо. Історія постає як різнобарвна сукупність

усіх сторін повсякденної дійсності. Культурний світ людини розуміється у найширшому сенсі та презентує горизонтальний вимір буття конкретної історичної епохи.

Погляд

Між антропологічною зорієнтованістю історичного пізнання, де об'єктом дослідження є «життя таким, яким воно є», і наукою як засобом цього дослідження виникає суперечливість, протиріччя, що вимагає від дослідників застосування іншого методологічного інструментарію. Ю. Добролюбська, А. Добролюбський, С. Мохненко, аналізуючи суперечливість, що склалася між наукою та об'єктом пізнання, вважають, що вона полягає у тому, що «життя» традиційно розуміється як особлива, побутова сфера емоційного самопочуття та художньої інтуїції, а тому не підлягає науковому пізнанню, котре є різновидом пізнавальної діяльності, підкоряється внутрішній логіці свого розвитку від абстракції та узагальнень до безпосередності та конкретності, упорядковує об'єкти та розглядає їх у системі і має цільову настанову на об'єктивне визначення висновків. Тому вчені пропонують інші наукові шляхи дослідження проявів реального, мінливого та хиткого людського буття:

- спрямованість науково-гуманітарного пізнання визначається включеністю автора до системи ціннісних орієнтирів дійсності у такій формі, яка йому суб'єктивно найбільш близька та полягає далі у підборі фактів, спроможних її підтвердити;

- запровадження у практику історичних досліджень теоретичного обґрунтування «філософії життя»: «істину не можна доказати, істину можна лише пережити»;

- у конструюванні історичного минулого дослідник має «доповнювати» матеріали джерел, «вчитувати» з них інформацію, безпосередньо в них не відображену.

Таким чином, «включення» людини до аналізу історичного процесу сприяє становленню іншого методологічного підходу до розуміння історії – нелінійного, - в якому історія радше постає як продукт сукупної діяльності людей з їх непередбаченим та різновекторним спрямуванням поведінки і мотивацій.

7.2 Історія повсякденності в тематичному ракурсі

Залучення до осмислення історичних процесів антропологічно зорієнтованого методологічного інструментарію зумовлює зміну конфігурації досліджень. Принципово інноваційним у наукових розвідках істориків та філософів є звернення до повсякденного, первинного життєвого світу, у якому відбувається творення та реалізація унікального різноманіття сенсів людського буття, що позбавлені упереджень та стереотипів,

фальсифікації та ідеологем, спрощеного, одновимірного погляду на минуле життя людини.

Поняття

Історія повсякденності (історія «знизу») – це історія людей, у межах котрої розглядається психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, суспільства, владних органів тощо. Об'єктом пізнання, очевидно, є сама людина в її взаєминах із навколишнім світом – природою і соціумом. Для історика буденності є характерним прагнення досягнути предмети зсередини.

Повсякденна історія – це «сфера історії, що безпосередньо переживається» (Г. Кнабе), «світ нерациональної логіки, культурного бріколажу, який протистоїть раціонально-технічному або ідеологічному монолітизму і одночасно призвичаюється до нього, зберігаючи існуючий порядок» (Н. Козлова), «процес олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов життя» (О. Удод).

Погляд

Філософ С. Пролєєв звертає увагу на ту обставину, що науковці, котрі надають перевагу осмисленню «вищих» істин та моральних цінностей, ігнорують світ щоденного життя як культурний феномен та «вузько», збіднено розуміють, осмислюють людське буття. Адже очевидно, вважає він, що повсякденність утворює свого роду тканину людського існування і є одним із моментів культурного тла, котрий перетворює оточуючу людину дійсність у світ для людини, в особливий світопорядок.

Культурний проект повсякденності апелює до первинних конструктивів життєвого світу, в якому відбувається накопичення, зберігання та реалізація унікального різноманіття сенсів людського буття та розуміється як унікальне своєрідне бачення світу людини в історії. Практики повсякденного розуміються як тактики випадку, як відбитки переплетінь приватних думок та інтересів, як світ чуттєвого, ірраціонального. Водночас, феномен буденності постає альтернативою офіційній системі думок, ідеалів, ідеологічних уявлень, поглядів. Офіційно визнана «канва» трактування історичних подій та процесів постає у формі відчужених, універсальних проектів, програм, доктрин соціальних змін, не «збігається» з практиками повсякденного. Унікальне постає, з одного боку, як опозиція універсальному, а з іншого – розширює горизонти розуміння останнього.

Погляд

М. Галушко зауважує, що у творенні соціокультурного контексту епохи не можна редукувати феномен первинного життєвого світу до виміру соціальної реальності. На його переконання, такий ракурс є позбавленим

контексту онтологічної укоріненості та історичності людського існування, обмежує його зміст аж до поняття абстрактного суб'єкта, зв'язки якого з іншими суб'єктами та предметним буттям будуються зовнішнім чином, а не внутрішньо конституують становище людини у світі.

Історія постає як різнобарвна сукупність усіх сторін повсякденної дійсності, в якій кожне людське життя – то неповторна особистісна «сповідь». Вона уявляється у вигляді багат шарового утворення, кожний «пласт» котрого, внаслідок взаємопроникнення особистого і безособистісного набуває неповторного специфічно-особистісного вигляду.

Погляд

Російський філософ Л. Карсавін запропонував методологічний прийом дослідження історії повсякденності. Він вважав, що «матеріальне саме по собі, тобто у своїй відірваності неважливе. Воно завжди символічне і у такій якості необхідне для історика у своїй матеріальності». Матеріальні умови та побут здатні відобразити індивідуальне обличчя епохи, її релігійні погляди та естетичні уподобання, соціально-економічний розвиток тощо. Тобто історія матеріальних речей здатна продемонструвати соціально-психологічну складову розвитку людини в історії.

В свою чергу, зазначимо, що вивчення історії крізь призму повсякденних практик – поле, де найповніше здійснюється творчий синтез дисциплін практично всього гуманітарного циклу, де переосмислюються, доповнюючи один одного дані з археології, лінгвістики, фольклористики, етнографії, літературознавства, економічної та соціальної історії.

Погляд

О. Удод вважає, що актуальність історії повсякденності полягає в необхідності реалізації двох завдань: по-перше, подолати відставання вітчизняної історичної науки від зарубіжної (європейської) і, по-друге, використати досвід власної історіографії (особливо XIX – XX ст.) щодо людинознавчої тематики, що перегукується сьогодні з методологією історії повсякденності.

Повернення історії обличчям до людини не лише дозволить позбавити її ідеологічних нашарувань та фальсифікацій, але й дасть можливість більш вичерпно та повно розглянути «традиційні» для української історіографії теми політичної та соціально-економічної історії, намітити орієнтири розуміння сучасного, шляхи подолання його негараздів.

7.3 Співвідношення макро і мікродискурсу. Методологічна природа мікроаналізу

У контексті антропологічного підходу історія розглядається насамперед як наука про конкретне та індивідуальне. Наукою про загальне вона здатна стати, якщо буде враховувати, а не ігнорувати конкретність та індивідуальність.

Співвіднести одиничне і масове в історичному дослідженні можна лише за умов реконструкції історичних процесів на макро і мікрорівнях, що носять взаємодоповнюючий характер.

Поняття

***Мікроісторія** – напрям історичних досліджень, який вивчає історію через всебічне вітворення життя «пересічної» людини, представника того чи іншого соціального прошарку.*

Мікроісторичний аналіз дозволяє через приватне та мале (мало помітне) прийти до кращого розуміння загальних соціальних зв'язків і процесів, через розповідь про конкретні факти показати реальне функціонування тих аспектів життя, які були знівельовані під час узагальнення чи кількісної формалізації. Історичні реконструкції та інтерпретації в контексті мікродослідження розширюють дослідження історичного пізнання.

Мікроісторія виникла у 70-х роках ХХ століття в Італії. Їй були присвячені дослідження К. Гінзбурга, Е. Гренді, Дж. Леві та ін. Італійські дослідники об'єдналися навколо журналу «Quaderni Storici». До найбільш відомих робіт італійських науковців належать «Галілей-єритик» П'єтро Редонді (1983), «Нематеріальна спадщина» Дж. Леві (1985), «Робітничий світ і робітничий міф» М. Грібауді (1987), «Майстри та привілеї» С. Черутті (1992) тощо.

Погляд

«Мікроісторія – сестра історії побуту, але де у чому вона йде власним шляхом: коли виробляє власні методи, коли ...переробляє і реконструює категорії класичної соціальної історії, коли, насамкінець, виступає за поліфонічне розмаїття масштабів і способів викладання емпіричного матеріалу» (Ханс Медік);

«Мікроісторія означає не розглядання дрібниць, а розглядання в дрібницях» (Джованні Леві).

«Мікроісторія – форма історичного дослідження, яка, образно кажучи, озброєна не телескопом, а мікроскопом, коли під його склом історик розглядає окремих історичний факт, групу фактів, локальне явище. Він одержує результат, котрий не може бути екстрапольований на все

багатошарове поле історичних феноменів, що оточує той факт, який надає можливість пролити на це загальне поле додаткове світло» (Арон Гуревич).

«Історія розташовувалася на різних рівнях... На поверхні ми стикаємося із історією подій, розміщених у стислих межах часу: це мікроісторія, на середній глибині ми маємо справу з кон'юктурною історією... І за цим речитативом кон'юктури ми можемо почути, насамкінець, гомін структурної історії, історії тривалої, яка охоплює цілі століття і розташовується на межі рухомого і нерухомого» (Фернан Бродель).

Теоретичні засади

Провідні положення мікродискурсу:

- увага дослідника фокусується не на макропроцесах, а на локальних явищах, окремих історичних фактах;
- збільшення кількості параметрів змістового багатогранного розгляду конкретної історичної події;
- звернення уваги на дослідження унікальних об'єктів, які можна «роздивитись» (визначити) лише на тлі масових явищ та процесів;
- унікальними мікрооб'єктами вважаються лише ті елементи, які не «вписуються» до складу підсистем даної системи, або досить слабо пов'язані (логічно, функціонально, статистично) з іншими складовими певної системи;
- полем «спостережень» мікроісторії може бути конкретна особа, група осіб, певна територія, певний проміжок часу тощо.

Мікроісторія створює ґрунт для зближення соціально-економічного дослідження з вивченням цінностей, норм поведінки, колективної свідомості, картин світу, закладених у свідомості людей їхньою культурою. Таке взаємодоповнення дозволяє позбутися традиційного розриву між соціальною, економічною історією та вивченням духовної сфери, розриву між історією соціально і політично-економічних абстракцій та історією, в якій людина як активна, творча мисляча істота знаходить своє справжнє місце. Такий підхід зовсім не виключає макросоціологічного підходу, а створює умови для зближення соціально-економічного дослідження з дослідженнями цінностей, норм поведінки, релігійних установок, картин світу, закладених у свідомість людей їх культурою. Антропологічна спрямованість історичного пізнання дає можливість поглянути на історію «знизу» - через культуру, менталітет, сформовану систему елементів духовного життя і світосприйняття, яке зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних спільностей, сприяє відтворенню образу справжньої картини світу, що існувала у свідомості минулого. Історичний процес розглядається вже не як монолітний, поступальний, а як цивілізаційний, поліцентричний нелінійний рух набагато складнішої конфігурації.

За цивілізаційного підходу, докорінним чином переосмислюється поняття історичного прогресу. Останній вбачається як самовизначення і самореалізація суспільства з притаманним йому екзистенційним досвідом, інваріантними структурами і цінностями. Людина як множинний, багатовимірний феномен утворює свій власний багатогранний світ – антропосферу. У центрі історичної реконструкції опиняється індивідуальне і конкретне, а не теоретично змодельоване.

Дослідницький процес має обов'язково супроводжуватися реконструкцією єдиної системи взаємопов'язаних, поєднаних методів, що є адекватними мікро- та макropідходам. Мікроісторія не є антитезою макроісторії, «текст» неможливо зрозуміти без його «контексту». Навпаки, структурно-системний аналіз історичного буття, в якому було акцентовано увагу на локальні, одиничні зрізи минулого, надасть якісно-нової своєрідності системному дослідженню. Однак складність розв'язання цього епістеміологічного завдання полягає у тому, що макродискурс не є простою сумою мікродискурсів.

Розглядаючи проблему співвідношення мікро та макродискурсів, слід звернути увагу на ту обставину, що мікроісторія не віддільна від практики істориків, від тих перешкод, із якими вони зустрічаються в процесі досліджень.

Теоретики історичного пізнання ведуть пошук продуктивних шляхів взаємозв'язку мікро- та макродискурсу, співвідношення вивчення локального та глобального в історії.

Погляд

Розглядаючи проблему співвідношення одиничного та масового в історичних дослідженнях, російський дослідник Ю. Бессмертний використовує метафори фоторемесла. Науковець переконаний, що синтез локального та глобального досягається за умови переміщення дослідницького об'єктива та зміни фокусної відстані, що щораз дозволяє побачити інше коло явищ.

За таких умов локальний мікророзмір історичного буття не протистоїть макродискурсу, а доповнює, урізноманітнює картину історичного буття, дозволяє побачити та «вхопити» те виняткове, на що не звертає увагу макродискурс. На рівні мікроісторії можна роздивитися зародки альтернативного розвитку, які історики, розглядаючи події у макророзмірі, можуть залишити поза увагою. Мікропідхід не опозиційний до глобального, макророзміру історичного буття та не означає відмову від нього.

Звернення до індивідуального дозволяє досліднику «вловити» конкретний своєрідний образ епохи, яку він вивчає, розглянути її в подробицях. Відтак, «об'єктивні» особливості вивчення минулого не ігноруються чи зневажаються. Історики в них вбачають лише одну з

можливостей осягнення минулого, враховуючи багатогранність та різноголосся індивідуальних чи групових практик всередині даної соціальної групи. Запроваджуючи різноманітні множинні контексти, вони зазначають, що кожен історичний актор прямо чи опосередковано бере участь у процесах різного рівня, масштабу і відповідно вписується в їх контексти.

Спроба синтезу мікро- та макроісторії представлена і у підході Case Studies, який набув поширення у дослідженнях англійських істориків.

Погляд

Л. Репіна зауважує, що методологічна позиція Case Studies враховує об'єктивні умови і суб'єктивну діяльність, події та структури, необхідне та випадкове, одиничне і те, що повторюється, індивідуальне і масове. Як ілюстрацію вона наводить дослідження британського історика Річарда Каста, який вивчав матеріали судового процесу, що відбувся у грудні 1607 року за позовом Томаса Б'юмонта із Лестерширу проти сусіда, який безпідставно поширював плітки про його дружину. Проаналізувавши всю серію документів про питання честі, зафіксованих у матеріалах судового процесу, дослідник намалював складну різнобарвну картину уявлень про честь, гідність, характерних для тогочасної Англії. Відтак дослідження одиничного, приватного знайшло відображення у масовому, публічному, дозволило розпізнати певні культурні та суспільні зміни, протестантську реформацію, ослаблення патріархального устрою у сім'ї, усе те, що, в кінцевому рахунку, призведе до змін на макрорівні. Однак у дослідженні маємо змогу спостерігати і зворотній вплив. Аналізуючи свідчення учасників судового процесу та вибудовуючи концепції честі, історик використовував матеріали з досліджуваної проблеми інших історичних епох, тобто базу макроніходу.

Історичний процес відтворюється через з'ясування та реконструкцію численних дій суб'єктів минулого, усвідомлення дослідником історичної реальності у всій складності і розуміється як «мозаїка мініатюр». Увага науковців сконцентровується на розгляді індивідуальної інтерпретації макроструктур, а саме: економіки, політики, ідеології, культури тощо. Суспільні сфери, що розглядаються через призму впливу на них конкретних суб'єктів, позбавляються абстрактного розуміння.

Ще одна особливість поєднання одиничного і масового у дослідженні минулого – це зміна масштабу розгляду об'єктів (один і той самий об'єкт може бути предметом розгляду як макроісторії, так і мікроісторії). Справа полягає у тім, під яким кутом зору його розглядає дослідник.

7.4 Усна історія: теоретичні засади, підходи та методи

У сфері антропологічно зорієнтованої історичної науки визнається необхідність звернення фахівців до джерел масової історичної свідомості, які у своєму дослідницькому арсеналі містить методологія усної історії. Бесіди, опитування, інтерв'ю, спогади, анкетування вважаються вагомими джерелами у конструюванні образу минулого, оскільки дозволяють відтворити та збагнути унікальність світу кожної людини, мотиви її поведінки, вплив на її долю суспільних процесів та явищ, їх розуміння та оцінку самою людиною.

Поняття

Усна історія – це новий сучасний напрям у методології історичних досліджень, який надає перевагу усному анкетуванню, так званім польовим дослідженням, народній традиції в поясненні історичного минулого.

Основними джерелами для реконструкції подій стають бесіди, опитування, інтерв'ю, фонозаписи спогадів. Зауважимо, що на сьогодні консенсусу щодо остаточної дефініції усної історії не досягнуто, але більшість науковців наголошують на міждисциплінарності цього напрямку.

Погляд

В. Пастушенко стверджує, що термін «усна історія» стосується, перше, якісного процесу дослідження, яке ґрунтується на особистому інтерв'юванні, що дає змогу розуміти смисли, інтерпретації зв'язків та суб'єктивного досвіду, а, по-друге, продукту (аудіо- чи відеозапису), який є справжнім історичним документом, новим періодджерелом для подальших досліджень. Таким чином, вважає дослідниця, сучасне розуміння усної історії охоплює як процес усної передачі та запису спогадів, так і усі різноманітні форми новостворених історичних документів, а також подальший аналіз отриманих періодджерел. Усна історія – це не нова галузь історичної науки, а нова методика – спосіб залучення до аналізу нової категорії джерел, поряд із писаними джерелами та матеріальними об'єктами.

Усна історія є відносно «молодим» напрямом методологічних досліджень, що почав розвиватися у другій половині ХХ століття та був зумовлений трансформаційними, модернізаційними явищами як у суспільних процесах, так і відповідно у наукових сферах, що досліджували їх. Європейська історична наука, яка критично ставилася до джерел усної історії, не включала їх до арсеналу своїх наукових досліджень, сповідувала принцип: «усна історія – це історія народів без історії», тобто бездержавних народів. Наприкінці ХХ століття дослідники історичного минулого повернулися обличчям до усних джерел. Ця обставина символізувала новий

погляд на суспільство та місце у ньому людини, актуалізувала гуманістичний компонент у дослідженнях минулих епох.

Звернемо увагу, що процес становлення усної історії як окремого напрямку історичних досліджень пройшов певні етапи у кожній країні та має свої особливості. Державою, де усна історія здобула вперше академічне визнання, стали США. У 1948 році в Колумбійському університеті було створено Дослідницький центр із вивчення усної історії, який очолив Аллан Невінс, а в 1958 році при Каліфорнійському університеті – Архівний центр усних джерел. У центрі вивчення опинилися записи біографій відомих політиків, бізнесменів, діячів культури тощо. Вони мали на меті доповнити наявні писемні джерела.

Як самостійний напрям науковий досліджень у країнах Західної Європи усна історія сформувалася в 60-х роках ХХ століття. Вчені у межах цього напрямку приділяли значну увагу історії робітничого руху, боротьбі за громадянські права, історії національних меншин тощо. У цей період з'явилися перші дослідження історії народів, які не мали власної писемності. Європейські країни, у яких усна історія здобула розвиток, – це Великобританія, Італія, Німеччина.

Особливістю розвитку усної історії в Україні є звернення уваги на тематику, яка зазвичай замовчувалася офіційною радянською історіографією, зокрема тема голодомору, колективізації, індустріалізації, повсякденного життя радянського народу тощо.

Усна історія дає можливість поряд із ретельно підібраними письмовими джерелами почути голос народу.

Погляд

О. Удод вважає, що в основі усної історії лежать два постулати. По-перше, особисті спогади розглядаються як ефективний інструмент відтворення минулого, як безпосередні враження про життя людей в їх справжньому вигляді. По-друге, прості люди отримують не тільки місце в історії, а й роль у «виробництві» історичного знання. Усна історія, на його думку, розглядається як демократична альтернатива, що кидає виклик монополії академічної еліти.

Пізнання історичного буття сконцентровується на «звичайній» людині та навколо неї. Образ минулого позбавляється загальних, колективних обрисів, набуває підсиленого індивідуально-емоційного забарвлення.

Такий підхід зумовлює використання дослідником «усних» джерел, які змушують колишні епохи «проговоритися», про те, що вони не збиралися розповідати. Подібні історичні свідчення є найбільш цінними, оскільки дозволяють відтворити картину минулого, те, «як було насправді». Дослідницький інструментарій усної історії дає змогу оцінити історичне буття крізь призму людської долі, проектує новий гуманістичний образ світу минулого.

Загальне спрямування цього напрямку полягає у тому, що реконструкція особистого життя і неповторних доль окремих історичних індивідів, вивчення формування і розвитку їх внутрішнього світу, усіх «слідів» їх діяльності, що збереглися, розглядаються одночасно і як головна мета дослідження, і як адекватний засіб пізнання того історичного соціуму, в котрому вони жили, творили, раділи і страждали, думали і діяли.

Погляд

Англійський дослідник Джон Тош розглядає усну історію як альтернативу традиційній, академічній історичній науці. На його думку, усна історія – це унікальний інструмент, який дозволяє відобразити зв'язок між минулим і теперішнім, між індивідуальними спогадами і народною традицією, між «історією» та «міфом». Усна історія є сировиною для соціальної пам'яті.

Актуалізація гуманістичної спрямованості у конструюванні історичної дійсності на основі усних історій, смисловим центром яких є можливість доступу до суб'єктивних перспективних бачень світу індивідумом, сприяє подоланню стереотипів, сурогатів історичної свідомості, розчищує ідеологічні завали, надає можливість дошукатися до історичної правди, ліквідувати прояви конфронтації та нетерпимості у суспільстві.

Усна історія як напрям сучасної методології історичних досліджень дуже близька до антропології і звертається до сюжетів повсякденного життя. Пріоритетними у ній є теми, близькі до антропологічної історії, яка вивчає особливості світу простої людини і дозволяє побачити справжнє життя людей.

Використовуючи методику усних історій, з окремих штрихів, спогадів, мозаїчного набору людського світовідчуття, можна відтворити цілісну картину минулого, яка є більш достовірною, бо несе в собі «людський дух». Історичний процес мислиться вже не як глобальна закономірність, а як сукупність унікальних ситуацій.

Залучення «усних» джерел у сферу історичної науки створює ситуації альтернативності і навіть опозиційності до офіційно прийнятих методологічних концепцій. Варто зазначити, що методологія усної історії не претендує на статус універсальної у пізнанні життя минулих епох, а лише доповнює, урізноманітнює традиційні підходи, наповнює наукові розвідки аксіологічним змістом. Зорієнтована на суб'єктивну сторону історичного буття вона не позбавлена залежності від суб'єктивізму свідчень носіїв інформації, від їх аксіологічно-ціннісних позицій. Проте, незважаючи на ці недоліки, її дослідницький інструментарій доповнює та урізноманітнює традиційні методології пізнання історичного буття, наповнює історію «людським» змістом, розширює можливості спілкування людини з людиною у контексті світової культури.

Впровадження методологічного інструментарію усної історії зумовлює подолання бар'єру «відчуженості», відстороненості історичного буття від

потреб, запитів, інтересів людини, наповнює історичний процес «живим», інтригуючим, емоційно значимим та зрозумілим досвідом людини минулого. Історичні знання втрачають статус об'єктивної та незмінної, кимось презентованої істини, оскільки наповнюються власними неупередженими дослідженнями, висновками, думками людей, що відповідає їх внутрішнім інтенціям, сприяє самореалізації та світоглядному самоствердженню особистості, плекає співпричетність її до долі людини в історії.

Дослідження українських вчених у річищі «людського виміру» історичного життя повертають історії втрачений гуманістичний потенціал, поновлюють втрачений зв'язок між поколіннями, сприяють формуванню національної ідентичності українців та оздоровленню, духовному піднесенню української нації. Такий підхід розглядає суб'єкта історичного пізнання не як складову абстрактних макроструктур. Він сприяє визнанню ним своєї приналежності до органічно-природних груп, як-то: сім'я, родина, громада, - пошуку власного унікального уявлення про себе та про своє буття у цьому світі.

Таким чином, історичний досвід розуміється не як репродукція життєвих сенсів минулого, а як творення реального, теперішнього буття людини. Проникнення у життєвий світ минулого передбачає співпереживання культурного досвіду історичної епохи, що презентує все нові свої грані, розширює горизонти пізнання власної сутності сучасністю, намічає контури подальшого історичного розвитку.

Висновки

** Основою вияву історичної реальності виступає багатогранність людського буття, яку дослідник має проаналізувати та збагнути з максимально доступних точок «спостереження», застосувавши низку політичних, економічних, соціальних, культурних та інших критеріїв. Історичне буття набуває «людського виміру».*

** На першому плані в історичних дослідженнях опиняється світ казуального, а не закономірного. Акцент переноситься на пересічну людину, яку в наукових розвідках прийнято іменувати людиною «другого плану».*

** Антропологічний поворот у сфері історичного пізнання надає можливість фахівцю розглянути історичне життя не «згори» шляхом накладення на досліджуваний об'єкт сітки наукових категорій та понять, а «із середини», проникнувши у світовідчуття епохи та відчутти її дух, сприйнявши стереотипи соціальної поведінки людей, збагнувши їх світоглядно-ціннісні орієнтири, духовний світ, психологізм щоденного, тобто зрозуміти історичне життя таким, яким воно бачилось з позицій тогочасної культури мислення, поведінки, норм, цінностей тощо.*

** Принципово інноваційним у наукових розвідках вчених є звернення до повсякденного, первинного життєвого світу, в якому відбувається творення та реалізація унікального різноманіття сенсів людського*

буття, що позбавлені упереджень та стереотипів, фальсифікації та ідеологем, спрощеного, одновимірного погляду на минуле життя людини.

* Повернення історії обличчям до людини не лише дозволить позбавити першу ідеологічних нашарувань та фальсифікацій, але й дасть можливість більш вичерпно та повно розглянути «традиційні» для української історіографії теми політичної та соціально-економічної історії, намітити орієнтири розуміння сучасного, шляхи подолання його негараздів.

* Антропологічний підхід зумовлює використання дослідником «усних» джерел, які змушують колишні епохи «проговоритися», про те, що вони не збиралися розповідати. Такі історичні свідчення є найбільш цінними, оскільки дозволяють відтворити картину минулого, те, «як було насправді». Дослідницький інструментарій усної історії дає змогу оцінити історичне буття крізь призму людської долі, проектує новий гуманістичний образ світу минулого.

Питання для самоконтролю

1. Визначте характерні риси антропологічного повороту у філософії.
2. Окресліть мету та завдання антропологічно зорієнтованої історичної науки.
3. Що таке історична антропологія?
4. Дайте загальну характеристику поглядів французької історіографічної школи «Анналів». У чому полягає евристичний потенціал цих поглядів?
5. Дайте характеристику історіософських поглядів Л. Февра та М. Блока.
6. Хто з українських істориків ХІХ століття у своїх творах обстоював ідеї народознавчої історії?
7. Чи погоджуєтеся Ви з точкою зору, що феномен повсякденності постає альтернативою загально сформованій системі думок, поглядів, ідеалів? Відповідь обґрунтуйте.
8. Визначте переваги та ризики використання мікроісторії у творенні достовірної історичної картини.
9. Проаналізуйте спробу синтезу мікроісторії та макроісторії, запропоновану Ю. Бессмертним.
10. Чи погоджуєтеся Ви з точкою зору Д. Тоша, що усна історія є альтернативною традиційній, академічній історії.
11. Визначте переваги та ризики методології усної історії у конструюванні картини минулого.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Данилевський І. Руські землі очима сучасників і нащадків (XII – XIVст.)

Друкується за виданням: И. Данилевский Русские земли глазами современников и потомков (XII – XIV вв.): Курс лекций. – М.: Аспект Пресс, 2000. 389с. – С. 7.

... В основі «традиційної», «нормальної» історичної побудови обов'язково знаходиться інформація про події, що співпадають у двох чи декількох незалежних одне від одного джерелах. Саме таке співпадання розглядається за звичай як певна гарантія (принаймні, необхідна умова для визнання) вірогідності створеної істориком реконструкції «історичної реальності». В нашому випадку в джерелах основна увага буде звернена якраз на неподібну інформацію джерел (навіть дуже близьких за текстом, скажімо, різні редакції однієї і тієї ж літописної розповіді). Пояснюється це тим, що саме розбіжність, індивідуальні риси розповіді (при визнанні презумпції мати намір змін, що вносять в текст) є наслідком відображення специфіки сприйняття даним автором подій, що нас цікавлять. У з'ясуванні цього – унікального у своєму роді – погляду, точки зору і полягає сенс нашої роботи. Саме у цьому і є, як мені уявляється, одна із найважливіших рис так званого антропологічного підходу в історії.

Питання

1. У чому полягає оригінальність, незвичність методу дослідження історичних джерел?
2. Чи можна, використовуючи запропонований метод, визначити індивідуальність сприйняття та інтерпретацію подій історичного джерела?

Беленький І. Біографія і біографіка у вітчизняній культурно-історичній традиції

Друкується за виданням: Беленький И. Л. Биография и биографика в отечественной культурно-исторической традиции / И. Л. Беленький // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – Вып. 5. Спец. Выпуск: Историческая биография и персональная история. – М.: Эдиториал, УРСС, 2000. – С. 29-45. – С. 45.

...Біографія людини як текст – одночасно мозаїка-монтаж висловлювань та голосів інших людей та інших біографів та їхніх сучасників. Це багатоголосся світу біографа і світу його героя. У певному сенсі, текст будь-якого біографічного дослідження може бути представлений як своєрідний ігровий світ, «спектакль» «голосів» і «різних світів», спектакль-ігрище персональних висловлювань. Інтонація, зміст, етичне забарвлення, ціннісний смисл їх є відмінними, не зводяться до єдиного малюнку. Навіть у

тих випадках, коли етичні і ціннісні передумови чітко усвідомлюються біографом і визначають характер власне біографічного слова, персонологічні висловлювання (як ті, що належать біографу, так і ті, що він відтворює) лише незначною мірою визначаються ним.

Досить часто порушується засаднича ціннісно-етична вимога: біографу відкрито у людині і його світі лише те і тільки те, що відкрила (чи сподівалася відкрити) сама людина.

Питання:

1. Чи погоджуєтеся Ви з думкою, що біографічне дослідження може бути представлене як своєрідний ігровий спектакль, мозаїка-монтаж висловлювань та голосів інших людей?
2. Чи можна вважати біографію невичерпним джерелом вивчення минулого людини?

Сарбей В. За народознавчу історію України!

Друкується за виданням: Сарбей В. Г. За народознавчу історію України! / В. Г. Сарбей // Зб. наук. праць: Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи / за ред. В. Г. Сарбея. – Харків, 1995. – С. 180-185. – С. 181-183.

... При створенні спеціальної праці з історії українського народу, де об'єктом дослідження має бути сам народ, його життя в усій його нормальній функціональності без обов'язкового зосередження всієї уваги на його катаклізмах (війнах, повстання, революціях тощо) має бути предметом висвітлення. Треба рішуче відмовитися від перетворення історії в арсенал ідеології (будь-якої!), у зброю політики (будь-якої!). У розповіді про історію українського народу орієнтуватися не на елітні (для тої чи іншої ідеології) меншості (чи то на робітничий клас, чи на інтелігенцію), на більшість українського народу, якою до радянської влади було селянство. Як би ми з точки зору, напевно, примарної престижності не хотіли чогось інакшого, але факт залишається фактом: українська нація дорадянської доби була селянською нацією! (за даними переписів, здійснених на рубежі XIX – XX ст., в Україні під владою Російської і Австро-Угорської імперій частка селян складала близько 90% всього населення).

Замість у певній мірі абстрагованого поняття класу, треба спиратися на конкретне, реальне: етнос, нація, - бо саме ці поняття й означають народ. Напевно, назавжди треба розпрощатися з традиційно-марксистською схемою, згідно з якою головний стрижень історії – боротьба класів. Гадаємо, що в політичній історії українського народу центральним є його визвольні змагання за збереження себе як етносу, нації і за громадянські права кожного українця. Отже, історія національного руху має бути пріоритетною при висвітленні політичних проблем історії українського народу.

Якщо б нам, історикам, що вже живуть і працюють на рубежі двох століть XX і XXI, вдалося б написати справжню історію українського народу – розважливу, помірковано-спокійну – в основі якої показ життя

українського народу (буденного, повсякденного, - а воно й становить майже всю його історію), то це справді був би новаторський внесок в українську і світову історіографію. Тим самим зробили крок до того, щоб відійти від міфотворчої історії України, створеної до нашого часу нашими найбільшими корифеями української історичної науки і продовженої (хоч із зміною акцентів та оцінок) радянською історіографією...

...Тепер же у кінці ХХ століття, на новому етапі українського національного відродження, пов'язане з ним піднесення історичної науки вимагає не простого повернення до того, що не зробили, бо й не могли на тому рівні розвитку зробити, наші попередники, у тому числі й корифеї української історіографії. Створення узагальнюючої праці з історії українського народу вимагає синтезу історії та етнографії (разом з іншими спорідненими галузями) в народознавчу історію.

Питання:

1. Окресліть пріоритетні напрями досліджень української історії.
2. Які підходи у дослідженні минулого позбавлять вітчизняну історію міфотворчості та фальсифікованості?

Кітов М. Руська національна філософія в контексті української історії та культури

Друкується за виданням: Кітов М. Г. Руська національна філософія в контексті української історії та культури / М. Г. Кітов. – К.: ПАРАПАН, 2008. – 288с. - С.62-64.

...Наявність історичної пам'яті є однією з найважливіших ознак цивілізованості народу. Тому повернення із забуття історичних постатей та об'єктивне висвітлення їх діяльності є завданням досить актуальним і важливим для розбудови української державності. Але таке «повернення» не повинно опиратися на застарілу імперську методологію, не повинно залежати від жодних факторів, окрім любові до істини. Українським науковцям до сьогоднішнього дня, на превеликий жаль, бракує неупередженості у висвітленні історичних постатей, котрі діяли в ареалі розселення українського народу...

Слід зауважити, що князювання Ігоря і регентство Ольги при малолітньому Святославі має багато нерозкритих таємниць. Найважливішою з них, на мій погляд, є таємниця народження Святослава. Можна поставити і більш конкретне питання: хто батько і мати Святослава і чи не переривається на Ігореві родовід Рюрика? Для такої, на перший погляд дещо парадоксальної, постановки питання є достатньо підстав, хоча в літопису ніяких прямих сумнівів стосовно батьківства Ігоря, і тим більше материнства Ольги, відносно Святослава немає. Проте, при уважному аналізі історичних відомостей про Ольгу, Ігоря і Святослава, виникає багато запитань, які історична наука або не розглядала, або на які давала сумнівні відповіді.

Згадаймо відомі історичні факти, щоб висловити кілька нових суджень. *По-перше*, Ігор, як засвідчує літописець, народився 875 р. Коли він був уже

«зрілим мужем», а саме - 903 р., «привели йому жону із Пскова, на ім'я Ольга»... Ігореві у цей час було 28 років. Це досить солідний вік для князя, щоб бути неодруженим і тим більше, щоб йому підшукували жону, та ще й простолюдинку. За нормальних умов розвитку Ігоря і його спілкування з жіночою статтю ця історія виглядає підозріло. Таке запізніле і своєрідне одруження може мати декілька пояснень. Мовляв, такою була традиція у варягів, а саме: княжич мав одружуватися на знатній особі з іншого княжого роду, яку засватували батьки і рідні. Таке тлумачення можливе, і воно зустрічається в історичній літературі. *«За однією церковною легендою, Ольга - дочка простого перевізника, за іншою - дочка боярина, ще інші джерела оповідають про князівське походження із Пскова ж таки, або болгарське її походження. В останні роки виникла ще одна гіпотеза про її норманське королівське походження. Існує також гіпотеза, що княгиня Ольга - дочка князя Олега бо ім'я Ольга, Олег – не у скандинавських мовах означає «мудрий», «віщий», «святий»...»*

...Чому так пізно одружується Ігор? Чому так довго йому не знаходять пари? Чому ця традиція порушується Святославом, котрий не жде, поки йому когось засватають, а «любить» всіх підряд, включаючи й дівчаток незначного роду? Саме від такої простолюдинки (ключниці Малуші) народився й син Святослава - Володимир, якому доля визначить відіграти важливу роль в руській, та і слов'янській, історії - запровадити християнство. Задовільної відповіді на ці питання при першій версії знайти не вдається. Друга версія значно простіша і реальніша, життєвіша. Ігор боявся жінок через свою статеvu неповноцінність. Тому і привели йому жону, простолюдинку, яка була значно досвідченіша в інтимних відносинах, аніж пристаркуватий парубок. Щоб якось облагородити ці відносини пізніше і була витворена легенда про те, як Ігор закохався в Ольгу, коли вона перевозила княжича через річку на човні. Незважаючи на дещо незвичний для історичної науки характер гіпотези про чоловічу слабину Ігоря, вона має більш вірогідний характер, аніж перша і побічним чином підтверджується всім наступним життям княжої сім'ї, а також літописними та історичними записами про які йтиме мова пізніше.

По-друге, необхідно встановити, якого року народилася Ольга. На мій погляд, 28-річному Ігореві не могли привести 10-12 річну дитину. Якщо і привели, то щонайменше 16-18 річну дівчину. Тобто, Ольга народилася в 885 або 887 рр. У публікаціях зустрічаються і більш конкретніші думки стосовно року народження жони Ігоря, а саме - вона лише на вісім років була молодшою за Ігоря. *По-третє*, Ігор з Ольгою прожили разом 39 років і не мали дітей. Лише в 942 р. *«родився Святослав у Ігоря»...*, - як зазначається в літопису. У 942 р. Ігореві було 67, а Ользі - щонайменше 55 років, а то й 57. Це за умови, що привели її до Ігоря у 16 або 18 років. А якщо старшою, то Ользі в 942 р. було й 59 років. Особливі коментарі непотрібні для того, щоб зрозуміти просту річ: Ольга фізіологічно не могла в такому віці народити дитину. Тим більше, що впродовж 39 років була бездітною. Проте цей факт можна подати і в дещо іншій проекції, якщо хтось наполягатиме, що і в такому віці Ольга могла народити дитину.

Дійсно, в історії людства відомі реальні випадки, коли в людей похилого віку народжується дитина. В Біблії народження дитини в престарілих батьків подається як дар Божий за віру в Бога. Так було, зокрема, в біблійних Захарія і Єлизавети. Якщо можна поставити під сумнів батьківство Захарія відносно Іоана Хрестителя (троюрідного брата Ісуса Христа), то відносно материнства Єлизавети такий сумнів відпадає. Не думаю, що подібне ми маємо і у випадку з Ольгою. Підстави для сумніву навіть не фізіологічні, а релігійні. Якби Ольга дійсно народила дитину в 55-59 років, то цей факт був би обов'язково використаний руською православною церквою для її возвеличення. Мовляв, Бог послав Ользі свою Благодать за її віру і дав спадкоємця. Тим більше, що в руській православній церкві Ольга зветься рівноапостольною. Але замість традиційного для християнства возвеличення маємо нікчемну легенду про її красу і сватання до неї Візантійського цесаря Костянтина Багрянородного...

Питання

1. Висловіть власну думку щодо інтерпретації автором подій часів Київської Русі з позицій біографічного методу.
2. Наскільки ефективним є використання такого методу в історичних дослідженнях?

Рекомендована література

1. Барг М. А. Проблема человеческой субъективности в истории (методологический аспект) / М. А. Барг // Цивилизации. – М.: Наука, 1992. – Вып. 1. – С.69-97.
2. Беленький И. Л. Биография и биографика в отечественной культурно-исторической традиции / И. Л. Беленький // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – Вып. 5: спец. Вып.: Историческая биография и персональная история. – С.29 – 45.
3. Бессмертный Ю. Л. Как же писать историю? Методологические вехи во французской историографии 1994-1997гг. / Ю. Л. Бессмертный // Новая и новейшая история. – 1998. - №4. – С. 29- 41.
4. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка / М. Блок; ред. А. Я. Гуревича: АН СРСР. – 2-е изд. Доп.; пер. с фр. Е. Лысенко. – М.: Наука, 1986. – 256с.
5. Галушко М.М. Філософсько-антропологічний зміст феномену «повсякденність» в горизонті життєвого світу: автореф. канд. філ. наук: спец. 09. 00. 04 «Філософська антропологія, філософія культури» / М.М. Галушко. – К., 2007.- 19с.

6. Горобець В. Незнайома Кліо. Таємниці, казуси і курйози української історії / В. Горобець, Т. Чухліб. – К.: Наук. думка, 2004. – 311с.
7. Гуревич А. Я. Исторический синтез и школа «Анналов» / А.Я. Гуревич.- М.: Индрика, 1993. – 234с.
8. Гуревич А. Я. Социальная история и историческая наука / А.Я. Гуревич // Вопр. философии. – 1990. - №4. – С. 23- 35.
9. Драгунская Л.С. Маркс, Достоевский, Фрейд: три антропологических проекта / Л. С. Драгунская // Человек. – 2000. - №2. – С. 11-15.
10. Добролюбська Ю. А. Що таке історико-культурна антропологія? / Ю. А. Добролюбська, А. О. Добролюбський, С. С. Мохненко // Таврій. наук. вісн. – Херсон, 1998.- Вип. 5, ч. 2. – С. 163-172.
11. Кузлицкес Б. Предисловие / Б. Кузлицкес // Антропологический поворот в философии XX века. – Вильнюс: Кантор, 1987. – С. 4-10.
12. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920-1930-годы / Н. Б. Лебина. – СПб.: Летний сад, 1999. – 320с.
13. Ожеван М. А. Людський вимір науки та наукові «виміри» людини / М. А. Ожеван. – К.: Либідь. – 175с.
14. Поршнева Б. Ф. История и социальная психология / Б. Ф. Поршнева. – М.: Наука, 1966. – 342с.
15. Пролеев С. В. Духовність і буття людини / С. В. Пролеев. – К.: Наук. думка, 1992. – 108с.
16. Репина Л. П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории / Л. П. Репина // Одиссей. Человек в истории. Ремесло историка на исходе XX века. – М.: Наука, 1996. – С.25-36.
17. Сарбей В. Г. За народознавчу історію України / В. Г. Сарбей // Історична наука на порозі XXI ст: Підсумки та перспективи: зб. наук. пр. / за ред. В. Г. Сарбея. – Х., 1995. – С. 23-36.
18. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Джон Тош; [пер. с англ. М. А. Коробочкин]. – М.: Весь мир, 2000. -308с.
19. Удод О. А. Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства / О. А. Удод // Історія в школах України. – 2005. - №4. – С. 40-45.
20. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик. – М.: Весь мир, 2001. – 314с.
21. Февр Л. Бои за историю / Люсьен Февр; [пер. с фр. А. А. Бобович, М. А. Бобовича и др.; ст. А. Я. Гуревича; коммент. Д. Э. Харитоновича]. – М.: Наука, 1991. – 632с.

22. Феллер В. Введение в историческую антропологию / В. Феллер. – М.: Клаус, 2005. – 672с.

23. Яковенко Н. Куди веде нас наше минуле / Н. Яковенко // День. – 2007. - №7. – С. 6.

24. Яковенко Н. Про методологію досліджень середньовічної і ранньомодерної історії України / Н. Яковенко // Наукові праці історичного факультету Запорозького державного університету. – Вип. XI. – Запорозжя, 2000. – С. 61- 73.

РОЗДІЛ 8

Філософія історії: освітній аспект

Питання: *Історична освіта в світлі сучасної історіософії. В пошуках оптимальної моделі історичної освіти: підходи та концепції. Пізнавально-дослідницький діалог в царині історичної освіти. Історія як навчальна дисципліна в контексті мультикультурної освіти.*

8.1 Історична освіта в світлі сучасної історіософії

Важливе місце у становленні світоглядних орієнтирів сучасної людини належить історичній освіті. Суспільство, спираючись на історичний досвід минулого, формує нові цінності, нові орієнтири, адекватні сучасним реаліям, а освітній потенціал покликаний донести їх до кожної людини у зрозумілій та прийнятній формі. Історична освіта є вагомим ресурсом суспільного життя, оскільки через призму практик минулого дозволяє осмислити сьогодення, окреслити контури його духовно-культурного поступу шляхом формування креативної, діяльної, відповідальної особистості за свої дії, за своє життя та життя інших.

Чи готова сучасна українська історична освіта запропонувати відповіді на запити сучасного інноваційного суспільства та стати «агентом» суспільних нововведень? Давайте поміркуємо разом. Насамперед потрібно розглядати історичну освіту в контексті загального стану освітньої сфери, що характеризується як кризовий. Серед її основних недоліків виокремлюються такі: розмежованість цілей, змісту, методів і результатів навчання; базування форм і методів навчання на методиках безпосереднього впливу на учня; гонитва за знаннями в рамках інформаційно-пояснювального підходу; відсутність практичної зорієнтованості знань, нереалізованих у різноманітних формах соціальної практики; випадання із сфери освіти таких важливих компонентів, як навчання учнів соціальним навичкам та вмінням, стратегіям життєвого шляху та тактикам оптимальної поведінки у всіх сферах соціальної практики.

У результаті учень залишається об'єктом навчання і виховання, що сфокусовані на збільшенні об'єму знань та їх репродуктивному засвоєнні. Він/вона виступає як «споживач», а не «творець» знань.

Погляд

«Штучність» та відчуженість знань, що не пов'язані зі звичними думками, людськими інтересами та переживаннями, перевантаження шкільних програм великою кількістю інформації, зафіксованої у символах, які не стосуються суспільного життя та його потреб, американський філософ і педагог Д. Д'юї окреслив терміном «формальна освіта», який реалізується через освітні концепції підготовки, розгортання та формальної дисципліни.

Серед основних ознак формальної освіти він визначає наступні: освіта як процес підготовки і готовності до чогось; освіта як тренування закладених від народження в розумі специфічних ментальних здібностей чи потенцій за допомогою вправ. Такий підхід, на думку філософа, призводить до нехтування сучасними освітніми умовами, оскільки діти не вважаються повноправними членами спільноти, їх розглядають як кандидатів, які перебувають у списку очікування, а, відтак, втрачаються стимули, не знаходять застосування наявне мотиваційне середовище.

Формальна освіта пояснює навчання як порівняно зовнішнє відсторонене явище, що перетворюється на засіб увічнення в незмінному вигляді наявного освітнього дискурсу, замість того, щоб діяти як засіб його перетворення.

За таких умов «освіта» і «навчання» розглядаються у якості нетотожних понять. Навчання домінує над освітою, що є феноменом суб'єктивним, особистісним. Учень виступає в ролі «гвинтика» освітньої машини, що має чітко визначену програму дій, і ставить за мету засвоїти все, що тільки відомо науці. У такій площині сфера історичної освіти не здатна запропонувати нічого нового та продуктивного, що б сприяло розвитку особистості, виховання особистості як суб'єкта власного життя. Важливо враховувати, що учні живуть у теперішньому, і це є їх перевагою, тому свої зусилля вони мають спрямовувати на те, щоб збагатити наявний власний досвід та надати йому якомога більше сенсу.

Негативно впливають на стан історичної освіти і кризові явища у методології історичної науки. Відмова від стереотипів заідеологізованої радянської моделі освіти, що трактувала суспільство, виходячи з об'єктивно-зумовлених законів та закономірностей його розвитку, утворила вакуум у методології історичного пізнання та викликала певну теоретичну розгубленість дослідників.

У той же час у педагогічному процесі продовжують зберігатися традиційні методологічні й методичні прийоми трансляції знань, що переважно виходять з обов'язкової спрямованості на засвоєння «готових» знань.

Такі обставини роблять затребуваним пошук нових методологічних підходів та дидактичних прийомів трансляції знань, оновлення та демократизацію освітніх інституцій. Освітні ресурси мають бути спрямовані на підготовку творчого працівника з різнобічною уявою та інноваційним підходом до окреслених завдань. Провідною ідеєю освіти визнається формування в людини дослідницької позиції. Така людина виявляє ініціативність та заповзятливість, демонструє здатність здійснювати вибір, визначає свою відповідальність за власні прорахунки, поразки, ризиковані вчинки тощо. На часі існує потреба в особистості, яка не лише накопичує інформацію для своєї професійної діяльності, але й володіє здатністю її генерувати та змінювати.

Відтак, нова інформаційна ера людства актуалізує потребу творення нової освітньої парадигми, розробку нових моделей та способів навчання. В межах нової парадигми система освіти покликана функціонувати як безпосередній генератор нових соціальних реалій, що продукує соціальні зміни. Така освітня галузь перетворюється із периферійної в соціальній структурі на пріоритетну, оскільки стає провідним глобальним фактором розвитку людства. Вона охоплює всі сфери суспільного життя, є стрижнем суспільного поступу загалом.

Метою навчання стає вироблення траєкторії життєвого успіху, який ґрунтується на необхідності інноваційного підходу до будь-якого об'єкту діяльності, окресленні нової життєвої стратегії, яка здатна допомогти молодій людині реалізувати себе у різних сферах суспільного буття.

Необхідно зазначити, що нововведення є постійним супутником суспільного розвитку. Проте лише у ХХ столітті процеси змін у суспільстві надзвичайно інтенсифікувалися. Із дискретних, коли відносно короткі стадії реформування змінювалися тривалими періодами простого функціонування, вони набули ознак безперервних і почали відігравати все більш помітну роль у розвитку суспільства та людини.

Поняття

У наукових дослідженнях термін «інновація» вперше з'явився у ХІХ столітті. Культурологи це поняття використовували для позначення процесу запровадження частини елементів однієї культури в іншу. Формування теорій інноваційного розвитку у її сучасному вигляді припадає на початок ХХ століття, коли почали ґрунтовно вивчатися закономірності технічних нововведень у різні сфери суспільного життя. Імпульсом до виникнення цих теорій слугували погляди австрійського економіста Й. Шумпетера, який першим запровадив у науковий обіг термін «інновація» і класифікував нововведення за критерієм новизни. У своїй роботі «Теорія економічного розвитку» він розглядає питання нових комбінацій змін у розвитку (тобто питання інновацій) як зміну з метою впровадження і використання нових видів? споживачів товарів, нових виробничих транспортних засобів, ринків і форм організації в промисловості. У своєму подальшому розвитку термін «інновація» семантично означає впровадження певної нової субстанції та є багатозначним поняттям. Зокрема, словник інішомовних слів подає цей термін як: 1) нововведення, новацію; 2) комплекс заходів, спрямованих на запровадження в економіку нової техніки, технологій, винаходів тощо, модернізація; 3) нове явище у мові (лінгвістична інновація) тощо.

За своєю природою інновації не є протиставленням усталеним формам та методам передачі і поширення знань. Радше вони розуміються як продукт переосмислення традицій, часткового заперечення їх усталених рис та характеристик через відкриття нових, таких, що відповідають запитам соціуму. Інновації трактуються як нове прочитання старих ідей та смислів.

Традиції збагачуються і підтримуються у суспільстві за рахунок їх актуалізації новими ідеями. Усвідомлення генетичного зв'язку новацій із традиційними формами у системі освіти забезпечить умови для постійного

розвитку індивідуальності людини, що оголошується вищою духовною цінністю суспільства, його головною продуктивною силою.

8.2 Оптимальна модель історичної освіти: підходи та концепції

Невдачі інноваційної освітньої політики визначаються не лише відсутністю належної державної підтримки у сфері інновацій, відповідної законодавчої бази, вони є також розумінням того, що процеси реформування мають спрямовуватися насамперед на формування нової освітньої стратегії, а не на зміну змістових компонентів наявної системи освіти. Мова йде не про «реанімацію» чинної освітньої парадигми за рахунок «латання» її новими поглядами, ідеями, гіпотезами, що, по суті, не змінюють існуючий світоглядний каркас, а про творення нового інноваційного освітнього середовища. Такий підхід до сфери освіти передбачає вироблення сукупності інноваційних поглядів, принципів, засад, уявлень, що презентують кут зору на освіту, її онтологічні, гносеологічні, антропологічні, аксіологічні настанови відповідно до запитів та потреб сьогодення.

Одним із завдань історичної освіти, що здатне подолати заідеологізованість у поясненні та інтерпретації явищ минулого, є гуманістична спрямованість історичної освіти, що передбачає висвітлення ролі людини в історичному процесі, погляд на історичне буття історичних спільнот як на багатогранне явище, котре не обмежується лише галузями економіки, політики, соціальних відносин, навчання учнів бачити і знаходити шляхи розв'язання проблем минулого і сучасного. Якщо у соціально-філософській марксистській концепції людині було відведено досить скромну роль (пізнання законів та закономірностей розвитку та функціонування суспільства і можливостей діяти у відповідності до них), то гуманістично зорієнтована методологія пізнання минулого як автора та актора історичних процесів визначає людину, що не підпорядковується плину історії, а впливає та визначає пріоритети його поступу.

«Людиновимірність» освіти засвідчує поворот до особистісно-культурної освітньої моделі, яка передбачає формування цілісного бачення світу, що реалізується через діалогічність процесів пізнання, можливісне мислення, відчуття особистої співпричетності і відповідальності. В межах цієї моделі знання втрачають декларативно-уніфікований характер і розглядаються як засіб особистісної трансформації.

8.3 Пізнавально-дослідницький діалог у царині історичної освіти

Витоки становлення діалогічного мислення сягають ще часів античності. Саме Сократ розкрив діалог як спосіб діалогічного осягнення буття. Філософ стверджував, що істина не народжується у дискусіях чи суперечках. Її колискою є діалог, у якому не визнається істинність суджень одних

учасників та хибність думок інших, де кожний залишає за собою право на власне раціо.

Підвищений інтерес філософії до діалогу як до форми мислення та міжособистісної взаємодії людини у системі відносин «людина-світ», «людина-людина», «людина-суспільство» спостерігається у ХХ столітті. Починаючи з феноменологічних розвідок Е. Гуссерля, і особливо у філософських працях М. Бубера, М. Бахтіна, Б. Вальденфельса, Е. Левінаса, П. Ріквора, К. Ясперса акцент робиться на діалозі як на незаперечному способі осягнення світу.

Культура діалогу розглядається дослідниками як своєрідна форма солідарності екзистенцій, що демонструє здатність до пошуку спільних рішень, шляхів взаєморозуміння та злагоди у розв'язанні конфліктних ситуацій, подоланні конфронтації та егоїзму. Виважене і водночас поважне ставлення до *Іншого*, до його світоглядно-ціннісних позицій та поглядів на світ, сприйняття, внутрішня зацікавленість і розуміння значимості іншої присутності, з її незвичними думками, переконаннями, поведінкою передбачає позбавлення суспільства від проявів ворожості, нетерпимості, неприпустимості домінування та пригнічення моїм *Я* світу *Іншого* буття. Діалог розглядається як мета та основний засіб духовного буття і оновлення сучасного суспільного життя. Така взаємодія відбувається не за законами «тотожності», а радше всупереч їм.

Погляд

Німецький філософ О. Больнов у своїй праці «Зустріч» висловлює думку, що процес «єднання» у діалогові-зустрічі самоцінних і вартісних екзистенцій Іншостей не позбавлений боротьби. Він висловлює переконання, що у діалозі людина керується не лише внутрішніми законами своєї особистості, оскільки повсякчас приречена «наштовхуватися» і витримувати натиск чужої реальності. Ця інша реальність виштовхує її із звичної для неї життєвої колії та спонукає до творення нових, інших орієнтирів буття. Говорити про зустріч у власному розумінні, на думку О. Больнова, можливо лише тоді, коли хтось або щось торкається глибинної суті людини, коли це порушує все її попереднє життя з його планами і сподіваннями, коли для людини починається щось нове.

Концепт діалогу передбачає відхід від лінійного, уніфікованого мислення на користь визнання і розуміння багатогранності та різноманітності світу. Він розглядається як особлива форма людського спілкування, як співтворчість, котра здатна відкрити світ «вперше» та подолати як авторитаризм, так і релятивізм окремих смислів та способів розуміння буття. Його продуктом є «істина», що повсякчас «народжується» у співтворчості, у співпереживанні унікальних свідомостей, котрі реалізують свій внутрішньо-екзистенційний, інтелектуальний, духовно-емпатійний потенціал у множинності сенсів, смислів, конотацій, значень, розумінь буття та не

підпорядковуюються єдиній раціонально-системній концептуальній домінанті. Діалог не підлягає законам «тотожності», а є взаємодоповненням «іншостей», що визнаються самоцінними та вартісними.

Діалогова сув'язь *Я-Інший* не лише зберігає суверенність суб'єктів комунікації, їх здатність залишатися на ґрунті власного світобачення, системи цінностей, життєвих принципів та засад, але зумовлює живильний взаємовплив, що дозволяє збагатитися за рахунок пізнання унікального, вартісного досвіду *Іншого*, розширити обрії власного буття.

У сфері освіти діалогічне мислення орієнтує навчальний процес не стільки на підготовку нового покоління до життя, стільки є прагненням залучити людину до активного процесу пізнання світу. За таких умов освітній процес все більше концентрується на розвитку здатності до навчання, а саме на тому, як навчатися, як трансформувати інформацію у нове знання, як застосовувати на практиці. Відбувається поворот від пізнання істини до комунікації «можливих світів». У цьому контексті знання набувають ознаки плюральності, рухливості, інтердисциплінарності. Завдяки цьому кожен учасник освітнього процесу має можливість обирати найбільш близькі для себе форми і методи навчання, що значно покращує його продуктивність.

Освітній діалог долає закостенілість форм знання, їх зорієнтованість на трансляцію досвіду минулого. Знання розглядаються як творчий продукт учасників діалогової взаємодії, у якому поєднуються їх внутрішні «субстанції» та віддзеркалюються думки, досвід, світоглядні орієнтації. Вони постають відкритими для постійного перегляду та переоцінки, а тому є процесом, а не результатом. У цьому зв'язку певний інтерес викликає концепція трансгресії.

Поняття

Термін «трансгресія» запозичений у постмодернізмі, де він означає феномен переходу непрохідної межі та, передусім, межі між можливим і неможливим. Наявний досвід людини окреслює сферу вже їй відомого можливого, замикаючи її у своїх межах та відсікаючи у такий спосіб для неї будь-яку перспективу новизни та розвитку. Це звичний, знайомий відрізок життя людини лише підтримує вже відоме їй. У цьому плані трансгресія розглядається як визнання неможливості залишатися далі у даній системі відліку та передбачає вихід за її межі, спростування існуючих та створення нових кордонів та ракурсів знання шляхом залучення нових інтелектуальних ресурсів. Вона розуміє суб'єктів пізнання такими, що долають об'єктивно сконструйовані межі за допомогою соціальних, культурно-історичних, політичних уявлень, традицій тощо.

Новий обрій пізнання, що відкривається трансгресивним проривом, є дійсно новим у тому сенсі, що стосовно до попереднього стану, він не є взаємозумовленим, таким, що «логічно випливає» з нього, а є очевидним, єдиним наслідком. Навпаки, новизна у даному випадку володіє статусом «заперечення» та енергією перегляду вже відомого. Крім того, постмодернізм

однозначно пов'язує акт трансгресивного переходу з можливостями вибору різних шляхів подальшого розвитку.

Погляд

Трансгресія є одним із ключових понять граничної педагогіки професора Макмастерського університету Г. Жиру. На думку дослідника, трансгресія у своєму проекті апелює до оновлення тих форм знання, які характеризують альтернативних та опозиційних Інших, сприяють творенню образу «людини культурної». Дане поняття, як вважає Жиру, також слугує прообразом для культурної критики та педагогічних процесів як форми подолання межі. Мета освіти полягає у створенні умов, коли суб'єкти освітнього процесу стають трансгресорами для пізнання Іншості в її власному розумінні, для створення «прикордонної зони», де різноманітні культурні ресурси оформлюють нові ідентичності в рамках існуючих конфігурацій влади.

Виходячи з даного контексту, це означає, що оновлення та творення нових знань передбачає становлення нового образу мислення. Підґрунтям інтеркультурного, плюрального, інтердисциплінарного знання, що презентує загальнолюдський культурний поступ, є поліваріантне мислення, що відбувається як мислення «крізь світи». Воно розглядається не лише як сукупність аналітичних та синтетичних операцій про об'єкт, але й презентує здатність аналізувати потенційні можливості об'єкта, тобто його здатність бути щораз іншим. Таке мислення зумовлене соціокультурно, оскільки є співзвучним та органічно поєднаним із буттям соціуму, виявляє здатність забезпечити позитивні можливості та перспективи його розвитку.

Відмова від концептуальних схем, парадигм, усталених стандартів мислення допоможе зменшити ризики та небезпеки, пов'язані з багатоманітністю та багатогранністю культурного розмаїття. Знання, що набуває рис варіативності, є на часі, оскільки створює можливості для розвитку суспільства та для реалізації потенціалу кожної особистості у ньому. Творення на засадах діалогової взаємодії між суб'єктами освітньої діяльності, що представляють різні світобачення, «революційних», новаторських знань надасть можливість розв'язувати суперечливості, досягати конвергентного зближення їх точок зору, що є необхідним і важливим в умовах трансформаційних процесів українського суспільства, одним із ідентифікаційних завдань якого є примирення із власною історією.

У цьому контексті освітня модель отримує дещо інше спрямування. Увага освітян переноситься з пізнання нескінченної множини фактів, засадничих принципів на набуття умінь, здатності до навчання, а саме тому, як навчатися, як трансформувати набуті знання у нові, як використовувати нові знання на практиці.

В межах класичної освітньої методології вищезазначені настанови не спрацьовують. Методологічні засади класичної освітньої моделі практично

вичерпали себе, не відповідають вимогам сьогодення, а тому набули ознак кризових. Виникає необхідність переходу до нової освітньої парадигми, що дозволить відмовитися від редукаціонізму та однозначної лінійності на користь гармонії, цілісності, різноманітності, орієнтуватиме людину на постійне творення та засвоєння світу, розвиток пошукових інтенцій, здатність самостійно приймати рішення, бути винахідливою та творчою. У межах освітньо-культурного простору людина не є «віддзеркаленням» світу, вона отримує пасіонарну здатність творити себе та світ навколо себе, існує у світі, а світ у ній. Вона є «творцем», а не «заручником» світу.

Крізь призму діалогу освітній процес є постійно змінюваним, динамічним. Такий дискурс розглядається як активний процес співробітництва з іншими. Взаємини у просторі соціокультурної діяльності набувають характеру взаєморозуміння, взаємодопомоги, взаємодії.

Погляд

Відомий педагог другої половини ХХ століття Пауло Фрейре розробив інноваційну концепцію освіти як практики свободи, яка здатна подолати владні, репресивні зазіхання соціуму і підготувати молоду людину до життя в умовах мінливого, динамічного, непередбачуваного світу. У своїй праці «Педагогіка пригноблених» він виокремлює дві освітні концепції: «накопичувальну» та «проблематизуючу».

Мета «накопичувальної» моделі освіти полягає у «наповненні» учнів інформацією та її механічне запам'ятовування. Учень є колекціонером та сортувальником знань, а не їх творцем. «Накопичувальна» освітня модель є ціннісно невірною, оскільки слабо пов'язана або зовсім не пов'язана з інтересами та уподобаннями учасників навчального процесу.

Освіта як практика свободи можлива за умови переходу до «проблематизуючої» освіти, що не дихотомізує діяльність вчитель-учень. Сутність цієї освітньої концепції полягає у створенні вчителем разом з учнями умов, які сприяють сумісному здійсненню пошуку та народженню знань. Вчитель є дійовою особою у творенні знань, який розвиває природну допитливість учня. «Проблематизуюча» освіта передбачає тісне спілкування того, хто навчає і того, хто навчається, тобто діалогову взаємодію між учасниками навчального процесу. Освітній процес, побудований на діалозі, має незавершений характер, оскільки має справу з людьми як із недосконалими істотами, які завжди прагнуть до змін та зазнають цих змін в освітній взаємодії, демонструючи потребу рухатися вперед, дивитися у майбутнє. Діалог постає як екзистенційна необхідність, як акт становлення, творення особистості.

Екзистенційний характер діалогічності освіти має амбівалентний характер. Із одного боку, суб'єкт освітньої діяльності спрямовує свої зусилля «назовні» (на отримання певної суми знань), а, з іншого, - «усередину» (на

пошук власної ідентичності). Відтак, освітній процес позбавляється жорстко структурованої системи знань, які імпліцитно містять ідеї домінування та підкорення. Він розуміється як процес постійного перетворення та становлення буття. Знання набуваються через призму особистісного досвіду та ціннісних орієнтацій власного *Я* та зумовлюють залучення людини до творчого процесу пізнання з метою трансформування набутої інформації у практичну діяльність чи нові знання, встановлення зв'язків між власною та іншими культурами.

Окреслені настанови зумовлюють переосмислення природи знання як показника освіченості людини, її постійного розвитку і самовдосконалення в атмосфері взаєморозуміння і співробітництва. Знання, позбавлені закостенілості, формальності, незмінності розуміються як варіативні, та є невід'ємними від внутрішньо-духовного світу людини. Індивідуально-ціннісна зорієнтованість знань зумовлює їх засвоєння у природний спосіб, сприяє гуманістичній спрямованості освітнього процесу, враховує в осмисленні досвіду минулих поколінь емоційно-ціннісну сферу школярів, відображає глибину їх особистісних зацікавлень, переживань, уболівань, формує почуття їх відповідальності та співпричетності за долі і життєві пріоритети інших.

Впровадження діалогічних модусів у освітню практику зумовлює зміну характеру та методів набуття знань, веде до переорієнтації освітньої системи, зумовлює спрямування її на творення соціально значимого знання, окреслення перспектив суспільного розвитку. Окреслені обставини зумовлюють орієнтацію освітньої моделі як індикатора суспільних зрушень та важливого засобу формування соціокультурного дискурсу в українському суспільстві на творення умов діалогової взаємодії між суб'єктами освітнього процесу. Концепт діалогу забезпечить виховання толерантності, збереження та примноження національної культури, її входження у світовий культурний діалог, сприятиме консолідації та порозумінню у суспільстві.

У царині освіти відбувається зміна статусних ролей педагогічної взаємодії на користь діалогічної сув'язі суб'єкт-суб'єктних відносин, які дозволяють звернутися до досвіду окремої персони, її системи цінностей, презентують її внутрішній світ. Можливість "внутрішнього доступу" до іншої людини робить її світ відкритим і засвідчує її свободу у виборі засобів особистісного ставлення до інших та світу в цілому.

Необхідно підкреслити, що у такий спосіб навчальний процес «олюднюється»: досліджуються різні можливі характеристики суб'єкта як учасника пізнавального процесу: чим він керується у своїй пізнавальній діяльності, як здійснюється пізнавальна практика, на що спрямований його процес пізнання (ціннісні орієнтації). Учень мотивує свою навчальну діяльність не побоюванням, обов'язком або «уникненням невдач», а прагненням досягти успіху, творчого задоволення. Кожний учень порівнюється лише з самим собою (поступ) за багатьма особистісними показниками. Педагогічний процес розглядається як співпраця, партнерська взаємодія, діалог, у якому педагог є рівним партнером дискусії, а не

наставником. Елімінація суб'єкт-об'єктної позиції означає, що вони більше не створюють дуальність, а зумовлюють один одного.

Впровадження діалогічності в історичну освіту дозволить сформувати у школярів (студентів) здатність побачити та зрозуміти складні переплетіння, зв'язки, взаємовпливи різних культур, усвідомити, що світовий історичний процес – це завжди діалог, вміння «розчути» голос *Іншого* в культурному просторі епох, зрозуміти та прийняти його позицію, сприяти розвитку нелінійного сприйняття реалій полікультурного світу. Власне, сама історія – це постійний діалог, що відображає людське буття: особи з особою, культури з культурою, епохи з епохою та покликаний забезпечити одвічні людські цінності.

Передумовою діалогічної спрямованості історичної освіти є визнання плюралізму, запровадження підходу, що дозволить не лише глибоко та різнобічно розглянути історичні події, подолати маніхейські підходи у трактуванні минулого, мінімізувати можливості фальсифікацій та деформацій у поясненні історичного процесу, але й визнати ту обставину, що в осмисленні картини історичного буття можливе існування кількох форм «правди».

Необхідно підкреслити, що гуманізація освітньої сфери розглядається не лише як потреба, але й як необхідна передумова цивілізаційного розвитку та співжиття людства у ХХІ столітті. Царина освіти загалом та історична освіта зокрема покликані долучитися до творення нової етики суспільних стосунків, визначальними в якій є принципи відповідальності, справедливості, взаєморозуміння і солідарності. Релевантність окресленої позиції зумовлена тим, що для українців доба інтеграції у світовий соціокультурний простір співпала з процесами власного державотворення. Спільнота, що претендує на роль повноправного суб'єкта історії, зобов'язана підтримувати свою унікальну автентичність упродовж всього часового інтервалу історичного буття. За умови, коли соціокультурне ототожнення час від часу уривається, утворюється історично-культурний вакуум, який наповнюється вигадками, міфами, різного роду фальсифікаціями, що формують спотворений образ минулого буття спільноти. Винесення за дужки історичних процесів цілих епох та поколінь зумовлює втрату глибинного, живильного зв'язку між ними, девальвує системи цінностей, позбавляє національну спільноту орієнтирів у майбутньому. Відновити глибинний зв'язок поколінь, що є фундаментом національної будови, позбутися ідеологічних кліше, сфальсифікованих історичних фактів, стереотипності та упередженості в інтерпретації подій минулого, ліквідувати руйнівні тенденції у духовно-культурній сфері, що породили національне безпам'ятство, стали гальмом у національно-духовному житті нації, можливо за умови культивування в історичній освіті діалогу поколінь як засобу набуття особистістю та усією спільнотою соціального слуху, творення національної злагоди та взаєморозуміння у сучасному українському суспільстві. Діалогово-комунікаційна зорієнтованість освітнього простору забезпечуватиме умови для формування

здатності до когерентності, здатності почути голос іншого, готовності до сприйняття і творення змін як природної норми.

8.4 Історія як навчальна дисципліна в контексті мультикультурної освіти

В епоху глобалізації сучасний світ набуває все більше обрисів мультикультурної планетарної спільноти. Планетарне людство сьогодні розглядається як культура множинного. Відтак, завданням сучасної освіти є подолання культурних бар'єрів, ворожості та неприйняття *Іншого* із метою творення умов для порозуміння в умовах глобального та гомогенного світу. Цей світ полишений уніфікованості, оскільки передбачає збереження і подальше плекання автохтонності, унікальності, ідентичності певної *Іншості* і акцентування уваги на взаєморозумінні між представниками різних світоглядних, культурних чи концептуальних поглядів на світ та себе у ньому.

Поняття

Поняття «мультикультуралізм» входить до наукового обігу в 1957 році, коли постала потреба охарактеризувати політику Швейцарії, спрямовану на формування єдиної нації з різних етнокультурних спільнот, в тому числі меншин, які історично мешкали на цій території.

У США мультикультуралізм виник як інтелектуальна реакція на відому концепцію та політику «плавильного котла» (інтеграція через асиміляцію), що панувала в ХХ столітті. В науково-політичному вжитку цей термін укорінився в 1971 році, коли в Канаді уряд прем'єр – міністра П'єра Е. Трюдо прийняв Офіційний акт про мультикультуралізм.

Ідеологія і політика мультикультуралізму визнає право кожної національної чи культурної (субкультурної) спільноти на культурне самовизначення; вживаються заходи щодо збереження національної самосвідомості народів та етнічних спільнот (у тому числі іммігрантів), які живуть у державі. Така політика зберігає культурне різноманіття, чи культурний плюралізм, тобто охороняє і розвиває мовні, культурні, релігійні особливості різних народів, яких доля звела разом.

Мультикультуралізм пропонує мирне співіснування різних культур в одній країні, пропонує визнати рівність усіх культур та їхнє однакове право на життя. Навіть більше того, послідовний мультикультуралізм пропонує інтеграцію (об'єднання) культур без асиміляції (злиття).

Мультикультуралізм – це стан розмаїття та неоднорідності всіх сучасних суспільств, які прагнуть бути відкритими.

Місія історичної освіти у плеканні нової «розуміючої» планетарної етики полягає не лише у творенні культурного діалогу між епохами, але й і у налагодженні його у межах конкретної епохи, де кожна культура постає як унікальна, що виявляє здатність та бажання повсякчас збагачуватися за

рахунок інших, не втрачаючи своєї неповторності. Культурно-історичний діалог між певними спільнотами, групами чи навіть індивідуумами зумовить відкритість та демократичність суспільства загалом.

Слід зазначити, що на сферу освіти покладається завдання формування у молодого покоління здатності до взаємної толерантності та емпатії у прийнятті *Іншого*, плекання духовної гнучкості та здатності до компромісів, орієнтування учнів на розуміння життєвих цінностей та пріоритетів, відмінних від звичних для них, визнання соціальної рівності, оскільки усі люди є однаково цінними.

Впровадження мультикультурних принципів суспільного співжиття в практику освіти є злободенням. Україна не відгороджена від тих явищ та процесів, які відбуваються у світі та несуть або мають здатність нести потенційну загрозу. Релевантність впровадження мультикультурного виміру в освітню практику зумовлена наступними обставинами (назвемо найбільш вагомими з них):

- по-перше, входження українського соціуму у світову спільноту супроводжується урізноманітненням міграційних процесів та утворенням на теренах України різних за етнокультурними характеристиками спільнот;

- по-друге, наявність в українському соціумі на тлі «удаваного затишшя» успадкованих із минулих часів національних проблем та протиріч;

- по-третє, свій поступ у світове співтовариство Україна розпочала як посттоталітарне утворення, а не як етнонаціональна держава, що знайшло відображення у регіональних геополітичних проблемах та негараздах, які сформувалися у свідомості громадян.

Зазначимо, що впровадження мультикультурного виміру у царину освіти, її подальша гуманізація розуміється не як одноденна акція. Цей процес радше є щоденною кропіткою, довготривалою працею, яка має на меті навчати молоде покоління способам співжиття в мультикультурному суспільстві.

Мультикультурна освіта неможлива без вивчення історії, культури, релігійно-моральних надбань людства, оскільки досвід минулого несе у собі різноманітні образи світу та способи його розуміння, що не «зникають» у пітьмі віків, а трансформуються у реаліях сьогодення, набуваючи нових значень та сенсів. Багатокультурний вимір світового соціуму не є надбанням цивілізаційного поступу людства ХХІ століття. Світ позбавився обрисів монокультурності ще в часи існування стародавніх імперій, які уособлювали конгломерат народів із різними світоглядами, культурно-ціннісними орієнтаціями, віруваннями, життєвими укладами. Вивчення історичного минулого молодим поколінням покликане презентувати досвід взаєморозуміння, співпраці, співжиття у полікультурному середовищі, з огляду на ту обставину, що історичне буття на теренах України здатне запропонувати такі зразки. Особливість етнічно-культурної та суспільно-політичної ситуації, що історично склалася, полягає у тому, що географічний

простір, у межах котрого сформувалися українські території, знаходився на перетині різних культурно-історичних світів, був кордоном між різними цивілізаційними утвореннями.

Мультикультурність як виклик та означена характеристика часу не лише засвідчує толерантне, емпатійне єднання різностей, але й презентує самобутність та культурний колорит свого буття, дозволяє долати комплекс меншовартості та відновлювати морально-духовні координати, які зазнали деформацій у радянську добу.

Історія у такому розумінні постає як чинник консолідації суспільства, а не як інструмент ідеологічного протистояння в руках політиків. Діалог минулого та сучасного набуває мультикультурного звучання, здатний попередити ті негативні тенденції і наслідки, що спіткали багато країн у політиці культурної співдії, національно-етнічних стосунках. Такий діалог є продуктивним у формуванні мультикультурного мислення української спільноти, у пошуках та підтримці її власної ідентичності. Історична освіта переосмислює набутий досвід відповідно до реалій сьогодення та проектує контури майбутнього, маючи на меті навчити молодь орієнтуватися у сучасному мультикультурному суспільстві. Освіта повинна запобігти перетворенню будь-яких ліній культурного поділу (мовних, етнічних, расових, вікових, статевих, територіальних) на «лінії розколу».

Реалізація пріоритетних завдань в царині історичної освіти позбавить тлумачення та інтерпретацію явищ минулого стереотипності та заідеологізованості, сформує погляд на історичне буття як на багатогранне явище, сприятиме гуманістичній спрямованості історичної освіти, змінить традиційний спосіб виробництва знань шляхом запровадження інноваційних освітніх технологій. Виховання особистості як суб'єкта власного життя надасть можливість реалізувати сучасний ціннісний пріоритет освітнього розвитку, а саме: зробити освіту для учня.

Висновки:

- *Історична освіта є вагомим ресурсом суспільного життя, оскільки через призму практик минулого дозволяє осмислити сьогодення, окреслити контури його духовно-культурного поступу шляхом формування діяльної, відповідальної особистості за свої дії, за своє життя та життя інших.*

- *Негаразди в історичній освіті зумовлені загальним станом освітньої сфери, що характеризується як кризовий. Сьогодні учень залишається об'єктом навчання і виховання, що сфокусовані на збільшенні об'єму знань та їх репродуктивному засвоєнні. Він/вона виступає як «споживач», а не «творець» знань, що не відповідає сучасним суспільним запитам.*

- *Одним із завдань історичної освіти, що здатне подолати заідеологізованість у поясненні та інтерпретації явищ минулого, є*

гуманістична спрямованість історичної освіти, що передбачає висвітлення ролі людини в історичному процесі, погляд на історичне буття історичних спільнот як на багатогранне явище, котре не обмежується лише галузями економіки, політики, соціальних відносин.

- *У сфері освіти діалогічне мислення орієнтує навчальний процес не стільки на підготовку нового покоління до життя, стільки є прагненням залучити людину до активного процесу пізнання світу. Відбувається поворот від пізнання істини до комунікації «можливих світів». У цьому контексті знання набувають ознак плюральності, рухливості, інтердисциплінарності.*

- *Діалогово-комунікаційна зорієнтованість освітнього простору забезпечуватиме умови для формування здатності до когерентності, здатності почути голос іншого, готовності до сприйняття і творення змін як природної норми.*

Питання для самоконтролю

1. Доведіть, що історична освіта є вагомим ресурсом суспільного життя.
2. Вкажіть фактори, які негативно впливають на стан історичної освіти.
3. За яких умов «освіта» та «навчання» розглядаються як нетотожні поняття.
4. Визначте переваги діалогової моделі освіти.
5. Поясніть термін «формальна освіта». З'ясуйте її характерні риси.
6. У чому суть концепції трансгресії? Свою відповідь посилюйте прикладами з історичної освіти.
7. Виокремте кризові явища в сучасній історичній освіті. Які шляхи її оновлення Ви можете запропонувати?
8. Що розуміє під «накопичувальною» та «проблематизуючою» освітою Пауло Фрейре? Наведіть приклади таких типів освіти, спираючись на власний досвід.
9. Визначте завдання історичної освіти в умовах мультикультурного суспільства.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Яковенко Н. «Образ себе» - «образ Іншого» у шкільних підручниках історії

Друкується за виданням: Яковенко Н. «Образ себе» - «образ Іншого» у шкільних підручниках історії / Наталя Яковенко // Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упор. Н. Яковенко. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – 128с. – С. 120-122.

... На сторінках усіх без винятку підручників давнє українське суспільство описується в анахронічних категоріях – як етнічна, мовна та конфесійна цілісність із усвідомленою метою та спільними ідеалами. Згадану монокультурну спільноту послідовно ототожнено з соціальними низами – «широкою народною масою», «експлуатованими класами», «пригнобленими селянами й міщанами» тощо. Вони влаштовують «селянські» та «селянсько-козацькі повстання», провадять «антифеодальну» чи «національно-визвольну боротьбу», гуртом опираються «полонізації і католизації» чи церковній унії тощо – причому все це супроводжується більш чи менш яскравим розставленням акцентів на абсолютній моральній виправданості дій «знедолених класів». Оскільки ж усяка боротьба потребує супротивника, то опонентами «низів», згідно з підручниками, завжди виступають «верхи» - зрадливі, ледачі, підозрілі, недолугі тощо.

Про такий «образ себе» мало сказати, що він усього лише наївний і застарілий, - він потенційно шкідливий. Адже: 1) це може сприяти укоріненню анархічного, асоціального сприйняття світу як поля безперервної і знятої боротьби, де «колективу – нам» завжди належить моральне право на насильство; 2) це призводить до соціальної дезорієнтації дитини, яка сьогодні живе не в біполярному суспільстві, поділеному за класовим принципом на «експлуататорів» та «експлуатованих», а в строкатому соціальному конгломераті прошарків, груп і інтересів, малих спільнот тощо; 3) це, врешті, нав'язує зашорений, одномірний, а в перспективі й небезпечний погляд на соціальне довкілля як простір виключно «правди колективу» (звісно, «нашого») – із відкиданням будь-яких інших мотивацій чи резонів (зайве нагадувати шкідливість такої ригористичної позиції з огляду на світоглядні розбіжності, притаманні мешканцям сьогоднішньої України).

У який бік та за допомогою яких засобів варто змінити цей застарілий «образ себе»? На мою думку, тут головними ліками має стати максимальна мультиплікація описуваного підручниками суспільства. Маю на увазі наскрізне введення до підручників для всіх класів (ясно, в короткому викладі) таких сюжетів:

1. Представлення соціальної структури суспільства за схемою «згори вниз» - від володарів та еліти до нижчих груп. Таке представлення варто супроводжувати характеристикою специфічних інтересів та поведінкових мотивацій кожної групи – як «корисних» із перспективи української нації, так і «неправильних», які теж могли бути викликані гідними пошани спонуканнями. Це дасть змогу перемодельовати «образ себе» - вже не як однорідної «громади в сіряках», а як складного соціального конгломерату з різними складовими елементами та різними життєвими стратегіями й потребами (що є особливо важливим для виховання толерантного ставлення до розбіжних суспільних позицій та пріоритетів).

2. Представлення строкатої конфесійної палітри України – з інформацією не тільки про українців-православних, а й про українців інших конфесій (уніатів, католиків, протестантів), а також, звісно, про іноетнічні

релігійні групи – християнські, юдейські, мусульманські. З одного боку, це суттєво скоригує викривлений і штучний образ монолітної «православної нації», що буцімто викристалізувалася у боротьбі «з експансією католицтва», а з іншого – дасть змогу подолати спадщину радянського історіографічного канону з його паталогічною ворожістю до всього, що західне – у тому числі католицизму й протестантизму.

3. Висвітлення проявів суспільної активності індивіда, автономних від державної влади, через акцентування уваги на паростках громадянського суспільства в новітні часі...

Питання:

1. Чи погоджуєтесь Ви з позицією автора, що історичне минуле українського суспільства – це образ однорідної «громади в сіряках»? Відповідь обґрунтуйте.

Степанков В. Руйнація методологічних засад сучасної шкільної історичної освіти України: дискусійні нотатки з приводу проекту нової концепції викладання історії України

Друкується за виданням: Степанков В. Руйнація методологічних засад сучасної шкільної історичної освіти України: дискусійні нотатки з приводу проекту нової концепції викладання історії України / Валерій Степанков // Проблеми дидактики історії: зб. наук. праць / [ред. кл.: С. А. Копилов (голова, наук. ред.) та ін.]. – Кам'янець - Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Вип. 2. – 160с. – С. 71.

...Прагнення замовчати гостроту міжетнічних і міжконфесійних суперечностей та зіткнень в Україні не лише не допоможе формуванню в українському суспільстві взаємної толерантності, а, навпаки, породжуватиме хронічну підозрілість і настороженість. Їх може зняти лише правдива оповідь про причини такого протистояння та їх трагічні наслідки. Гіркі ліки не потрібно замінювати підсолодженою водичкою, остання не лікує! Фахівці багатьох країн уже переконалися в тому, що не слід уникати у підручниках і під час викладу матеріалу в класі болісних питань, намагаючись досягти «гармонії інтересів», а доцільно представляти хід історії адекватним історичній реальності.

...Вельми несерйозним із наукового погляду виглядають і спроби підмінити спільноту народ (націю) («інтерес нації») соціально-політичною спільнотою – суспільством, зображаючи останнє конгломератом груп і прошарків. У такий спосіб в учнів відбирається можливість одержати знання про героїчну й водночас трагічну національно-визвольну боротьбу українців упродовж століть за свою незалежність. Водночас цей підхід, по-перше, замовчує експансіоністську політику сусідніх держав щодо України, а відтак причини її розчленування; по-друге, «звільняє» учнів від усвідомлення

згубних наслідків для українського народу політики урядів іноземних країн, до складу яких потрапляли українські землі; по-третє, розвиває формування у молодого покоління сучасних українців таких цінностей, як збереження незалежності Батьківщини, патріотизм, свобода та інше...

Питання:

1. Чи погоджуєтесь Ви з позицією автора про необхідність висвітлення міжконфесійної та міжетнічної боротьби як запоруки формування толерантного суспільства? Відповідь обґрунтуйте.

2. Проаналізуйте запропоновані точки зору українських істориків щодо змісту шкільної історичної освіти. Яку точку зору Ви поділяєте і чому?

Баханов К. О. Оновлення змісту сучасної шкільної історичної освіти

Друкується за виданням: Баханов К.О. Оновлення змісту сучасної шкільної історичної освіти. Монографія. / К.О. Баханов. – Донецьк: Юго-Восток, 2005. – 388с. - С.30.

... Сучасна українська історична наука хоча і повільно, але рухається в напрямку розвитку європейської. І якщо певна частина вітчизняних істориків формувалася в радянських вузах за догматичними марксистськими схемами і відчуває тягар старих стереотипів, то молоде покоління в більшості їх позбавлене. В умовах інформаційного буму й політичного плюралізму молоді люди на кожному кроці стикаються з різними інтерпретаціями як сучасних подій, так і минулого. Допомогти розібратися в них, виробити щодо них власне ставлення має шкільний курс історії.

В європейській історичній дидактиці з кінця 70-х років протягом десятиліття точилася дискусія, результатом якої стало вироблення центральних засад політичної освіти, що увійшли в історію під назвою «Бойтельсбахського консенсусу». Це заборона нав'язування власної вчительської думки, що заважає формуванню власних суджень учнів; принцип контраверсійності – якщо не існує єдності поглядів у науці, то при викладі такого матеріалу в процесі навчання повинні бути представлені різні точки зору: врахування інтересів учнів – учні повинні навчитись аналізувати політичну ситуацію, співвідносити її з власними інтересами та віднаходити правові механізми узгодження власних інтересів із політичною ситуацією.

Школа не повинна відсуватися від проблем, а має вчити учнів їх розв'язувати; не констатувати факти, а вчити «шукати їх пояснення». Інакше кажучи, в навчанні історії в школі має бути впроваджено проблемно-пошуковий підхід.

Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 року?

Друкується за виданням: Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 року? / Ярослав Грицак // Українська історична дидактика. – К.: Генеза, 2000. – 65-70с. – С.66-67.

... Я розумію, що втручаюся тут не у свою царину, бо за фахом я академічний історик, принаймні волюю ним бути. Я маю дотичність до викладання історії лише тією мірою, якою сам чи в групі колег писав програми і підручники. Але мій досвід дозволив мені гостріше відчувати, що між академічною історією, історією, що викладається у вузах і школах, а ще більше – між цими двома історіями та історичною пам'яттю суспільства немає такого безпосереднього зв'язку, якого б нам хотілося. У цій ієрархії кожна вища ланка справляє впливи на нижчу, але сфера цього впливу обмежена. Бо кожен із цих рівнів має свою специфіку й свою функцію щодо суспільства. На вершині цієї піраміди маємо академічну історію, що прагне встановити історичні явища і факти та пов'язати їх між собою через теорії та інтерпретації. Професійний історик не може мати впевненості в кінцевому успіху своїх зусиль, він добре розуміє, що в історії є щось таке, що уникає точності і узагальнень. Для нього взагалі є питання, наскільки історія є наукою. Це почуття сумніву і навіть певної розгубленості особливо посилювалося в останні десятиліття, коли стало уже звичним говорити про велику кризу історичної науки.

Натомість того сумніву й розгубленості не може бути на рівні викладання історії в школі. Тут історія мусить служити дидактичним цілям, і голос вчителя повинен звучати впевнено. Він не може дозволити сумніватися у доцільності історії, роздумуючи, чи справді історичні факти мають якесь об'єктивне значення. Зі свого боку, учень не має права ігнорувати фактів та інтерпретацій, бо інакше, чого ж більшого може навчити його історія, і за знання чого, зрештою, він діставатиме оцінки?

Увесь процес вивчення історії у школі підпорядкований певній меті – виховання законослухняного і лояльного громадянина. На практиці відхилення від цієї мети можливі, але у принципі, держава не толерує таких відхилень.

Питання:

1. Проаналізуйте думки українських істориків щодо необхідності висвітлення подій минулого з позицій методологічного плюралізму.

Ганаба С. Історична освіта у методологічному фокусі інтерсуб'єктивності

Друкується за виданням: Ганаба С. Історична освіта у методологічному фокусі інтерсуб'єктивності. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – 162 с.

... Наступною проблемою, котра залишається невирішеною в царині історичної освіти, є реконструювання в основному політичного зрізу історії, культивування лінійного мислення відповідним змістом, стилем навчальних програм і підручників. Недостатня «присутність» в історичному освітньому просторі конкретних людей, життя котрих сповнене повчальних прикладів для сучасного школяра (студента) є свідченням його слабкої уваги до їх проблем, почуттів, думок, настроїв та вказує на проблему поза ціннісного, відчуженого, «мертвого» знання в історичній освіті. Історична освіта, «відчужена» від потреб та інтересів більшості людей, їх безпосередніх переживань, проходить повз цінності. Це зумовлює у навчальному процесі односторонню орієнтацію лише на науку, а не на широкий світ культури, що зумовило формування «людини знаючої», замість «людини культурної». Цінність суб'єкта визначається певною сумою знань, навиків, здібностей в освоєнні навколишнього світу, а не його екзистенцією. Стандарт в освітній сфері нівелює *Іншість*.

Феномен «відчуження», є результатом комбінації різних чинників, зокрема, сприйняття освіти лише як кінцевого результату, а не як тривалого процесу; переважання авторитарних методів викладання; відсутність ініціативи з боку викладачів щодо привнесення в аудиторію нової інформації; пасивність студентів у сприйнятті предмета, оскільки вони не бачать можливості використання отриманої інформації у своїх майбутніх планах; деперсоналізовані форми контролю, які вимагають головним чином відтворення набутих знань.

Звернемося до навчальної літератури з історії. Був проведений контент-аналіз навчально-методичної літератури з вітчизняної історії, якою користуються школярі загальноосвітніх шкіл України з метою з'ясування наступних питань:

- чи знайшло відображення у навчальній літературі висвітлення ролі людини в історичному процесі;
- чи дотримується принцип полікультурного викладу подій минулого у навчально-методичній літературі.

До контент-аналізу було залучено наступні підручники: Лях Р. Д., Темірова Н. Р. Історія України. З найдавніших часів до XV ст.: Підручник для 7-го класу середньої школи. – К.: Генеза, 2000. – 320с.; Історія України: Підручник для 7 класу загальноосвітнього навчального закладу / В. С. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Генеза, 2007. – 224с.: іл., карти.; Власов В. Історія України: Підручник для 8-го класу загальноосвітніх навчальних закладів / За ред. Ю. А. Мицика. – К.: Генеза, 2002. – 256с.: іл., карти; Швидько Г. К. Історія України. XVI-XVIII ст. Підручник для 8 класу середньої школи. – К.: Генеза, 1997. – 384с.; Турченко Ф. Г., Мороко В. М. Історія України. Друга половина XVIII – початок XX століття.: Підручник для 9 класу загальноосвітнього навчального закладу. – К.: Генеза, 2005. – 352с., іл., карти.; Турченко Ф. П. Новітня історія України. Частина перша. 1917-1945. 10 клас: Підручник для середньої загальноосвітньої школи. – вид.

2-е виправлене та доповнене. – К.: Генеза, 2000. – 384с.:іл.; Турченко Ф. Г., Панченко П. П., Тимченко С. М. Новітня історія України (1945-1988 рр.): Підручник для 11-го класу середньої школи. – К.: Генеза, 2000. – 304с.

Під час дослідження з'ясувалось, що шкільна навчальна література недостатньо висвітлює роль людини в історичному процесі. У підручниках Ф. Г.Турченко «Новітня історія України. Частина I. 1917-1945рр. 10 клас» та Ф. Г.Турченко, П. П. Панченко, С. М. Тимченко «Новітня історія України. Частина II. 1945-1998 рр. 11 клас» виклад матеріалу відбувається за стандартними схемами: економічний розвиток, політичне життя, культура, зовнішня політика. До питань повсякденного життя автори звертаються лише фрагментарно у підручнику для учнів 11 класу, що висвітлює події післявоєнної та сучасної історії України. Їм присвячено невеликі пункти у параграфах, де розглядаються соціально-економічні відносини. Інформація з питань повсякденного життя носить ілюстративний характер та має на меті підтвердити наведені статистичні економічні дані. Такий підхід виключає з процесу викладання живу особистість, знайомить учнів не з цілісним досвідом минулих поколінь, а з рафінованими науковими знаннями, що постають як невиразна, «об'єктивна», нежива історія.

Деперсоніфікований однобічний погляд на минулі події є одним із проявів відчуження історичної освіти від інтересів більшості людей. Він не сприяє формуванню ціннісних орієнтацій школярів, а тому є неприйнятним у змісті сучасної історичної освіти. Скоріше винятком є введення унікального підрозділу у зміст підручника під назвою «Побут номенклатури». Матеріали підрозділу не лише підкреслюють глибину кризових явищ тоталітарної радянської системи 80-х років, але є принципово важливими для формування у школярів всебічного розуміння феномена тоталітаризму.

У підручнику з історії України для 10 класу Ф. Турченка взагалі відсутні теми, що стосуються питань повсякденного життя людей визначеного періоду, натомість історія розглядається крізь призму політичних, економічних, інколи духовно-культурних параметрів. «Живу», конкретну людину в контексті історичних подій ми зустрічаємо хіба що при розгляді теми «Голодомор 1932-1933рр. в Україні», де автор наводить у документах спогади свідків голодомору, уривки частівок, записаних під час голодомору на Мелітопольщині, які не лише ілюструють жахливе становище людей, але демонструють їх ставлення до влади, визначають причини голодомору: «Як став Совет, Хлеба нет...», «Нема хліба, нема сала, комсомолія забрала...».

Відзначу, що у структурі залучених до аналізу підручників історичним джерелам, документам відведено значне місце, це спонукає учнів при їх розгляді вдаватися до творчого аналізу історичного минулого. Проте більшість наведених документів лише ілюструють авторські думки і не подають різноплановий, суперечливий матеріал, який би відображав різне трактування тієї ж самої події, показуючи не лише складність і заплутаність історичного процесу, але в той же час надаючи змогу критично осмислити його. Слід звернути увагу й на ту обставину, що інколи документи

радянського періоду є непридатними для розкриття історичної правди через приписи, відверту фальсифікацію та викривлення істинного стану справ. Думки, почуття, настрої людей цієї епохи являли собою протиправний комплекс протиріч між офіційними установками і тим, що насправді думала, розмірковувала людина, про що говорила зі своїми близькими, що, можливо, записувала у потаємні щоденники. Тому унікальним інструментом у проникнення в минуле є усна історія: інтерв'ю, спогади, розповіді. Вони допомагають поряд із ретельно підібраними джерелами почути голос народу. Структура навчального матеріалу обов'язково має складатися з фрагментів різних історичних джерел, де б простежувалася різноплановість думок і свідчень очевидців та вчених. Такий підхід спонукає школярів (студентів) до власних міркувань, узагальнень, висновків, створює ситуації діалогу з минулим, формує здатність критичного осмислення нової інформації.

Питання:

1. У чому полягає деперсоніфікований підхід у висвітленні подій минулого? Запропонуйте шляхи його подолання в історичній освіті?

Список рекомендованої літератури

1. Андрущенко В. Теоретико-методологічні засади вищої освіти в Україні на рубежі століть / В. Андрущенко // Вища освіта України. 2001- № 2. – С.5-14.

2. Больнов О. Ф. Зустріч / О. Ф. Больнов // Першоджерела комунікативної філософії / Л. А. Ситниченко. – К.: Либідь, 1996.- С.137-156.

3. Ганаба С. Історична освіта у методологічному фокусі інтерсуб'єктивності. / С. Ганаба – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – 162с.

4. Гончаренко С. І. Гуманітаризація освіти як першооснова розбудови освітньої системи України / С. І. Гончаренко // Освіта. -1994. -30 листопада.

5. Д'юї Д. Демократія і освіта / Д. Д'юї; [пер. з англ. І. Босак, М. Олійник, Г.Пехник]. – Львів: Літопис, 2003.- 288с.

6. Жиру Г. Гранична педагогіка і постмодерністські практики / Г. Жиру // Гендерна педагогіка: хрестоматія / В. Гайденко. – Суми: Універс. книга, 2006. - С.81-96.

7. Історія епохи очима людини: Україна та Європа у 1900-1939 роках / Ю. С. Комаров, В. О. Мисан та ін. – Генеза, 2004. – 288с.

8. Пролеєв С.В. Репресивність освіти: вимушена необхідність чи владні зазіхання соціуму? / С. В. Пролеєв // Філософія освіти. - №1. – 2007. – С.17-27.

9. Рюльнер Т. Поликультурное образование: реформа учебных программ / Т. Рюльнер // Перспективы: вопросы образования. – М., 1994. – №1. – С.65-79.
10. Сидоренко Г. Проблемы гуманізації і гуманітаризації в освітній реформі в Україні / Г. Сидоренко // Вища освіта України. 2001.- № 2. – С.63-68.
11. Шамрай В. Освітній проект модерну і суспільство сьогодення / В. Шамрай // Філософія освіти. - №1. – 2007. – С.28- 40.
12. Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упор. Н. Яковенко. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – 128с.
13. Удод О.А. Історична освіта і формування духовних цінностей / О.А. Удод // Історія в школах України. – 1996. - №1. – С. 16-20.
14. Удод О. А. Аксіологічний (ціннісний) підхід у викладанні історії / О. А. Удод // Історія в школах України. – 1999. - №3. – С. 27-30.
15. Філософські обриси сучасної освіти // під заг. ред. Предборської І.М. – Суми, Університетська книга, 2006. – 226 с.
16. Философия образования в перспективе XXI века. – М.: Наука, 1992. - С.204-207.
17. Фрейре П. Педагогіка душі / П. Фрейре. - [пер. з англ. І. В. Корунець]. – К.: Веселка, 2003. – 104с.
18. Фрейре П. Педагогіка пригноблених / П. Фрейре. - [пер. з англ. О. Дем'янчука]. – К.: Юніверс, 2003. – 166с.
19. Фрейре П. Педагогіка свободи: Етика, демократія і громадянська мужність / П. Фрейре. - [пер. з англ. О. Дем'янчука]. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 120с.
20. Ярошенко А. О. Ціннісний дискурс освіти: Монографія / А. О. Ярошенко. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2004. – 156с.
21. Ярошовець В. І. Концептуальні засади і теоретичні принципи гуманітаризації освіти / В. І. Ярошовець // Філософія освіти XXI століття: проблеми та перспективи: Зб. наук. праць. – К.: Знання, 2000. – Вип. 3. – С. 103-106.

ДИДАКТИЧНА ЧАСТИНА

РЕПРОДУКТИВНИЙ РІВЕНЬ

Тестові завдання.

1. Тестові завдання з вибором однієї правильної відповіді:

1. Термін «філософія історії» у науковий обіг увів:

- а) Й. Гердер;
- б) Ф. Вольтер;
- в) Ш.- Л. Монтеск'є;
- г) Ж. Кондорсе.

2. Галузь філософського знання, що вивчає історичний процес, його складові у їх взаємозв'язку і змінах, способах та формах історичного пізнання - це:

- а) філософія історії;
- б) соціологія;
- в) історія філософії;
- г) історіографія.

3. Оповідь, що представляє своєрідну модель історичного процесу та окреслює алгоритми поведінки людини у реальному світі, - це:

- а) переказ;
- б) міф;
- в) дослідження;
- г) літопис.

4. Історик античності, який представляв історію як різновид пошуку, дослідження, - це:

- а) Геродот;
- б) Гесіод;
- в) Фукудід;
- г) Полібій.

5. Античний мислитель, який вважав, що людство рухається у напрямку до свого занепаду, від космосу до хаосу, - це:

- а) Геродот;
- б) Гесіод;
- в) Фукудід;
- г) Полібій.

6. Античний філософ, який у праці «Держава» створив модель ідеального суспільства та правителя, - це:

- а) Сократ;
- б) Платон;

- в) Фукідід;
- г) Аристотель.

7. Вчення про кінцеву долю людини та людства:

- а) есхатологія;
- б) футурологія;
- в) містика;
- г) схоластика.

8. Філософ, який інтерпретує історію як творіння Боже, як особливу субстанцію, що не підвладна людині, - це:

- а) Августин Блаженний;
- б) Тома Аквінський;
- в) Платон;
- г) Й. Гердер.

9. Античний історик, який у праці «Загальна історія» здійснив спробу викладу подій із урахуванням ієрархії часу, - це:

- а) Геродот;
- б) Гесіод;
- в) Фукудід;
- г) Полібій.

10. Епоха людської історії, у якій закладається і реалізується основна наскрізна проблема співвідношення знання і віри, - це:

- а) античність;
- б) просвітництво;
- в) середньовіччя;
- г) реформація.

11. Мислитель доби Просвітництва, котрий вважав, що між загальнолюдськими культурними досягненнями та культурою конкретного народу не існує протиріч, - це:

- а) Й. Гердер;
- б) Ж.-Ж. Руссо;
- в) І. Кант;
- г) Дж. Віко.

12. Німецький філософ, який розглядає історію як темпоральний рух всього суцього, рушієм і метою якого є ідеальне, духовне начало, абсолютна ідея:

- а) Й. Гердер;
- б) Г. Гегель;
- в) І. Кант;
- г) Ф. Шеллінг.

13. Німецький філософ, який розглядав історію людського роду як виконання таємного плану природи, - це:

- а) І. Кант;
- б) Г. Гегель;
- в) Й. Гердер;
- г) Й. Фіхте.

14. Філософ, який вважав, що зміни у суспільстві здатна здійснити воляова особистість – надлюдина, - це:

- а) Ф. Ніцше;
- б) А. Бергсон;
- в) А. Шопенгауер;
- г) О. Конт.

15. Принцип світогляду заснований на переконанні, що людина є найвища суспільна цінність:

- а) гуманізм;
- б) гомоінтентність;
- в) постмодернізм;
- г) антропоцентризм.

16. Український гуманіст, якого за волелюбну вдачу та протестантський дух називали «рутенським Демосфеном», - це:

- а) Юрій Дрогобич;
- б) Станіслав Оріховський;
- в) Павло Русин;
- г) Мелетій Смотрицький.

17. Український мислитель, який стверджував, що у дослідженні спадщини минулого історик має підходити неупереджено, відкидаючи власні симпатії та антипатії, - це:

- а) Юрій Дрогобич;
- б) Станіслав Оріховський;
- в) Павло Русин;
- г) Мелетій Смотрицький.

18. Культурно-освітній діяч, письменник-полеміст, філософ, ректор Київської братської школи, - це:

- а) Юрій Дрогобич;
- б) Станіслав Оріховський;
- в) Павло Русин;
- г) Мелентій Смотрицький.

19. Історико-філософський твір невідомого автора, головною ідеєю якого було відновлення автономних прав України у складі Російської імперії:

- а) «Історія України-Руси»;
- б) «Історія Малоросії»;
- в) «Історія русів»;
- г) «Історія України».

20. Першим в українській історії теоретично осмислив минуле на засадах позитивізму:

- а) М. Грушевський;
- б) І. Франко;
- в) М. Драгоманов;
- г) М. Костомаров.

21. Філософ, який вважав, що суспільний розвиток – це закономірний процес поступу, в основі якого лежить суспільна праця, - це:

- а) М. Грушевський;
- б) І. Франко;
- в) М. Драгоманов;
- г) М. Костомаров.

22. Соціальний філософ, соціолог, публіцист, котрий обрав предметом своїх наукових зацікавлень розвиток цивілізації, виокремивши в історії суспільства три хвилі розвитку, - це:

- а) Е. Тоффлер;
- б) К. Поппер;
- в) Г. Маркузе;
- г) А. Тойнбі.

23. Мислитель, який вважав, що технічний прогрес веде до моральної деградації людини, - це:

- а) Ж.-Ж. Руссо;
- б) Ф. Вольтер;
- в) Д. Дідро;
- г) К. Поппер.

24. Філософ, який стверджував, що поняття прогресу і регресу співвідносні, оскільки прогрес у певних сферах супроводжується регресом в інших і навпаки, - це:

- а) Г. Гегель;
- б) І. Кант;
- в) Л. Фейєрбах;
- г) Й. Фіхте.

25. Першим думку про те, що історія прямує до занепаду, висловив:

- а) Фулідід;
- б) Гесіод;
- в) Геракліт;
- г) Геродот.

26. Автор праць «Злиденність історизму», «Відкрите суспільство і його вороги»:

- а) К. Поппер;
- б) О. Шпенглер;
- в) А. Тойнбі;
- г) Й. Фіхте.

27. Філософ, який характеризує категорію цінність як «вираження» самої сутності життя, як хаос сповнений гармонії та дисонансів, - це:

- а) В. Дільтей;
- б) П. Рікьор;
- в) П. Сорокін;
- г) О. Шпенглер.

28. Філософ, який аналізує природу маси як якісної однорідності, суспільної безсформості, що характеризує людину, яка не відрізняється від інших, а є повторенням загального, - це:

- а) Х. Ортега-і-Гассет;

- б) Л. Гумільов;
- в) Ж.-А. Гобіно;
- г) А. Тойнбі.

29. Носій предметно-практичної діяльності та пізнання, джерело активності, спрямованої на об'єкт:

- а) особа;
- б) індивід;
- в) суб'єкт;
- г) індивідуальність.

30. Відносна спільність людей, яка є складовим елементом певного суспільства та характеризується спільністю інтересів, норм поведінки, цінностей, соціально-психологічних ознак:

- а) натовп;
- б) соціальна група;
- в) сім'я;
- г) плем'я.

31. Постійна переоцінка, переосмислення здобутків та напрацювань із точки зору запитів сьогодення, вміння емпатійно долучатися до життя практик минулого:

- а) історична психологія;
- б) історична аксіологія;
- в) історіографія;
- г) філософія історії.

32. Мислитель, який стверджував, що розвиток розуму і цивілізації зруйнував у людині первинну гармонію, ослабив природний потенціал людини, – це:

- а) Ж.-Ж. Руссо;
- б) Й. Гердер;
- в) Г. Гегель;
- г) І. Кант.

33. Мислитель, який вважав, що рушієм суспільного життя є матеріальний чинник, - це:

- а) К. Маркс;
- б) Й. Фіхте;
- в) Г. Гегель;
- г) І. Кант.

34. Філософський напрям, який вивів історію з описових дисциплін у ранг самостійної науки, - це:

- а) позитивізм;
- б) філософія життя;
- в) постмодернізм;
- г) герменевтика.

35. Автор праці «Нарис підстав історії», який вважав, що пояснювати минуле можна через розуміння людської сутності, - це:

- а) Р. Коллінгвуд;

- б) Й. Г. Дройзен;
- в) Б. Кроче;
- г) В. Дільтей.

36. Англійський філософ та історик, який визначив обмежені можливості методології позитивізму в поясненні минулого, - це:

- а) А. Тойнбі;
- б) Р. Коллінгвуд;
- в) Й. Г. Дройзен;
- г) Б. Кроче.

37. Дослідник, який вважав ідею дискурсу провідною у філософуванні, - це:

- а) М. Фуко;
- б) Ф. Ліотар;
- в) Ж. Дерріда;
- г) Б. Кроче.

38. Полісемантичне поняття для позначення глибинного рівня людського мислення, що не обмежується сферою усвідомленого і сягає значною мірою у несвідоме, - це:

- а) ментальність;
- б) пасіонарність;
- в) трансгресивність;
- г) традиційність.

39. Основною формою в осмисленні життя минулих епох у Київській Русі є:

- а) літописання;
- б) промови;
- в) сказання;
- г) житія.

40. Вчення про пасіонарність розробив:

- а) Л. Гумільов;
- б) Ж.-А. Гобіно;
- в) М. Блок;
- г) Л. Февр.

41. Дослідник, який стверджував, що раси нерівні між собою, тому типи культур, які вони творять, також є нерівноцінними, - це:

- а) Л. Гумільов;
- б) Ж.-А. Гобіно;
- в) М. Блок;
- г) Л. Февр.

42. Альтернативою традиційній, академічній історичній науці постає:

- а) усна історія;
- б) міфологічна історія;
- в) філософія історії;
- г) соціологія.

43. Автор праць «Історія людей та історія природи», «Етногенез і біографія Землі»:

- а) Л. Гумільов;
- б) Ж.-А. Гобіно;
- в) М. Блок;
- г) Л. Февр.

44. Автор спіральної концепції історії, який вважав, що історія рухається з кожним циклом по висхідній:

- а) Дж. Віко;
- б) Й. Гердер;
- в) Т. Макіавеллі;
- г) Т. Кампанелла.

45. Мислитель, який уподібнює історію будівлі, в якій кожне нове покоління певною мірою здійснює перебудову відповідно до потреб та уподобань людства, - це:

- а) І. Франко;
- б) М. Костомаров;
- в) М. Максимович;
- г) М. Драгоманов.

46. Методологічний напрям, який трактує історію як прогресивний, поступальний розвиток людства, - це:

- а) позитивізм;
- б) постмодернізм;
- в) герменевтика;
- г) феноменологія.

47. Праця, в якій презентовано короткий огляд історії України та накреслено заходи спрямовані на відновлення національної державності українського та інших слов'янських народів, - це:

- а) «Історія русів»;
- б) «Книга буття українського народу»;
- в) «Дві руські народності»;
- г) «Історія Малоросії».

48. Мислитель, який закликав до пробудження самосвідомості українського народу, до боротьби проти поневолювачів, обстоював гідність, права, звичаї, культуру свого народу, - це:

- а) М. Смотрицький;
- б) П. Русин;
- в) Ю. Дрогобич;
- г) П. Куліш.

49. Ірраціональне трактування подій минулого знайшло відображення у працях:

- а) А. Шопенгауера;
- б) О. Конта;
- в) А. Тойнбі;
- г) І. Канта.

50. Античний філософ, прихильник концепції циклічності, котрий вважав, що історія держав проходить послідовно етапи виникнення, розвитку, досягнення апогею, занепаду і знову розвитку, - це:

- а) Геракліт;
- б) Сократ;
- в) Платон;
- г) Аристотель.

2. Тестові завдання з вибором декількох правильних відповідей

1. Особливості міфологічного розуміння подій минулого полягають у сприйнятті історії як:

- а) реального, об'єктивного процесу;
- б) процесу, що творять самі люди;
- в) втілення у людському житті промислу Божого;
- г) позбавленої плинності та динамічності;
- д) орієнтації на явища теперішнього світу;
- ж) повтор тих подій, що вже відбулися.

2. Представники критичної філософії історії:

- а) Геродот;
- б) Ж.-Ж. Руссо;
- в) В. Дільтей;
- г) Г. Ріккерт;
- д) Б. Кроче;
- ж) О. Конт.

3. Риси постмодерністського розуміння історії:

- а) глибоке та всебічне дослідження історичних джерел;
- б) заперечення метанаративів;
- в) активна роль суб'єкта, що пізнає;
- г) децентралізація;
- д) ієрархія цінностей в осмисленні буття;
- ж) поліваріантність.

4. Ірраціональне трактування подій минулого знайшло відображення у творах:

- а) А. Бергсона;
- б) Ф. Ніцше;
- в) Г. Зіммеля;
- г) Б. Кроче;
- д) К. Маркса;
- ж) В. Дільтея.

5. Циклічна модель пояснення минулого відображена у працях філософів:

- а) Т. Кампанелла;
- б) Дж. Віко;
- в) Т. Макіавеллі;
- г) В. Табачковського;

- д) І. Франка;
- ж) К. Поппера.

6. Засновниками французької історіографічної школи «Анналів» є:

- а) М. Блок;
- б) Л. Февр;
- в) О. Конт;
- г) Л. Гумільов;
- д) Ж.-А. Гобіно;
- ж) Д. Д'юї.

7. Унікальний, одиничний вимір людського буття знайшов відображення у методологічних підходах:

- а) історії повсякденності;
- б) макродискурсі;
- в) мікроісторії;
- д) прогресистській історії;
- ж) ірраціональній історії.

8. Традиційними типами соціальних спільнот є:

- а) натовп;
- б) клас;
- в) соціальна група;
- г) аматорські асоціації;
- ж) суспільство.

9. Особливості марксистсько-формаційної теорії полягають у:

- а) пріоритеті соціально-економічного аспекту;
- б) орієнтації на аналіз мікросоціальної історії;
- в) поліваріантності;
- г) пріоритеті мікросоціального аспекту;
- д) поданні формаційної історії як історії соціологічних та політико-економічних абстракцій;
- ж) децентралізації історичного процесу.

10. Особливостями критичної філософії історії є:

- а) висвітлення історії у межах природно-наукової моделі;
- б) наголошення на специфічності характеру історичних подій;
- в) визначення історичного процесу як продукту творення людей, які живуть у певному часі;
- г) неприйняття тоталітарності у будь-яких проявах;
- д) децентралізація історичного процесу;
- ж) поліваріантності історичного процесу.

11. Історики доби античності - це:

- а) Геродот;
- б) Плутарх;
- в) Тацит;
- г) Дж. Віко;
- д) Платон;
- ж) Сократ.

12. Особливості середньовічного розуміння історії - це:

- а) трактування історичних подій як необхідності;
- б) головна проблема – проблема сенсу історії;
- в) історія – втілення у людському житті промислу Божого;
- г) антропоцентризм;
- д) поліваріантність історичного процесу;
- ж) історія – невід’ємна від емоційно-чуттєвого світу.

13. Давньоруські книжники та мислителі, які розмірковували про долю людства, - це:

- а) Іларіон;
- б) Фуکیدід;
- в) Нестор;
- г) Геродот;
- д) Пліній;
- ж) Корнелій.

14. Просвітницький підхід до розуміння історії характеризується:

а) визнанням людей творцями історії, які орієнтуються на свої думки та бажання;

- б) позбавленням історії божественного провидіння;
- в) визнанням ролі видатних особистостей у творенні історії;
- г) точним описування фактів;
- д) повагою до професіоналізму дослідника;
- ж) пізнавальним оптимізмом.

15. Представники цивілізаційного підходу у трактуванні історії - це:

- а) А. Тойнбі;
- б) П. Сорокін;
- в) М. Данилевський;
- г) К. Маркс;
- д) Плутарх;
- ж) Т. Аквінський.

16. Е. Тоффлер є автором праць:

- а) «Третя хвиля»;
- б) «Злиденість історизму»;
- в) «Відкрите суспільство та його вороги»;
- г) «Бунт мас»;
- д) «Передбачення та передумови»;
- ж) «Футурошок».

17. К. Поппер є автором праць:

- а) «Третя хвиля»;
- б) «Злиденість історизму»;
- в) «Відкрите суспільство та його вороги»;
- г) «Бунт мас»;
- д) «Передбачення та передумови»;
- ж) «Футурошок».

18. Позитивістське розуміння історії характеризується:

- а) точним описуванням фактів;
- б) пізнавальним оптимізмом;
- в) повагою до професіоналізму дослідника;
- г) трактуванням історичних подій як певної необхідності;
- д) відмовою від висвітлення історії в межах природничо-наукової моделі;
- ж) визначенням історичного процесу як продукту творення видатних осіб.

19. Платон зобразив моделі ідеального суспільства та ідеального правителя і представив їх у працях:

- а) «Держава»;
- б) «Закони»;
- в) «Діалоги»;
- г) «Атлантида»;
- д) «Апології Сократа».

20. Л. Гумільов є автором праць:

- а) «Етногенез і біосфера Землі»;
- б) «Етносфера: історія людей і історія природи»;
- в) «Досвід про нерівність людських рас»;
- г) «Зустріч»;
- ж) «Комунікація».

3. Тестові завдання на встановлення відповідностей:

1. *Встановіть співвідношення (автор – назва праці):*

- | | |
|-----------------|--------------------------------------|
| 1. Й. Гердер | а) «Ідея історії»; |
| 2. Ж. –Ж. Руссо | б) «Про причину нерівності»; |
| 3. Й. Дройзен | в) «Ідея філософії історії людства»; |
| 4. Ф. Вольтер | г) «Нарис підстав історії»; |
| | д) «Есей про звичаї та дух народів». |

2. *Встановіть співвідношення (філософ – приналежність до філософського напрямку):*

- | | |
|------------------|------------------------|
| 1. О. Конт | а) ірраціоналізм; |
| 2. А. Бергсон | б) позитивізм; |
| 3. Ф. Ліотар | в) критична філософія; |
| 4. В. Дільтей | г) постмодернізм; |
| 5. Т. Аквінський | |

3. *Встановіть співвідношення (автор – назва праці):*

- | | |
|---------------------|---------------------------------------|
| 1. М. Костомаров | а) «Людина-екзистенція-історія»; |
| 2. І. Франко | б) «Що таке поступ»; |
| 3. В. Табачковський | в) «Книга буття українського народу»; |
| 4. М. Костомаров | г) «Дві руські народності»; |
| 5. М. Смотрицький | |

II. КОНСТРУКТИВНИЙ РІВЕНЬ

Проблемно-пошукові завдання

1. У праці «Введення у філософію історії» Р. Арон висловлює думку, що «історик схильний пізнавати з минулого лише те, що підготувало майбутнє...». Прокоментуйте позицію дослідника. Чи поділяєте Ви таку точку зору?

2. Німецький філософ І. Кант вважав, що «історію людського роду в цілому можна розглядати як виконання таємного плану природи..., в якому вона здатна повністю розвинути свої задатки, вкладені нею у людство». Прокоментуйте ідею ототожнення світової історії з природною. Які соціальні чинники вплинули на формування такої позицій?

3. Чи погоджуєтесь Ви з точкою зору Ц.Тодорова: «Праця історика, як будь-яка інша робота, що стосується минулого, полягає у тому, щоб встановлювати факти, але і в тому, щоб відібрати серед них найбільш показові і значимі, а потім співставити їх одне з одним; а ця робота по відборі і співставленню фактів, безперечно, орієнтується на пошук не істини, а блага»? Відповідь обґрунтуйте.

4. Прокоментуйте думку П. Рікьора щодо історичної пам'яті та забуття: «Історія, стверджуємо ми, відповідальна за тих, хто колись помер і чийми спадкоємцями ми є. Історичну операцію, в цілому, можна вважати актом погребіння. Не листком поховання, не цвинтарем, не простим сховищем останків, а актом погребіння, що повторюється повсякчас. Таке писемне поховання в плані історії продовжує роботу пам'яті та роботу скорботи. Праця скорботи відмежовує минуле від теперішнього і поступається місцем майбутньому. Робота пам'яті досягла б своєї мети, якби реконструкції минулого вдалось якоюсь мірою воскресити минуле».

5. Чи погоджуєтесь Ви з позицією Г. Гегеля, який стверджував, що «всесвітня історія є всезагальним проявом духу в часі, подібно до того, як ідея, як природа виявляється у просторі»? Відповідь обґрунтуйте.

6. Прокоментуйте позицію Р. Арона: «Час не є дзеркалом, яке викривляє, чи екраном, який ховає справжню людину, він є виразом справжньої людської природи, завершення якої передбачає безкінечні рухи. Історія вільна тому, що наперед не написана і не детермінована, як природа чи фатальність, вона непередбачувана як людина для самої себе». Чи погоджуєтесь Ви з цією точкою зору? Свою позицію обґрунтуйте.

7. Чи поділяєте Ви точку зору П. Рікьора: «Історія здатна розширити, додати, скорегувати і навіть відкинути свідчення пам'яті відносно минулого, але вона нездатна спростити пам'ять».

8. У «Лекціях із філософії історії» Г. Гегель визначив рушія історичних змін таким чином: «Великі історичні відносини мають інший характер. Саме тут виникають великі зіткнення між вже існуючими, визнаними зобов'язаннями, законами і правами і між можливостями, які є протилежними до цієї системи, порушують її і навіть руйнують її основу і дійсність, і в той же час мають такий зміст, який також може здаватися хорошим, в загальному корисним, суттєвим і необхідним. Тепер ці можливості стають історичними; вони об'єднують в собі деяке всезагальне іншого роду, ніж те всезагальне, яке складає основу в існуванні народу чи держави. Це всезагальне є моментом творчої ідеї, моментом, що викликає рух істини». Чи погоджуєтесь Ви з думкою німецького філософа?

9. Поясніть точку зору Р. Коллінгвуда про те, що «історія призначена для самопізнання людства. ...Цінність історії полягає у тому, що вона показує нам, що людина зробила, а отже, і вчить нас, що таке людина».

10. Прокоментуйте позицію І. Франка щодо особливостей історичного пізнання: «Історія ніколи не стане і не може стати повною, скінченою, такою, про котру можна сказати: се будинок готовий, ні однієї цеглинки у ній не хибує. Історія назавжди залишеться великим уривком, в котрім тисячні хіби та прогалини мусять доповнювати власний розум, власна логіка і власне чуття історика».

11. Чи погоджуєтесь Ви з позицією М. Поповича, що «історія згуртовує індивідів та створює національну самосвідомість. Але вона є міфічною подвійно, бо й кожна подія сучасності творить (переробляє) минуле, і кожний автор-історик її «міфологізує» на «власний» розсуд». Відповідь аргументуйте.

12. Поясніть точку зору М. Ферро про те, що «історія у тому вигляді, як її розповідають дітям і навіть дорослим, дозволяє одночасно дізнатися про те, що суспільство думає про себе, і те, як змінюється його становище з часом».

13. Прокоментуйте позицію Л. Баткіна про те, що історичне минуле надане нашій свідомості у вигляді рідкісного пунктиру, де кожний штрих – це подія або обставина, зафіксована у джерелах, а проміжки між ними – безпосереднє повсякденне життя, в якому реалізуються наші думки, реакції підсвідомості й яке об'єднує ці події й обставини в єдину безупинну людську історію».

14. Чи погоджуєтесь Ви з позицією Л. Февра про те, що видатна людина – дитина свого власного часу та найкращий та бездоганний виразник його культури: «Не герой «робить час», а час робить героя, і цей час треба прочитати у текстах, які він залишив». Відповідь обґрунтуйте.

15. Прокоментуйте точку зору О. Єременка про те, що для історії найважливішим є не необоротність подій, а сама їх наявність: «Де є події, там є історія, де немає подій – немає й історії, причому вони можуть мати як необоротний, так і оборотний характер. Не стільки подія є формою історії, скільки сама історія є формою подієвості».

16. Що дало підстави М. Фуко зробити висновок про те, що в «своєї традиційній формі історія є перетворенням пам'ятника на документ,

«звернення в пам'ять» пам'яток минулого?, «оголошення» цих слідів, які самі по собі часто бувають нікими або говорять зовсім не про те, що ми звикли від них чути. Сучасна історія – це механізм, що перетворює *документ на пам'ятник*. Там, де ми намагалися розшифрувати сліди залишені людьми, тепер є група елементів, які необхідно розмежувати, означити, співвіднести та згрупувати».

17. Прокоментуйте міркування американського філософа Д. Дьюї, який місію історичної освіти вбачав у забезпеченні естафети поколінь, у якій результатом зустрічі минулого й майбутнього є продуктивний діалог, що розширює горизонти сьогодення та закладає підвалини майбутнього.

18. Чи погоджуєтесь Ви з позицією М. Барга про те, що теоретичний синтез цивілізаційного та формаційного підходів дозволить запобігти деформаціям та перекосам у сфері історичного пізнання, зумовлених як об'єктивізмом так і суб'єктивізмом. Історичний процес можна буде презентувати у співдії двох його первнів: об'єктивного-заданого і суб'єктивно-вольового.

19. Прокоментуйте позицією К. Поппера, який вважав, що у суспільному житті діють не закони, а тенденції, що мають лише здатність визначати певну спрямованість соціальних змін і є виявом екзистенційної, а не універсальної сутності суспільного буття.

20. Визначте спільні та відмінні риси методології соціально-гуманітарних та природничо-технічних наук.

21. Прокоментуйте позицію В. Дільтея щодо особливостей методології суспільно-гуманітарних наук: «Гуманітарні науки і справді мають ту перевагу над природничо-науковим знанням, що їхній предмет становить собою не просто чуттєво дане явище, не одне лише відображення дійсності у свідомості, а саму безпосередню дану внутрішню дійсність – і саме її як зсередини пережитий зв'язок».

22. Чи погоджуєтесь Ви з міркуваннями Р. Козеллека, що причинами суспільних негараздів, конфліктів і, навпаки, консенсусу та згоди є тертя, зсуви, зіткнення різних пластів історичного досвіду, котрі в надрах минулого пробуджуються, активізуються чи, навпаки, завмирають, «дрімаючи» у часових пластах.

23. Прокоментуйте думку Т. Ящук, згідно з якою «у постмодерністській реальності історія складається з моментальних знімків, моментів руху, процесів, які можна визначити як взаєморозуміння та співробітництво, проте також як антагонізм і боротьбу, як взаємне узгодження зусиль і водночас як створені один одному перешкоди».

24. Чи погоджуєтесь з точкою зору Л. Февра: «Історія – наука про людину, про минуле людства, а не про речі та явища». Відповідь аргументуйте.

25. Поясніть твердження Х. Ортеги-і-Гассета: «Людина є те, що з нею сталося, те, що вона зробила... Людина володіє не природою, а... історією».

26. Прокоментуйте думку К. Ясперса: «Здатність бачити і розуміти інших допомагає збагнути собі самого себе, подолати можливу вузькість у

собі історичного, здійснити стрибок вдалину. Це спроба вступити у безмежну комунікацію – ще одна таїна становлення людини, і не в досяжному для нас доісторичному минулому, а в нас самих».

27. Чи погоджуєтеся Ви з точкою зору В. Лебедєва, що «підбір фактів, а тим більше, їх оцінка, і взагалі сам перебіг історії буде таким, яку філософію історії для себе обрав історик... У рамках однієї концепції факт наявний, а в межах іншої його зазвичай немає. В історичній науці прослідковується наступна тенденція: чим далі вглиб, тим більшу вагу у факті посідає теоретична компонента». Відповідь аргументуйте.

28. Прокоментуйте позицію М. Ферро: «Образ інших народів чи власний образ, котрий живе у нашій душі, залежить від того, як у дитинстві нас навчали історії. Це закарбувалося на все життя. Для кожного з нас це відкриття світу, відкриття його минулого, і на образи, що склалися у дитинстві, у майбутньому накладаються як мимовільні розмисли, так і переконливі поняття про щось».

29. Прокоментуйте точку зору Ф. Ніцше: «В поясненні минулого ви маєте виходити з того, що складає найвищу силу сучасності. Лише шляхом найвищої напруги ваших благородних рис ви будете здатні вгадати у минулому те, що у ньому виявлялося вартим пізнання і збереження, і що є у ньому великого. Рівне пізнається лише рівним, інакше ви будете принижувати минуле до себе».

30. Чи погоджуєтеся Ви з думкою Дж. Тоша про те, що «історик не є вартим вічних цінностей: він має намагатися зрозуміти кожен епоху в її власних категоріях, сприйняти її власні цінності і пріоритети, а не нав'язувати їй наші». Відповідь аргументуйте.

31. Аналізуючи феномен суспільної відповідальності перед майбутніми поколіннями, Л. Костенко зазначила: «... ніхто з нас, нині живущих, не може нести відповідальності за давні неспокутувані гріхи. Але кожен із нас зобов'язаний їх не повторити і не примножити». Прокоментуйте її точку зору в контексті сучасної суспільно-політичної ситуації в Україні.

32. Прокоментуйте позицію М. Бердяєва, який стверджував, що історична пам'ять є великим проявом духу вічності у нашій тимчасовості. Вона підтримує історичний зв'язок часів, будучи основою історії.

33. Чи погоджуєтеся Ви з точкою зору Б. Кроче про те, що «історія є лише сучасною історією». Відповідь аргументуйте.

34. На думку Л. Леві-Брюля, для міфологічної історії характерна ідея «містичної партиципації» - надприродної співучасті міфічних героїв минулого (богів, предків, «батьків-засновників») в житті сучасних поколінь. Прокоментуйте позицію дослідника.

35. Прокоментуйте точку зору Р. Козеллека: «Історія завжди має справу з різновидами часу, які пов'язані на емпіричному рівні з просторовими параметрами різних часових пластів. Вони відсилають нашу свідомість до багатьох рівнів із різною тривалістю в часі та розвитком, які, однак, існують та діють одночасно».

36. Поясніть позицію С. Кримського: «Минуле стає все актуальнішим, і це з особливою силою розкривають процеси національного ренесансу, що проходять зараз у багатьох країнах світу. Адже національне відродження потребує ціннісного засвоєння всього того, що зберігається у часі, пробудження сталих цінностей, інваріантного змісту досвіду нації».

37. Які чинники розвитку вітчизняного соціуму та історичної науки зумовили висновок, зроблений Н. Яковенко: «... школа мусить готувати молодь до того світу, в якому вона рано чи пізно житиме. Адже «історія миру», про яку йдеться, є свідомою альтернативою «історії барабана й сурми».

38. Чи поділяєте Ви позицію М. Мудрого про те, що «підручник має виховувати не тільки етнічних українців, а й громадянина України як такого, себто людину будь-якої національності, що усвідомлює себе громадянином України». Відповідь обґрунтуйте.

39. Прокоментуйте позицію А. Турена, який розглядає історичність «як дію, яка перешкоджає відтворенню встановленого порядку і тому потребує здатності до трансформації і розвитку».

III. ТВОРЧИЙ РІВЕНЬ

Теми для реферативних досліджень

1. Філософія історії як галузь філософського знання.
2. Специфіка та принципи історичного пізнання.
3. Предмет та проблематика філософського осмислення історії.
4. Виникнення філософії історії як самостійного напрямку наукової діяльності.
5. Необхідність міфології та її межі.
6. Міф як засіб пізнання за М. Еліаде.
7. Ідея долі історії в античній історіософії.
8. Людина як мета історії у філософії доби Просвітництва.
9. Особливості філософсько-історичних поглядів І. Канта.
10. Ідеї раціонального осмислення історичного буття у поглядах М. Вебера.
11. Проблема історичного пізнання у критичній філософії історії.
12. Історичний процес у світлі постмодерністських практик.
13. Літописи як основна форма осмислення минулого в Київській Русі.
14. Мелетій Смотрицький як культурно-освітній діяч, письменник-полеміст та філософ.
13. «Історія Русів» - історико-філософський твір XVIII століття.
14. Обґрунтування української національної ідеї М. Грушевським.
15. Роль особистості в історії.
16. Марксизм про роль народу та особистості в історії.
17. Феномен вождя в суспільно-історичному житті.
18. Теорія рас Ж.-А. Гобіно.
19. Ідеї вільного розвитку в філософських концепціях Джона Локка та Ж.-Ж. Руссо.
20. Роль національної культури в формуванні духовності людини.
21. Людина, культура і освіта в кризовому суспільстві. Людина і культура.
22. Філософські основи діалогової взаємодії основних суб'єктів освіти. Школа діалогу культур.
23. Гуманістичний потенціал методологічного підходу історіографічної школи «Анналів».
24. Повсякденність як тип культури.
25. Історія в контексті постнекласичної практики повсякденності.
26. Мікроісторичний аналіз та конструювання картини минулого.

27. Історична біографія та біографічна історія: міра взаємодії.
28. Проблеми методології антропологічно зорієнтованої історії.
29. Роль історичної особистості та народних мас в історії.
30. Історична психологія та психологія історії.
31. Сприйняття та переживання історичних подій.
32. Концепція натовпу у працях Х. Ортеги-де-Гассета.
33. Концепція рас Л. Гумпловича.
34. Теорія етносу Л. Гумільова.
35. Інтерсуб'єктивний характер суспільних процесів.

Теми для творчих досліджень

1. Післявоєнне радянське суспільство очима людини: методологічний потенціал «усної історії».
2. Інтерпретація історичного процесу в єдності раціональної та ірраціональної форм його пізнання на прикладі історії України ХІХ століття.
3. Культурно-історичні традиції українського народу як основа та джерело формування історичної свідомості: соціально-філософський аналіз.
4. Діалектика взаємодії цивілізаційного та формаційного підходу в історії України в ХІV-ХІVІ столітті.
5. Повсякденне життя українського міста часів хрущовської відлиги: норми та аномалії.
6. Мікроісторія: варіант окреслення пізнавального простору у застосуванні до історії України ХХ століття.
7. Психологічний та соціальний аспект історичної біографії (на прикладі історичних постатей національно-визвольних змагань українського народу 1917-1919 рр.).
8. Теорія суспільно-економічних формацій та реальність історії: соціально-філософський аналіз.
9. Комбінаційні можливості макро- і мікроаналізу: на прикладі аналізу історії України ХІХ століття.
10. Переваги та ризики методології усної історії у конструюванні картини минулого на прикладі подій української історії.
11. Феномен маси як впливового чинника сучасного суспільства: соціально-філософський аналіз.
12. Історичне минуле доби Київської Русі у літописній традиції.
13. Історія українського суспільства ХVІІІ-ХІХ століття у світлі постмодерністських практик.
14. Проблема співвідношення історіографії та історіософії у сучасних зарубіжних та вітчизняних дослідженнях.
15. Історія у міфі та міфологізація історії: міра взаємодії.

16. Феномен історичної пам'яті у формуванні історичної свідомості: соціально-філософський аналіз.
17. Антропологічний поворот у сфері історичного пізнання: зміна методологічних орієнтацій.
18. Інтерсуб'єктивність як новий образ історичного буття.
19. «Образ *Іншого*» на сторінках підручників з історії України: нові методичні та методологічні підходи у вирішенні проблеми.
20. Діалогово-комунікативні проєкції історичної дійсності на прикладі історії України ХХ століття.
21. Історія як навчальна дисципліна в контексті мультикультурної освіти.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Абишева А. К. О понятии «ценность» / А. К. Абышева // Вопр. философии. – 2002. - №3. – С. 139-146.
2. Актуальные теоретические проблемы современной исторической науки // Вопр. философии. – 1992. – № 8-9.- С.159- 166.
3. Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія: курс лекцій / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – 2-ге вид., виправл. й доповн. – К.: Генеза, 1996. – 368с.
4. Андрущенко В. Теоретико-методологічні засади вищої освіти в Україні на рубежі століть / В. Андрущенко // Вища освіта України. 2001 - № 2. – С.5-14.
5. Арон Р. Избранное: Введение в философию истории / Р. Арон. – М.: ПЕРСЭ; СПб.: Университетская книга, 2000. – 546с.
6. Барг М. А. О роли человеческой субъективности в истории / М. А. Барг // История СССР. – 1989. - №3. – С. 16-23.
7. Баткин Л. М. Два способа изучить историю культуры / Л. М. Баткин // Вопр. философии. – 1986. - №12. – С. 104- 115.
8. Бычко И. В. Методологический анализ историко-философского знания / И. В. Бычко, А. К. Бычко, Э. К. Быстрицкий. – К.: Вища школа, 1984. – 190с.
9. Беленький И. Л. Биография и биографика в отечественной культурно-исторической традиции / И. Л. Беленький // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – Вып. 5: спец. вып.: Историческая биография и персональная история. – С. 29 – 45.
10. Бессмертный Ю. Л. Как же писать историю? Методологические вехи во французской историографии 1994-1997гг. / Ю. Л. Бессмертный // Новая и новейшая история. – 1998. – № 4. – С. 29-41.
11. Бергер П. Социальное конструирование реальности: трактат по социологии знания: [пер. с англ. Е. Рудкевич]. - / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Медиум, 1995. – 333с.
12. Бердяев Н. Смысл и назначение истории / Николай Бердяев. – М.: Мысль, 1997. – 365с.

13. Бойченко І. В. Філософія історії / І. В. Бойченко. – К.: Знання, 2000. – 724с.
14. Больнов О.Ф. Зустріч / О.Ф. Больнов // Першоджерела комунікативної філософії / Л. А. Ситниченко. – К.: Либідь, 1996. - С. 137-156.
15. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка / М. Блок; ред. А.Я. Гуревича: АН СРСР. – 2-е изд. доп.; пер. с фр. Е. Лысенко. – М.: Наука, 1986. – 256с.
16. Бондаренко Д. Н. Цивилизационное и стадияльное в истории: диалектика взаимодействия / Д. Н. Бондаренко // Проблемы исторического познания. – М.: Наука, 1999. – С. 92- 102.
17. Бурдые П. Социальное пространство и генезис «классов» / П. Бурдые // Вопросы социологии. - 1992. - Т.1. - N 1. - С. 17-33.
18. Вашкевич В. М. Історична свідомість студентської молоді: Ціннісно світоглядні орієнтири. Навч. посібник для вищ. навч. закладів /Вашкевич В. М. – К.: Світогляд, 2010. – 274с.
19. Відчуження: минувшість і сьогодні / Під ред. В.Г. Табачковського. – К.: Наукова думка, 1995. – 139с.
20. Виндельбанд В. Избранное: Дух и история / В. Виндельбанд. – М.: Наука, 1995. – 326с.
21. Габермас Ю. Про суб'єкта історії. Деякі міркування щодо хибних альтернатив / Ю. Габермас // Комунікативна практична філософія: підручник / А. М. Єрмоленко. – К.: Лібра, 1999. – С. 346-356.
22. Галушко М. М. Філософсько-антропологічний зміст феномену «повсякденність» в горизонті життєвого світу: автореф. канд. філ. наук: спец. 09. 00. 04 «Філософська антропологія, філософія культури» / М. М. Галушко. – К., 2007.- 19с.
23. Ганаба С. Історична освіта у методологічному фокусі інтерсуб'єктивності. / С. Ганаба – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – 162с.
24. Гегель Г. Лекции по философии истории. / Г. Гегель. – СПб.: Наука, 2000. – 479с.
25. Гесиод. Труды и дни / Гесиод // Эллинские поэты в переводах В.В. Вересаева. – М., 1963.- С. 24- 68.
26. Гончаренко С.І. Гуманітаризація освіти як першооснова розбудови освітньої системи України // Освіта. -1994. -30 листопада.
27. Горобець В. Незнайома Кліо. Таємниці, казуси і курйози української історії / В. Горобець, Т. Чухліб. – К.: Наук. думка, 2004. – 311с.
28. Горський В. С. Історія української філософії / В. С. Горський. – К.: Наукова думка, 1996. – 286с.
29. Грушевський М. Духовна Україна. / М. Грушевський – К.: Либідь, 1994. – 560с.
30. Губман Б. Л. Смысл истории. Очерки современных западных концепций / Б. Л. Губман. – М.: Весь мир, 1991. – 190с.
31. Гуревич А. Я. Исторический синтез и школа «Анналов» / А.Я. Гуревич.- М.: Индрика, 1993. – 234с.

32. Гуревич А. Я. Социальная история и историческая наука / А. Я. Гуревич // *Вопр. философии.* – 1990. – № 4. – С. 23-35.
33. Гуревич А. Я. Теории формаций и реальность истории / А. Я. Гуревич // *Вопр. философии.* – 1990. – № 11. – С. 35-43.
34. Дильтей В. Виникнення герменевтики / Вільгельм Дільтей // *Сучасна зарубіжна філософія: Течії і напрямки. Хрестоматія.* – К.: Основи, 1996. – С. 33-60.
35. Дильтей В. Введение в науку о духе. Опыт построения основ для изучения общества и истории / В. Дильтей // *Зарубежная эстетика и теория литературы XIX – XX века. Трактаты. Статьи, эссе.* – М.: Изд-во МГУ, 1987. – С. 108-135.
36. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу / М. П. Драгоманов // *Вибране.* – К.: Либідь, 1991. – С. 485-559.
37. Драгоманов М. П. Пропащий час / М. П. Драгоманов // *Вибране.* – К.: Либідь, 1991. – С. 562-588.
38. Драгунская Л. С. Маркс, Достоевский, Фрейд: три антропологических проекта / Л. С. Драгунская // *Человек.* – 2000. - №2. – С. 11-15.
39. Добролюбська Ю. А. Що таке історико-культурна антропологія? / Ю. А. Добролюбська, А. О. Добролюбський, С. С. Мохненко // *Таврій. наук. вісн.* – Херсон, 1998.- Вип. 5, ч. 2. – С. 163-172.
40. Добронравова И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления / И. С. Добронравова. – К.: Лыбидь, 1990. – 149с.
41. Д'юї Д. Демократія і освіта / Д. Д'юї; [пер. з англ. І. Босак, М. Олійник, Г. Пехник]. – Львів: Літопис, 2003.- 288с.
42. Жиру Г. Гранична педагогіка і постмодерністські практики / Г. Жиру // *Гендерна педагогіка: хрестоматія* / В. Гайденко. – Суми: Університ. книга, 2006.- С. 81-96.
43. Ивин А. А. Философия истории / А. А. Ивин. – М.: Гардарики, 2000. – 516с.
44. Івшина Л. Усе було в польській історії. Не було руїни духу. Інтерв'ю з Ліною Костенко / Л. Івшина, Ю. Шаповал // *Війни і мир / за заг. ред. Л. Івшиної.* – К.: Вид-во АТЗТ «Українська прес-група», 2004. – С. 535-543.
45. Історія епохи очима людини: Україна та Європа у 1900-1939 роках / Ю. С. Комаров, В. О. Мисан та ін. – Генеза, 2004. – 288с.
46. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст / О. Забужко. – К.: Основи, 1993. – 126с.
47. Зашкільняк Л. Вступ до методології історії / Л. Зашкільняк. – Л.: ЛОН МІО, 1996. – 238с.
48. Зашкільняк Л. О. Методологія історії: проблеми предмету і структури / Л. О. Зашкільняк // *Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки та перспективи: зб. наук. пр.; за ред. В. Г. Сарбея.* – Х., 1995. – С. 36-41.
49. Касьянов Г. Сучасний етап української історіографії: методологічний та джерелознавчий аспект / Г. Касьянов // *Генеза.* – 2004. - №1.- С. 73-84.

50. Карлейль Т. Герои, почитание героев и героическое в истории. <http://www.marsexx.ru/lit/karlel-geroi.htm>.
51. Козак І. Й. Основи української філософії / І.Й. Козак. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. – 192с.
52. Коллінгвуд Р. Дж. Ідея історії. / Р. Дж. Коллінгвуд. – К. : Основи, 1996. – 615с.
53. Конт О. Дух позитивної філософії (Слово о положительном мышлении). / О. Конт. – СПб.: Изд-во «Вестника знания» (В.В.Битнера). – 76с.
54. Костомаров М. Дві руські народності. Історія філософії України. Хрестоматія / М. Костомаров. – К.: Либідь, 1993. – С. 317-322.
55. Кримський С. Роздуми історіософа. Про багатогранну роль «учительки життя» / С. Кримський // День. – 2001. – 27 жовтня. – С. 6.
56. Кримський С. Філософія вимагає зробити своє життя складником біографії добра / С. Кримський // Філософська думка. – 2001. - №6. – С. 3-6.
57. Кримський С. Універсалії української культури. «Історія не як згадка про минуле, а як подвиг пробудження» / С. Кримський // Дві Русі / За заг. ред. Л. Івшиної. – К.: Факт, 2003. – С. 413-418.
58. Кузлицкес Б. Предисловие / Б. Кузлицкес // Антропологический поворот в философии XX века. – Вильнюс: Кантор, 1987. – С. 4-10.
- 59 Кудрявцев В.Н. Об особенностях методологии социальных и гуманитарных наук / В. Н. Кудрявцев // Проблемы исторического познания. – М.: Наука, 1997. – С. 6-11.
60. Куліш П. Історія України од найдавніших часів // Куліш П. – Твори в 6-ти томах. – Львів: Просвіта, 1991. – С. 5- 26.
61. Куліш П. Хутірська філософія і віддалена від світу поезія / П. Куліш // Хроніка, 2000. – К.: Довіра, 1992. – С.78- 89.
62. Литус І. Теоретичні форми осягнення історії: в постнекласичному історичному пізнанні / І. Литус // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. – 2002. – С. 47-51.
63. Лебедев В. «Подлинная» история (Можно ли написать историю «как она была на самом деле?») / В. Лебедев // Вопр. философии. – 1996. – № 11. – С. 142-144.
64. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920-1930-годы / Н. Б. Лебина. – СПб.: Летний сад,1999. – 320с.
65. Лукінюк М. Обережно міфи! Спроба системного підходу до висвітлення фальшувань історії України / М. Лукінюк . – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – 575с.
66. Люббе Г. Историческая идентичность / Г. Люббе // Вопросы философии. – 1994. - № 4. – С. 108-113.
67. Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. – Изд. 2-е. – М.: Политиздат,1957. – Т.9. – С. 115-217.
68. Маркс К. Святое семейство / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. – Изд. 2-е. – М.: Политиздат,1955.- Т. 2.- С.3-230.

69. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. / М. І. Михальченко. – Дрогобич: В. Ф. «Відродження», 2004. – 540с.
70. Могильницький Б. Г. Введение в методологию истории / Б. Г. Могильницький. – М.: Наука, 1989. - 151с.
71. Мучник В. М. В поисках утраченного смысла истории / В. М. Мучник. – Томск: Изд-во Томского университета, 1986. – 199с.
72. Неретина С. С. Через идею диалога культур / С. С. Неретина // Одиссей. Человек в истории. Личность и общество. – М.: Наука, 1990. – С. 23- 27.
73. Ожеван М. А. Людський вимір науки та наукові «виміри» людини / М. А. Ожеван. – К.: Либідь. – 175с.
74. Овсянников В. И. В поисках новых подходов к историческим исследованиям / В. И. Овсянников // Новая и новейшая история. – 1996. - №4. – С. 82-86.
75. Панарин А.С. Смысл истории / А. С. Панарин // Вопр. философии. – 1999. - №9. – С. 3-21.
76. Подольський А. Уроки минулого. Історія Голокосту в Україні / А. Подольський. – К.: Зовнішторгвидав, 2009. – 100с.
77. Попович М. В. Раціональність і виміри людського буття / М. В. Попович. – К.: Сфера, 1997. – 250с.
78. Поппер К. Ницета историцизма / К. Поппер // Вопросы философии. – 1992. - №9. – С.22- 48.
79. Поршнев Б. Ф. История и социальная психология / Б. Ф. Поршнев. – М.: Наука, 1966. – 342с.
80. Предборська І. М. Деякі аспекти методології подієвої історії / І. М. Предборська // Наукові праці К-ПДУ. Історичні науки. – Т. 4 (6). – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 52-62.
81. Предборська І. М. Мінливість. Соціум. Людина. / І. М. Предборська. – Суми: Слобожанщина, 1995. – 168 с.
82. Пролесєв С. В. Духовність і буття людини / С. В. Пролесєв. – К.: Наук. думка, 1992. – 108с.
83. Пролесєв С. В. Репресивність освіти: вимушена необхідність чи владні зазіхання соціуму? / С. В. Пролесєв // Філософія освіти. - №1. – 2007. – С.17-27.
84. Рикёр П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / П. Рикёр. – М.: Наука, 1995. – 410с.
85. Риккерт Г. Философия истории / Генрих Риккерт // Риккерт Генрих Философия жизни. – К.: Ника-Центр: Вист-С, 1998. – 144с.
86. Розумний М. Українська ідея на тлі цивілізації (генеза явища) / М. Розумний // Генеза. – 1997. - №1(5). – С. 14-43.
87. Реєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О. П. Реєнт // Уіж. – 1999. - №3. – С. 3-22.

88. Репина Л. П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории / Л. П. Репина // Одиссей. Человек в истории. Ремесло историка на исходе XX века. – М.: Наука, 1996. – С.25-36.
89. Рюльнер Т. Поликультурное образование: реформа учебных программ / Т. Рюльнер // Перспективы: вопросы образования. – М., 1994. – №1. – С.65-79.
90. Сарбей В.Г. За народознавчу історію України / В. Г. Сарбей // Исторична наука на порозі XXI ст: Підсумки та перспективи: зб. наук. пр. / За ред. В. Г. Сарбея. – Х., 1995. – С. 23-36.
91. Сидоренко Г. Проблеми гуманізації і гуманітаризації в освітній реформі в Україні // Вища освіта України. 2001.- № 2. – С.63-68.
92. Скуратівський В. Світовий контекст української історії / В. Скуратівський // Генеза – 1997. - № 1(5). – С. 172- 176.
93. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин. – М.: Политиздат, 1992. – 544с. (Мыслители XX века)
94. Социальная история / Под ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлач. – Киев – Харьков, 2002. – 735с.
95. Спигель Г. К теории среднего плана: историописание в век постмодерна / Г. Спигель // Одиссей. – М., 1995. – С. 211- 220.
96. Степанков В. Уроки державотворення. Актуальні проблеми Української національної революції / В. Степанков // Війни і мир / За заг. ред. Л. Івшиної. – К.: Вид-во АТЗТ «Українська прес-група», 2004. – С. 69-93.
97. Степин В. С. Саморозвиваючі системи і постнекласическа раціональність / В. С. Степин // Вопр. філософії. – 2003. - №8. – С. 5- 18.
98. Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: навч. посібник / упоряд. В. Лях. – К.: Либідь, 1996. – 384с.
99. Табачковський В. Людина – екзистенція – історія / В. Табачковський. – К. : Наук. думка, 1993. – 184 с.
100. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Джон Тош; [пер. с англ. М. А. Коробочкина]. – М.: Весь мир, 2000. - 308с.
101. Удод О. А. Аксиологічний (ціннісний) підхід у викладанні історії / О. А. Удод // Історія в школах України. – 1999. - №3. – С. 27-30.
102. Удод О. А. Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства / О. А. Удод // Історія в школах України. – 2005. - №4. – С. 40-45.
103. Удод О.А. Исторична освіта і формування духовних цінностей / О. А. Удод // Історія в школах України. – 1996. - №1. – С. 16-20.
104. Україна: проблеми самоорганізації: В 2 т.: Моногр. Критика історичного досвіду / В. Г. Кремень, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. — К.: Промінь, 2003. — 383 с.
105. Февр Л. Бои за историю / Люсьен Февр; [пер. с фр. А. А. Бобович, М. А. Бобовича и др.; ст. А. Я. Гуревича; коммент. Д. Э. Харитоновича]. – М.: Наука, 1991. – 632с.
106. Феллер В. Введение в историческую антропологию / В. Феллер. – М.: Клаус, 2005. – 672с.

107. Філософські обриси сучасної освіти // під заг. ред. Предборської І. М. – Суми, Університетська книга, 2006. – 226 с.
108. Философия истории / Под ред. А. С. Панарина. – М.: Гардарики, 1999. – 432с.
109. Философия истории: Антология: Учеб. пособие для студентов гуманитарных вузов / Сост., ред. и вст. Ю. А. Кимелова. – М.: Аспект-Пресс, 1995. – 356с.
110. Философский словарь / Сост. И. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк, С. В. Линецкий, А. В. Шуба. – К.: А. С. К., 2006. – 1056с.
111. Философия образования в перспективе XXI века. – М.: Наука, 1992. - С. 204-207.
112. Филюшкин А. И. «Постмодернистский» вызов и его влияние на современную теорию исторической науки / А. И. Филюшкин // Топос. Философско-культурный журнал. – 2000. - №3. – С. 34- 56.
113. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик. – М.: Весь мир, 2001. – 314с.
114. Франко І. Що таке поступ / І. Франко // Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. – К.: Державне вид-во політичної літератури УРСР, 1956. – С. 360-406.
115. Фрейре П. Педагогіка душі / П. Фрейре. - [пер. з англ. І.В. Корунець]. – К.: Веселка, 2003. – 104с.
116. Фрейре П. Педагогіка пригноблених / П. Фрейре. - [пер. з англ. О. Дем'янчука]. – К.: Юніверс, 2003. – 166с.
117. Фрейре П. Педагогіка свободи: Етика, демократія і громадянська мужність / П. Фрейре. - [пер. з англ. О. Дем'янчука]. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 120с.
118. Фуко М. История безумия в классическую эпоху / М. Фуко. – СПб, 1996. – 236с.
119. Фуко М. Слова и вещи: Археология гуманитарных наук / М. Фуко. – 2-е изд. – СПб.: А-сэд, 1994. – 412с.
120. Фуко М. Ницше, генеология, история / М. Фуко // Философия эпохи постмодерна: сборник переводов и рефератов. – Минск, 1996. – С. 74-97.
121. Человек и мир человека: Монография / Под ред. В. И. Шинкарука, В. П. Иванова. – К.: Наукова думка, 1977. – 342с.
122. Чубарьян А. О. Пребывает ли история как наука в кризисе? / А.О. Чубарьян. – Таис. - №1. – 1997. – С. 23- 36.
123. Шартье Р. История сегодня. Сомнения, вызовы, предположения / Р. Шартье // Одиссей. – М., 1995. – С. 23- 39.
124. Шамрай В. Освітній проект модерну і суспільство сьогодення / В. Шамрай // Філософія освіти. - №1. – 2007. – С.28- 40.
125. Шевченко В.І. Історія і теорія: синергетичний аспект / В. І. Шевченко // Практична філософія. – 2003. - №1. – С. 201-206.

126. Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / упор. Н. Яковенко. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – 128 с.
127. Шкуратов В. А. Историческая психология / В. А. Шкуратов. – М.: Смысл, 1997. – 506 с.
128. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень ідей в Україні XVI-XVII століття / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2002. - 367с.
129. Ящук Т.І. Філософія історії: курс лекцій / Т. І. Ящук. – К.: Либідь, 2004.- 536с.
130. Яковенко Н. Куди веде нас наше минуле / Н. Яковенко // День. – 2007. - №7. – С. 6.
131. Яковенко Н. Про методологію досліджень середньовічної і раньомодерної історії України / Н. Яковенко // Наукові праці історичного факультету Запорозького державного університету. – Вип. XI. – Запорозжя, 2000. – С. 61- 73.
132. Ярошенко А. О. Ціннісний дискурс освіти: Монографія / А.О. Ярошенко. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2004. – 156с.
133. Ярошовець В. І. Концептуальні засади і теоретичні принципи гуманітаризації освіти / В. І. Ярошовець // Філософія освіти XXI століття: проблеми та перспективи: Зб. наук. праць. – К.: Знання, 2000. – Вип. 3. – С. 103-106.
134. Якимович А.К. «Свой-чужой» в системах культуры / А.К. Якимович // Вопр. философии. – 2003. - №4. – С. 48-60.
135. Ясперс К. Комунікація // Ситниченко Л.А. Першоджерела комунікативної філософії. – К.: Либідь, 1996. – С. 132-148.
136. Ясперс К. Смысл и назначение истории: [пер. с нем. / вступ. ст. П.П. Гайденко] / К. Ясперс. – М.: Наука, 1991. – 680с.
137. Ящук Т. І. Філософія історії: Курс лекцій. Навчальний посібник. / Т.І. Ящук. – К.: Либідь, 2004. – 536с.
138. Історія української дипломатії: біографічні нариси: навч. посіб. / Д. В. Табачник. - К.: Либідь; Х.: Фоліо, 2009. - 896 с.